

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ANNALES OKULU'NUN TÜRKİYE'DEKİ
TARİHYAZIMINA ETKİSİ: BAŞLANGIÇTAN
1980'E**

S. Erdem SÖNMEZ
2501050711

Danışman: Yard. Doç. Dr. İlker AKTÜKÜN

İSTANBUL-2008

ÖZ

Bu çalışmada, genelde tarihyazımında önemli bir kırılmaya yol açan Annales Okulu, özelde de sözü edilen ekolün Türkiye’deki tarihçiliğe başlangıçtan 1980’e kadarlık süreçteki etkileri ele alınmıştır. İncelemede ilk olarak, Annales Okulu’nu daha sağlıklı bir biçimde anlayabilmek ve açıklayabilmek için, Annales’in eleştirdiği tarih paradigması ana hatlarıyla özetlenmiştir. Ardından, Annales’in Türkiye’deki tarihyazımına etkide bulunan birinci ve ikinci kuşağına mensup tarihçilerin, tarih anlayışları üzerinde durulmuştur. Bu açıklamalardan sonra, Türkiye’de modern anlamda tarih disiplininin doğuşu, karşılaştırmalı ve eleştirel bir perspektifle sorunsallaştırılmış ve Türkiye’deki 1980 öncesi sosyal tarihçiliğin dört önemli ismi olan Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalçık’ın tarih anlayışlarındaki Annales etkisi mercek altına alınmıştır.

ABSTRACT

In this work, it is analyzed that generally the Annales School, which was an important breaking point in the historiography and especially the effects of this school on Turkish historiography until 1980. In the dissertation, first, to understand and to explain the Annales, the history paradigm that the Annales had criticised, is summarized. Then, the history comprehensions of the historians, who were the members of the first and the second generations of the Annales and who had effected to Turkish historiography, are investigated. After these explanations, the genesis of the history discipline in Turkey is problematized with a comparative and a critical perspective. Finally, the impact of the Annales School on the history apprehensions of Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ and Halil İnalçık, who were the important figures of the social historiography in Turkey before 1980, is studied.

İÇİNDEKİLER

Öz.....	s. iii.
Abstract.....	s. iii.
İçindekiler.....	s. iv.
Giriş	s. 1.
1. Annales Okulu'ndan Önce Tarihçilik ve Tarihyazımı.....	s. 8.
1. 1. Tarih Disiplininin Doğuşu: Ranke Devrimi.....	s. 9.
1. 1. 1. Devrimin Kökleri.....	s. 10.
1. 1. 2. Devrim ve Kazanımları.....	s. 16.
1. 2. Devrimin Krizi: Sosyal Tarihçiliğin Başlangıcı.....	s. 20.
1. 2. 1. İlk Eleştiriler ve Süreklilikler.....	s. 20.
1. 2. 2. Nedenler.....	s. 24.
1. 2. 3. Bir Parantez: Marksist Etki.....	s. 28.
2. Annales Okulu: Tarihçiliği Özgürleştirme Serüveni.....	s. 33.
2. 1. Temel Atma: Marc Bloch ve Lucien Febvre.....	s. 35.
2. 1. 1. Kökenler: Annales'den Önce.....	s. 35.
2. 1. 2. Annales'in Kuruluşu ve İlk Dönemi.....	s. 38.
2. 2. İlkelerin Yerleşmesi ya da İnşa: Fernand Braudel.....	s. 53.
2. 2. 1. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası.....	s. 55.
2. 2. 2. Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm.....	s. 60.
2. 2. 3. Braudel'in Tarihçiliği ve Aldığı Eleştiriler.....	s. 65.
2. 3. Braudel Sonrası Annales Okulu.....	s. 70.
3. Türkiye'de Çağdaş Tarihçiliğin Doğuşu.....	s. 76.
3. 1. Etkiler.....	s. 76.
3. 1. 1. Osmanlı Tarih Yazıcılığının Bıraktığı Miras.....	s. 77.

3. 1. 1. 1. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı.....	s. 78.
3. 1. 1. 2. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı.....	s. 82.
3. 1. 2. Pozitivizmin ve Milliyetçi İdeolojinin Etkisi.....	s. 87.
3. 2. Türkiye'de Çağdaş Tarihçiliğin Kurumsallaşması.....	s. 96.
3. 3. Bir Karşılaştırma Denemesi.....	s. 104.
4. Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarih yazımına Etkisi.....	s. 108.
4. 1. Yöntemsel Çerçeve.....	s. 109.
4. 2. Etkinin Başlangıcı: Fuad Köprülü.....	s. 113.
4. 3. Etkinin Derinleşmesi ve Tıkanması: Ömer Lütfi Barkan.....	s. 130.
4. 4. Etkinin Flu Hali: Mustafa Akdağ.....	s. 155.
4. 5. Etkinin Kristalizasyonu: Halil İnalçık.....	s. 166.
4. 6. Bir Sorunsallaştırma Denemesi.....	s. 187.
Sonuç.....	s. 189.
Kaynakça.....	s. 194.

Giriş

Genelde Annales Okulu özelde de Türkiye'deki tarihyazımıyla ilgili olan bu çalışmaya, Annales Okulu ile ilgilenen hemen herkesin bir şekilde kulağına çalınmış olan bir anekdotla başlanabilir. Genç Braudel, doktora tezi için, II. Philippe, İspanya ve Akdeniz konuları etrafında ve merkezinde II. Philippe'in dış politika analizinin yer aldığı bir çalışma yapmayı tasarlamaktadır. Derken, Febvre'in önerisiyle, incelemesinin odağını II. Philippe ve İspanya'dan Akdeniz'e kaydırır ve yirminci yüzyıl tarihçiliğindeki çığır açıcı kitabı ortaya çıkar. Şüphesiz bir anı ve tüm hatıralar gibi, gerçekliğin bir yönüyle sınırlı. Ancak, gene de faydalı. Sınırlı da olsa, gerçeklik hakkında genel bir fikir veriyor ve genel bir fikir, merak uyandırabilme etkisi nedeniyle, çoğu zaman başlangıcın *sine qua non*'ı oluyor. Peki, bu çalışmanın *sine qua non*'ı nedir? Yazılacak; ancak önce bir tespit: Tarihyazımı, Türkiye tarihçiliğinin üvey evladıdır. Daha önce çeşitli yerlerde kaydedildi;¹ ancak burada tekrar etmenin bir sakıncası bulunmuyor. Zira tekrar, bir ölçüde vurgu anlamına geliyor ve vurgu, çoğu zaman mevcut boşluğun doldurması çağrısını beraberinde getiriyor. O halde, bu metin bir yönüyle bir çağrıdır. Peki ama neye çağrı? Yazılacak; ancak öncesinde bir uyarı: Bu metin, tüm tez çalışmaları gibi zamana karşı yazıldı; dolayısıyla sınırlılıkları var ve sınırları belirterek başlamak, çoğu durumda hareket alanını tanımlamanın anahtarıdır.

Zamana karşı yazıldı; yazarken öğrenildi. Buradan, iki sınır noktası ve bu iki noktayı birleştiren ilk sınır çizgisine ulaşıyor. Bu çalışma, bir ucunda zaman, diğer ucunda da öğrenme kaygısı olan bir sürecin ödevi ve ürünüdür. Dolayısıyla, başlığının içerdiği her konu, çalışmanın kapsamı dahilinde değildir ve olamaz. Bir örnek vermek gerekirse, Annales Okulu ele alınırken, Annales'in çevresindeki tüm tarihçilerin çalışmalarının analizi, bir senelik zaman zarfına sığdırılamazdı. Aynı

¹ Bir örnek verilebilir.

“Türkiye'de yakın zamanlara kadar tarihçiler tarafından tarihin kendisine gösterilen ilgi, en az onun kadar önemli olan ve aslında onunla yakından alakalı bulunan tarihyazımına gösterilmemiş, bu ciddi alan yeterince gündeme gelmeyip, önemsenmeyip, neredeyse boş bırakılmıştır.”

Kaan Durukan, “Modern Türk Tarihçiliğinin/Tarihyazımının Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, 91, Kış 2001-2002, s. 295.

doğrultuda olmak üzere, Türkiye'deki tarihçiliğin, Annales hareketinden çeşitli düzeylerde esinlenen mensuplarının tüm akademik üretimleri ve bu üretimlerin içeriğinin eksiksiz bir değerlendirmesi, tahmin edilebileceği gibi, çok geniş boyutlardaki uzmanlıkları gerektirir ve burada buna girilmeyecektir.

Hız mı; yolun zamana göre türevidir ve söz konusu olan zamansa, ilk akla gelendir. Yol, bu türden çalışmaların sonunda ortaya çıkacak olan ürün olarak tarif edilebilir. Öğrenme ise, eğer ezberden farklıysa, edinilen bilginin zamanla eleştirel bir biçimde değerlendirilebilmesi sonucunda gerçekleşir ve mutlaka zamanı gerektirir. Görüldüğü gibi, bu birbiriyle kesişen elemanların oluşturduğu kombinasyon, şüphesiz araştırmacının cenderesidir ve kombinasyonun, dolayısıyla da cenderenin çözümü optimizasyondan geçer. Bilimde ise başlıca optimizasyon aracı yöntemdir. Dolayısıyla da her çalışma, eğer bilimsel bir nitelik taşıyorsa, bir yenice yöntemeye dayanır.² O halde bu çalışmada izlenen yöntem nedir? Şimdi buradayız.

İleride açıklanacak; burada özetlenebilir. Bilindiği gibi, Marx'ın tarih açıklamasının merkezinde, toplumsal yapı kavramı ve bu yapının tarihselliği anlayışı bulunur. Buradan hareketle de, toplumsal değişim süreçlerindeki içsel dinamiklere ayrı bir önem atfedilir ve Marx toplumların tarihsel süreçteki değişim süreçlerinin analizine, kapitalist üretim tarzını ele alarak başlar. Bu, bir yönüyle, sondan başlamaktır. Bu çalışmada izlenen yöntem açıklanırken de sondan başa doğru gidilebilir. Çalışmanın başlığı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi'dir ve sondan başlanıyorsa, "etki" birinci duraktır. Yön, etkinin çağrıştırdığı ilk kavram. Şöyle de söylenebilir: Etki varsa, az ya da çok ama muhakkak, yönde de bir değişim söz konusu. O halde ilk soru: Annales Okulu, Türkiye'deki tarihyazımında herhangi bir yön değişikliğine neden olmuş mudur? Ya da: Annales Okulu'nun Türkiye'deki

² "Her bilimsel çalışma, bilimsel adına layıkça, aynı zamanda bir yöntem çalışmasıdır. Her ciddi bulgu, bir yenice yöntemeye dayanır. Yöntemin yüzde yüz yeni olması mümkün değil; ancak yenice olabilir. Çünkü yöntem, araştırma veya bulgunun özünün türevidir. Toplumsal bir süreç içinde türevin, köktenci bir biçimde yeni olmasına imkan yok. Bulgu da köktenci biçimde yeni olamaz, yüzde yüz ters olabilir, fakat saf olarak yeni olamaz. Çünkü, ana rahminin kalıntıları her bebekte var. Bebek ters gelir, ancak kesinlikle yüzde yüz yeni değil."

Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980*, Cilt 1, (3. Baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 14.

tarihçiliğe herhangi bir etkisi var mıdır? Buradan ikinci soruya ulaşılabilir: Eğer etki varsa, sözü edilen etkinin varlığı, derecesi ve yönü neye göre belirlenecek? Bir örnekle açıklanmaya çalışılabilir. Meteorolojide, herhangi bir coğrafyada etkisi görülen bir hava akımının varlığı, şiddetinden bağımsız değildir. Rüzgarın esiyor oluşunu herkes farkedebilirken, şiddetini ve yönünü anlayabilmek için en basitinden bir anemometreye ve bir meteorologa ihtiyaç vardır. Dolayısıyla da, eğer Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına herhangi bir etkisi söz konusuysa, bu tesirin ne şekilde gerçekleştiğini ve boyutlarını anlamayı ve açıklamayı mümkün kılacak bir kuramsal cetvele ihtiyaç vardır. Kuramsal cetvel meselesine geçmeden önce; dördüncü yani son bölümde yapılacak olandan bahsedilebilir.

Dördüncü bölümde ele alınacak olan temel sorunsal, Türkiye'de 1980 öncesi sosyal tarihçiliğin dört önemli ismi olan Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalçık'ın tarih anlayışlarına, Annales Okulu'nun herhangi bir etkide bulunup bulunmadığıdır. Şüphesiz, 1980 öncesi Türkiye'sinde, sosyal tarih tahayyülü doğrultusunda çalışmalar yapan başka tarihçiler de var. Ancak, bu, kendi alanındaki bir ilk çalışma olmasının tüm dezavantajları ve zaaflarıyla birlikte bir ilk çalışmadır ve ilk olan, kozasından yeni çıkan bir kelebeğin ilkin en renkli ve kokulu çiçeğe konması türünden, genel bir eğilim olarak, en fazla öne çıkana yönelir. Bu inceleme kapsamında ele alınacak olan isimler, bu çalışmanın hazırlık evresinde belirginleşti. Sözü edilen hazırlık evresinde, Türkiye'deki Annales etkisinin hangi tarihçi ya da tarihçilerle başladığı sorusuna cevap aranırken, çeşitli kaynaklarda, söz konusu dört tarihçinin hepsi için de Annales etkisinin Türkiye'deki başlatıcısı sıfatının uygun görüldüğü görüldü ve isimler bu gözlemden hareketle belirlendi. Ancak, tekrar hatırlatmak gerekiyor: Bu çalışmanın sınırlılıkları var ve bu bölümde Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın akademik hayatları, çalışmaları ve tarih anlayışları eksiksiz bir biçimde ortaya konulmayacak. Bu bölümde, ilkin dört tarihçinin tarih anlayışlarının esaslarıyla, Annales arasında herhangi bir etkileşim olup olmadığına bakılacak ve sonrasında da Annales'i bir okul olarak okumayı mümkün kılan temel özellikleri ekseninde oluşturulan bir teorik cetvele göre etkinin şiddeti ve boyutları ölçülmeye çalışılacak.

Sınırlar demişken, çalışmanın kapsamının sınırlandırıldığı bir diğer mesele, ele alınan döneme ilişkin. “Başlangıçtan 1980'e” ifadesi kastediliyor. Neden 1980? İki temel sebep yazılabilir. İlki, sınırları tarihyazımıyla sınırlı olmayan, çok daha geniş boyutlu bir dönüşüme ilişkin. Bu biliniyor ve hem doğrudan bu çalışmanın konusunu oluşturmuyor hem de sözü edilen çok boyutlu dönüşümü burada ele almaya çalışmak, kelimenin en doğrudan anlamıyla naiftir. Ancak, her büyük dönüşüm gibi, 1980 de yansımalarını, toplumun hemen her alanında buluyor ve bulmaması da doğasına aykırı. 12 Eylül'ün, genelde toplumsal ve kültürel hayatta, özelde de akademik faaliyetler ve bilimsel üretim bağlamında yarattığı sonuç tek bir tespitle açıklanacak olursa bu, açık bir eksen kaymasıdır ve 1980 darbesi çeşitli araçlarla Türkiye tarihçiliğinin eksenini kaydırmıştır.³ İkinci sebep, doğrudan Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına etkisinin boyutlarıyla ilintili. Bir periyodizasyona gidilecek olunursa, Annales Okulu'nun farklı kanallarla Türkiye'deki tarihçiliğe etkide bulunuşu açısından iki milat ve temel özellikleri bakımından birbirinden büyük ölçüde bağımsız olan iki dönem söz konusudur. İlki, doğrudan Annales hareketine mensup tarihçilerin çalışmalarından çeşitli ölçülerde etkilenilerek 1930'lu yıllarda başlayan süreçtir. İkincisi ise 1980'lerin ortalarından itibaren, Annales'in bu kez Wallerstein kanalıyla, çok daha Marksizan bir tonda Türkiye'deki tarih araştırmalarına etkide bulunduğu bir dönemdir. Bu çalışma, kendisini ilk dönemle sınırlandırır.

Etkinin yönü, yönün rüzgarı ve rüzgarın da değişimi çağrıştırdığı belirtildi. Peki ama neyin değişimi? Şöyle de formüle edilebilir: Eğer Annales Okulu, Türkiye'deki tarihçiliğe etkide bulunuyorsa, bu durumun bir değişimi de beraberinde getirmesi çok büyük ölçüde kaçınılmazdır. O halde, değişenin ne olduğu, üçüncü bölümde

³ “1980'lerde yaşanan bu kritik kurumsal dönüşümün akademik faaliyetler ve bilimsel üretim bağlamında yarattığı sonuca bakılacak olursa, yapılacak ilk tespit herhalde açık bir eksen kayması yaşandığıdır. Bir taraftan söz konusu kurumların dayattığı dar çerçevelerin diğer yandan üniversitelerde artakalan potansiyel sahibi akademik kadroların uyguladığı yoğun oto-sansürün bu dönemde gerçek akademik ruhun ve araştırmaların üniversite dışına kaymasına yol açtığı rahatlıkla söylenebilir.”

Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, “Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi”, *Toplum ve Bilim*, 91, Kış 2001-2002, s. 12.

Bu konuda ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, “Tarih çalışmaları: 1980-95”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul, 1995, s. 1352-1354.

incelenecek olandır. “Türkiye’de Çağdaş Tarihçiliğin Doğuşu” başlığını taşıyan bu bölümün amacı, Türkiye’de modern tarihyazımının doğuşunun ve erken dönemlerinde geçirdiği evrimin incelenmesidir. Ancak, yapılmaya çalışılacak olan, söz konusu süreçteki bütün önemli tarihçiler ve eserlerinin eksiksiz bir tetkikinden ziyade, Türkiye’deki çağdaş tarihçiliğin ilk dönemlerinde ortaya çıkan esas hatları belirginleştirmeye, tarih anlayışına ilişkin çeşitli bakış açılarındaki yenilikleri ve çatışmaları ortaya çıkarmaya yöneliktir.

Annales mi; temelde ve çok özetle, karşılaştırmalı yönteme ve bütünselliğe vurgudur. Öyleyse, Annales üzerine olan bir çalışmanın, eğer karşılaştırmalı ve bütünsel bir perspektif içermiyorsa, Annales’i kavrayamadığı kaydedilebilir. Bunun yanında, ileride açıklanacak, karşılaştırma ve bütünsellik çok büyük ölçüde siyam ikizleri gibidir. Biri olmadan, diğeri düşünmek zor. Bu çalışmada, sınırları ölçüsünde de olsa, kendi içerisinde tutarlı bir bütünsellik hedefleniyor. Dört omurlu bir omurganın, son iki omuru kaydedilmiş bulunuyor. Sondaki, değiştiren ve onun öncesindeki, değişen. Buradan hareketle, ilk iki omura geçilebilir. Bu çalışmanın ilk iki bölümünden, ikincisi değiştiren, ilki değişen konumundadır.

Eğer Annales Okulu, 19. yüzyıldaki tarih paradigmasının getirdiği kabullerin sorgulanmasını sağlaması, alternatif bir tarih anlayışı önermesi ve 20. yüzyıldaki çok çeşitli tarih anlayışlarının tohumlarını atması gibi sebeplerden dolayı tarihyazımında bir kırılmayı temsil ediyorsa; “kırılan”ı anlayabilmek için önce “kırılan”a bakmakta fayda var. Zira tüm kopuşlar, geçmişle etkileşim içerisinde ve kopuş, kendisinden öncekiyle arasındaki mesafenin altını çizse bile, son tahlilde önceki düzenin yarattığı ortamın ürünüdür. Annales Okulu’ndan önceki tarihyazımını ele alan, bu çalışmanın birinci bölümünde, tarih araştırmalarının 19. yüzyılın başlarında profesyonel bir disiplin haline gelmesinden Annales’in kuruluşuna kadarki süreçte geçirdiği evrim incelenecektir. Profesyonel bir disiplin olarak tarihin, doğuşuyla birlikte kendisini diğer sosyal bilim dallarından nasıl ayırdığı, süreç içerisinde bu dallarla olan etkileşimi ve siyasal tarihten toplumsal tarihe geçişin ilk dönemleri bu bölümde ele alınacak olan temel sorunlardır.

Bir parantez açıp, bir tersten analogi kurulabilir. Uygulamalı bilimlerin bir dalı olan inşaat mühendisliğinin, gerek ulaştırma gerekse de yapı alt dallarında işe zeminden başlanır. İnşa için önce zemini düzenlemek ve yapıyı ayakta tutacak olan bağlantıların zemine çakılması gerekir. Sosyal bilim disiplinlerinde ise, daha farklı olarak, işe "tepe"den başlamak lazım gelir. İnşa için ilk yapılacak, teorik çatıyı çatmaktır. Bu çalışmanın özü olan Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına etkilerinin boyutlarını belirleyebilmek için bir teorik cetvel ihtiyacından bahsedilmiştir. Bu incelemenin ikinci bölümü olan Annales Okulu'nu ele alan kısımda amaç, Annales'in Türkiye'deki tarihçiliğe 1980'e kadar etkide bulunan ilk iki kuşağının analizidir ve söz konusu iki kuşağın 20. yüzyıl tarihçiliğini ne şekilde değiştirdiğinin sorgulanmasıdır. Ancak, belirtmek gerekiyor, Annales'in ilk iki kuşağı ele alınırken, incelemenin sınırları, sözü edilen kuşaklara mensup tarihçilerin Türkiye'deki tarihyazımına etkisiyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla, yapılacak olan, ilk iki dönemde Annales'in çevresinde yer alan özelde tüm tarihçilerin genelde de tüm sosyal bilimcilerin çalışmalarının analizinden ziyade, Türkiye'deki tarihyazımına Annales etkisi bağlamında öne çıkan ve Annales hareketi ile özdeşleşen isimlerin tarih anlayışlarının kavranmasına yöneliktir.

Karşılaştırma ve bütünselliğin önemine dikkat çekildi. Doğa ve toplum bilimlerinin diğer dalları gibi, tarihçilik de hem Türkiye'de ve hem de modern anlamda ortaya çıktığı coğrafyada, önünde sonunda toplumsal bir sürecin ürünüdür. Bu nedenle, tarihyazımının her iki coğrafyadaki serüvenlerinin başlangıcı ve gelişimi, arada bazı açığı ve mesafe farkları barındırmakla birlikte, birbirlerinden tümten bağımsız değildir. O halde, incelemenin birinci ve üçüncü, ikinci ve dördüncü bölümleri arasında gidilecek olan karşılaştırmaların düzeyi, bu çalışmanın niteliğini ortaya çıkartacak olan etmenlerden bir tanesidir.

Etkiyle başlandı; etkiyle bitirilebilir. Hemen her süreç gibi, tez çalışması da toplumsal bir sürecin ürünü ve çalışmayı gerçekleştiren de içinde bulunduğu zaman ve mekanla etkileşim halinde. Bu çalışmanın yapıldığı coğrafyanın toplumsal belleğinde, yapmak ile söylemek arasındaki farka işaret eden bir söz var: C'é il mare fra dire e fare. Yapmakla söylemek arasında deniz var olarak Türkçeleştirmek

mümkün. Buradan hareketle, bu kısa “Giriş” bölümü şöyle bitirilebilir: Buraya kadar söylendi; bundan sonra yapılacak.

1. Annales Okulu'ndan Önce Tarihçilik ve Tarihyazımı

20. yüzyıl, 19. yüzyıldaki tarih tahayyülünün ve dolayısıyla tarihyazımının köklü biçimde dönüştüğü bir dönemdir. Bu yüzyılda gelişen tarihyazımında, siyasal olana verilen ağırlık yerini toplumsal, kültürel ve ekonomik olana bırakmış, dolayısıyla tarihin kapsamı kesin olarak genişlemiştir. Kuşkusuz Annales Okulu, 19. yüzyıldaki tarih paradigmasının getirdiği kabullerin sorgulanmasını sağlaması, alternatif bir tarih anlayışı önermesi, 19. yüzyıldaki tarihçiliği “geleneksel” konuma düşürmesi ve 20. yüzyıldaki çok çeşitli tarih anlayışlarının tohumlarını atması gibi nedenlerle, bu süreçte önemli bir kırılma noktasını ifade eder. Ancak, tüm kopuşlarda olduğu gibi, Annales’ın tarihyazımında gerçekleştirdiği kopuş da geçmişle etkileşim içerisindedir. Zira gerçekliğin daha üst bir düzeyde algılanıyor hale gelmesi, çoğu zaman kendisinden önceki düzeni reddetse bile, son çözümlemede “eski rejimin” yarattığı ortamın ürünüdür. Dolayısıyla da, Annales Okulu ve bu ekolün tarih anlayışında gerçekleştirdiği dönüşüm, kendisinden önceki tarihçilik yaklaşımı anlaşılman kavranamaz.

Tarihin profesyonel bir disiplin haline geldiği 19. yüzyıldan günümüze kadar geçen dönemde ortaya çıkan çeşitli tarihçilik anlayışları ve Annales’ın bu akımlarla olan etkileşimi şüphesiz bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Bu bölümde hedeflenen, tarih araştırmalarının 19. yüzyılın başlarında profesyonel bir disiplin haline gelmesinden Annales Okulu’nun kuruluşuna kadarki süreçte geçirdiği evrimin incelenmesidir. Ancak, sözü edilen tarihsel kesitteki çeşitli tarih anlayışlarının hangilerinin öncelikli olarak ele alındığı ya da geri planda bırakıldığı, Annales Okulu’na etkileriyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla yapılmaya çalışılacak olan, dönemin tarihyazımına ilişkin mümkün olduğunca eksiksiz bir tetkikten çok, ele alınan dönemdeki kavrayışların Annales Okulu’na etkileri bağlamında incelenmesidir. Profesyonel bir disiplin olarak tarihin, doğuşuyla birlikte kendisini diğer sosyal bilim dallarından hangi yollarla ayırdığı, süreç içerisinde bu dallarla olan etkileşimi ve siyasal tarihten toplumsal tarihe geçişin ilk aşamaları bu bölümde ele alınacak olan temel konulardır.

1. 1. Tarih Disiplininin Doğuşu: Ranke Devrimi

19. yüzyıl, öncülüğünü Auguste Comte'un yaptığı bütüncül toplumsal bilim tahayyülünün, yerini sosyal bilim dalları arasında ayrımlara ve uzmanlaşmaya bıraktığı bir dönemdir. Bu dönemde gelişen sosyal bilim anlayışına göre, toplumsal gerçekliğin bir bütün olarak kavranabilmesi için, bütünü oluşturan parçaların ayrı ayrı ve derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Gulbenkian Komisyonu'nun da belirttiği gibi, farklı disiplinlerin kurulma sürecinin arkasında yatan varsayım, sistemli araştırmanın toplumsal gerçekliğin farklı alanlarında uzmanlaşılmasını gerektirdiği yolundaki inançtır ve bu varsayımdan hareketle çeşitli sosyal bilim dalları arasında ayrımlara gidilmiştir. Dolayısıyla da, 19. yüzyılın entelektüel tarihine bilginin disiplinlere ayrılması ve meslekleşmesinin damgasını vurduğunu söylemek mümkündür.¹

Bilginin disiplinlere ayrılması sürecinin temel niteliği, disiplin kavramının tanımında yatar. Immanuel Wallerstein'a göre disiplin, kendisine ait bir alanı, uygun yöntemleri ve sonuç olarak sınırları belirli olan bir çalışma alanı üzerinde hak iddia etme tarzıdır. Bu nedenle bir disiplin, ne hakkında düşünüleceği ve düşünmenin yöntemini belirlemesinin yanında, hangi konuların kendi yetki alanının dışında olduğunu da tanımlar.² Dolayısıyla, toplumsal bilimlere ilişkin çeşitli bilgi dallarının felsefeden ayrışmaları esnasında, bu kategorilerin kendilerini diğer alanlardan ayıran niteliklerini ve sınırlarını tanımlama çabası, disiplinlerin kurumsallaşma süreçlerinin önemli bir unsurudur. Söz konusu sürecin sonunda, sosyal bilimleri yapılandırmak üzere oluşturulan disiplin sistemi içinde üç değişik ayırım çizgisinden bahsedilebilir. İlk ayırım çizgisi, modern dünyayla uğraşan alanlar olarak tarih, sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat ile modern olmayan dünyayı inceleyen antropoloji ve oryantalizm arasındadır. İkinci ayırım, modern dünya üzerine çalışan dallar arasında, geçmişte inceleyen tarih ile bugüne yoğunlaşan sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat arasındadır.

¹ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılandırılması Üzerine Rapor*, (5. Baskı), Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 16.

² Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, (2. Baskı), Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 238.

Son ayırım çizgisi ise, ilgi alanını piyasa ilişkileriyle sınırlı tutan iktisat ile resmi hükümet yapılarını inceleyen siyaset bilimi ve sosyal ilişkilere odaklanan sosyoloji arasında kurgulanmıştır.³

1. 1. 1. Devrimin Kökleri

Tarih ve tarihyazımı, şüphesiz, 19. yüzyıldan çok önce ortaya çıkmış olan faaliyetler ve kavramlardır. Herodot ve Thukydides'den beri tarih, vakayinameler, siyasi anılar, denemeler gibi çeşitli türlerde yazılmıştır. “Büyük adamlar”ın başrolünde oldukları siyasi ve askerî olayların anlatısı, oldukça uzun bir süre tarihyazımının temel biçimini oluşturmuş; ancak, bu biçime yöneltilen ilk önemli eleştiriler Aydınlanma döneminde gelmiştir. Tarihin insan aydınlanmasında ve dolayısıyla gelişmesinde önemli bir role sahip olduğunu düşünen Aydınlanma dönemi düşünürleri, tarihyazımındaki eski geleneğin odaklandığı savaşlarla ve siyasetle sınırlı olmayan, ticaretin, güzel sanatların, hukukun, göreneklerin ve değer yargılarının gelişimleri anlamında toplumsal tarih incelemelerine yönelmişlerdir.⁴ Örneğin Voltaire, XIV. Louis dönemini ele aldığı çalışmasında, ne kralın hayatını ne de dönemini yazdığını, amacının bu dönemdeki insan zihninin tarihini yazmak olduğunu söylerken bu durumu yansıtır.⁵ 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu kuşak son derece önemli bir eserler demeti üretmiştir.

Tarihçilikte Leopold von Ranke'yle özdeşleştirilen devrime geçmeden önce, tarihin 19. yüzyıldan önceki haliyle, modern bir disiplin haline gelmesinden sonraki durum arasındaki sürekliliklere bakılabilir. Georg Iggers'ın deyişiyle, 19. yüzyılda tarih

³ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, (2. Baskı), Çev. Ender Abadoğlu, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 18-19.

⁴ Peter Burke, *History and Social Theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1992, s. 4-5. Bu konuda ayrıca bkz. G. E. Aylmer, “From the Renaissance to the Eighteenth Century”, *Companion to Historiography* içinde, Michael Bentley (ed.), (2. Edition), Routledge, London and New York, 2001, s. 249-281.

Peter Burke, *Kültür Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 10-14.

Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum: Tarihin Çağrışımları, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler*, (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 68-69.

⁵ J. H. Brumfitt (ed.), *Voltaire: The Age of Louis XIV and Other Selected Writings*, NEL, London, 1966, s. xii-xiv.

araştırmaları için yeni olan Şey, profesyonelleŐme ve bu araştırmaların çok büyük oranda üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde yapılıyor hale gelmesi olmuştur. Ancak, tarihin kurumsallaşmış bir disipline dönüŐmüŐ olması, tarih yazmanın daha eski biçimleriyle olan süreklilikleri göz ardı etmemeyi gerektirir. Çünkü 19. yüzyıldaki tarihyazımı, antik Yunan'ın büyük tarihçilerine dek uzanan bir gelenek üzerinde yükselmektedir.⁶ Iggers'a göre, Ranke'den bu yana tarihçilikteki "bilimsel" yönelim, antik Yunan'dan 18. yüzyıl Aydınlanmacılarına dek uzanan edebi gelenekle üç temel varsayımı paylaŐmaktaydı.

"(1) Her ikisi de, tarihin gerçekten var olan kiŐileri ve gerçekten icra edilmiş eylemleri ortaya koyduğunu benimsemesiyle, gerçekle örtüşme kuramını kabul ediyordu. (2) Her ikisi de, insani eylemlerin aktörlerin niyetlerine ayna tuttuğunu kabul ediyor ve tutarlı bir tarihsel anlatı kurmak istiyorsa, tarihçinin görevinin, bu niyetleri kavramak olduğunu öngörüyordu. (3) Her ikisi de, sonraki olayların tutarlı bir silsile içinde öncekileri izlediği tek boyutlu, diakronik bir zaman içinde ilerliyordu."⁷

Tarihyazımındaki geleneksel yaklaşımla, 19. yüzyılda egemen hale gelen yaklaşım arasındaki süreklilikler belirtildikten sonra, kopuşun hangi noktalarda gerçekleŐtiėine geçilebilir. Ancak, diğer disiplinler gibi, tarihin de sadece içsel etkenlerini dikkate alarak tarihini yazmaya çalışmak eksik bir değerlendirmeye yol açar. Dolayısıyla tarihyazımının tarihini, toplumsal ve entelektüel ortamı içinde kavramak gerekir. Tarihilikteki Rankegil devrim, 19. yüzyıldaki bilim anlayışını derinden etkileyen, siyasi süreçten ve pozitivist yaklaşımdan soyutlayarak anlaŐılamaz.

Sosyal bilim disiplinlerinin doğuş evresinde doğa bilimlerindeki büyük baŐarılar, bu bilimlere ait yöntemlerin tüm disiplinlerde bilginin geniŐlemesi için kilit rol oynadığı izlenimini yaratmıştır. Roger Trigg'in deyişiyle bu dönemde tüm disiplinler, tam olarak fiziğin kendisine özgü anlamıyla "bilimsel" görünme baskısı altına

⁶ Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Press, Middletown, 1975, s. 12.

⁷ Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, Middletown, 1987, s. 3.

Doğrudan alıntılarda Türkçe çeviriyi kullandım. Georg G. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, (2. Baskı), ev. Gl Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 3.

sokulmuştur.⁸ Bu nedenle, genel olarak bilimde, özel olarak da sosyal bilimde yöntem açısından 19. yüzyılı pozitivism yüzyılı olarak nitelemek mümkündür. Pozitivizmin anlatısı ise, doğrudan pozitivist üzerinden gerçekleştirilebilir.

“Pozitivist için bilim dışsal dünyaya ilişkin, kestirimci... ve açıklayıcı bilgi elde etme girişimidir. Bunu yapmak için, dışsal dünyada bulunan düzenli ilişkileri ifade eden, oldukça genel önermelerden oluşan teoriler inşa edilmelidir. Bu genel önerme ve yasalar, sistematik deney ve gözlem yoluyla, keşfettiğimiz olayları hem kestirmemize hem de açıklamamıza fırsat tanır... Bu önermelerin doğruluğu mantıksal bir zorunluluğun konusu değildir ve bu önermeler apriori olarak, bilinemezler. Onun yerine, bu önermeler gözlem ve deney araçlarıyla objektif olarak test edilmelidir. Gözlem ve deney emin ve kesin ampirik bilginin tek kaynağıdır.”⁹

Görüldüğü gibi, pozitivism için bilimsel teorizasyonun tek objektif kaynağı deney ve gözlemdir. Pozitivism için bir önerme ancak, doğruluğu veya yanlışlığı ampirik gözlem yoluyla kesinleştirilmesi mümkünse bilimseldir. Teorik terimler içeren önermeler, gözlenemeyen bütünlüklere atıfta bulunarak inşa edilmişlerse, bilimselliğin ölçütünü karşılamıyor olarak görülürler. Bu bilim anlayışına göre her türlü bilimsel bilginin temeli, gerçekliğin tarafsız, “pasif”, gözlemci tarafından titizlikle gözlenmesidir ve aynı fenomenin arka arkaya gözlemlenmesi sonucunda da edinilen tüm olgulara uyan “yasa” ortaya konulabilir. Bu yaklaşımın temelindeki kabule göre tümevarım yönteminde genellemeler, verilerden mantıksal olarak çıkartılır ve bilim insanları işlerine, önyargısız ve ahlaki kaygılardan uzak bir şekilde yaklaşırlar.¹⁰

Sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinde olduğu gibi, profesyonel bir disiplin olarak tarihin doğuşu da, dönemin egemen bilim anlayışı olan pozitivism dikkate alınmadan kavranamaz. Iggers’ın deyişiyle Ranke’nin amacı, tarihi profesyonel olarak eğitim

⁸ Roger Trigg, *Sosyal Bilimleri Anlamak: Sosyal Bilimlere Felsefi Bir Bakış*, Çev. Beyza Sümer-Filiz Ülgüt, Babil Yayınları, İstanbul, 2005, s. 10.

⁹ Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, (2. Baskı), Çev. Nilgün Çelebi, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 15-16.

¹⁰ John Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, (Revised 3. Edition), Pearson Education, Essex, 2002, s. 166.

görmüş tarihçiler tarafından icra edilen pozitif bir bilime dönüştürmekti.¹¹ Bu dönemde, diğer disiplinlerin mensupları gibi tarihçilerin de temel uğraşı “spekülyasyon”dan farklı olarak, “gerçeklik” hakkında ampirik bulgulara dayalı “nesnel” bilgi elde edilmesini sağlamak olmuştur. 19. yüzyılda gelişen şekliyle yeni tarih disiplinin ayırt edici özelliği, Ranke’nin ünlü “Gerçekte ne oldu?” sorusunu yanıtlamayı ısrarla vurgulamasıdır. Bu formülasyonun, “bilim”in “felsefe”yle olan mücadelesinde vurguladığı, nesnel ve bilinebilir gerçek dünya, bilim adamının tarafsızlığı, ampirik kanıt gibi pozitivizmin kilit kavramlarını yansıttığı açıktır.¹²

“Pozitivizmin tarih pratiği açısından doğuracağı sonuçlar açıktır. Tarihçinin ilk görevi, geçmiş hakkında olguya dayalı bilgi toplamaktır; birincil kaynaklara eleştirel yöntem uygulayarak doğrulanmış olgulardır bunlar ve geçmişin nasıl açıklanacağını ya da yorumlanacağını belirlerler. Bu süreçte tarihçilerin inançlarına ve değerlerine yer yoktur; onları ilgilendiren yegâne şey olgular ve olgulardan mantıksal olarak çıkan genellemelerdir.”¹³

Bu formülasyonun uygulayıcıları, toplumsal gerçekliğin bilinebilir olduğuna inanıyor; elde edilen bilginin nesnel olabileceğini ve tarihçilerin “gerçekte nasıl olduysa öyle” tarih yazmakla yükümlü olduklarını ileri sürüyorlardı. Dolayısıyla, tarihçilerin dile getirdikleri önermeler için ampirik araştırmaya dayalı kanıtlar sunmaları gerektiğini savunuyorlardı. Şüphesiz ampirik araştırmaya dayalı kanıtlarla kastedilen, arşivlerdeki birincil kaynaklardı. Wallerstein’in da altını çizdiği gibi, bütün bunlarla yapılmaya çalışılan, tarih disiplininin pratiklerini sınırlamak ve tarihten spekülatif, tümdengelimsel unsurları çıkarmaktır.¹⁴ Tarihin kendini bilimsel

¹¹ Iggers, *a.g.e.*, s. 25.

¹² Wallerstein, *a.g.e.*, s. 21.

Burada kullanılan bilim adamı tabiri bilinçlidir. Zira, çok yakın zamanlara kadar tarihçiliğin ve diğer disiplinlerin kapıları kadınlara kapalıdır. Bkz. Georg Iggers, “Historiography in the 20th Century”, *The Misuse of History içinde*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2000, s. 11.

¹³ Tosh, *a.g.e.*, s. 166.

Doğrudan alıntılarda Türkçe çeviriyi kullandım. John Tosh, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, (2. Baskı), Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 123.

Ayrıca pozitivizmin tarih pratiği açısından doğurduğu sonuçlara ilişkin kapsamlı bir eleştiri için bkz. Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, (8. Baskı), Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

¹⁴ Immanuel Wallerstein, “History in Search of Science”, *Review 19*, no.1, Kış 1996, s.11-22.

bir disiplin olarak tanımlaması, profesyonel tarihçiler ile amatörler arasında keskin bir ayırım yapılmasını gerektiriyordu. Bunun sonucu olarak da, Ranke'nin öncülük ettiği hareket ve formüle ettiği tarih paradigması, 18. yüzyılın “yeni tarih”inin oturduğu eksenini sarsmıştır. Çünkü, arşiv kaynaklarının incelenmesine verilen önem, toplumsal ve bilimsel tarih üzerine çalışanları amatörler düzeyine indirgemıştır. Dolayısıyla, Ranke devriminin en önemli sonuçlarından birisi, 18. yüzyılda gelişen toplumsal ve kültürel tarihi marjinalleştirmek olmuştur.¹⁵

19. yüzyıl tarihçiliğinde siyasal olanın başatlığını, sadece dönemin bilim anlayışına odaklanarak kavramaya çalışmak mümkün değildir. Edward Carr'ın belirttiği gibi, tarihyazımının geleceği üzerine öngörüle bulunmaya çalışmak, toplumun geleceğini de görmeye çalışmak demektir.¹⁶ Carr'ın ifadesi tersinden okunacak olursa, toplumların mevcut durumlarına bakmak, tarihyazımının niteliği hakkında da fikir verir. Dolayısıyla, 19. yüzyılda tarih biliminde görülen büyük sıçrama, siyasal ve toplumsal ortamın da etkisindedir. Tarihyazımında Fransız Devrimi'yle başlatılan “uzun” 19. yüzyıl, 1789'un etkisiyle yayılan milliyetçilik ve liberalizm “virüs”lerinin çok uluslu imparatorlukları tehdit ettiği, bu ideolojilerin ulusal devletlerin kurulma süreçlerine ivme kazandırdığı, 1820, 1830 ve 1848 devrimlerinin yaşandığı, yeni toplumsal sınıfların oluştuğu, bu bağlamda kitlelerin ortaya çıktığı ve milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm gibi modern ideolojilerin kitlelerin eylemlerine yoğun biçimde etkide bulunduğu bir dönemdir. Dolayısıyla 19. yüzyıl, “ancien régime”in tersine kitlelerin siyasallaştığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Milliyetçiliğin gelişiminin doruğa çıktığı bu dönemde, Avrupa hükümetleri tarihi, ulusal birliği oluşturmanın ve kuvvetlendirmenin aracı olarak görmeye başlamışlardır. Bu süreçte okul ve üniversitelerde ulusal tarihin öğretilmesi, çeşitli Avrupa devletlerinde siyasal bütünleşmeyi pekiştirmekteydi ve dolayısıyla hükümetlerin giderlerini karşılamaya hazır oldukları tarih türü, doğal olarak devletin tarihiydi.¹⁷ Eric Hobsbawm'ın ifadesiyle tarih, milliyetçi, etnik ya da fundamentalist ideolojilerin hammaddesidir ve

¹⁵ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 31-32.

¹⁶ E. H. Carr ve J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, Özer Ozankaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 21.

¹⁷ Burke, *History and Social Theory*, s. 6.

19. yüzyıl, tarihin yeni “uluslar”ın imal edilmesi sürecine malzeme işlevi görmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸ Momigliano’nun da belirttiği gibi, bu dönemde Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden tarihçiler, ulusal kökenlerini “bulmak” için ortaçağ tarihini tekrar tekrar değerlendirmişlerdir.¹⁹ Bunlara ilaveten, Ranke ve çağdaşları için, döneme damgasını vuran hükümler ulus devletler, tarihsel sürecin doruğunu oluşturmaktaydı. Ranke ve çağdaşlarına göre devlet, tarihsel değişimin başlıca aracıydı ve insanın kaderi de devletler arasında değişen güç dengesiyle belirleniyordu.²⁰ Dolayısıyla tarih araştırması siyasal olana odaklanmalı ve devlet kurma görevine yardım etmeliydi. Şüphesiz, 18. yüzyıldaki toplumsal tarihin Ranke ve çağdaşları tarafından küçük görülmesinin bir diğer önemli sebebi de, bu türün devlet kurma misyonuna katkıda bulunmamasıydı.

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen, Ranke’nin adıyla anılan tarih devriminin, beslendiği başlıca üç damar vardı. Bu damarlar, antik Yunan’dan 19. yüzyıla uzanan tarihçilik geleneği; dönemin baskın bilim anlayışı ve 19. yüzyıldaki toplumsal ve siyasal gelişmelerdir. Şüphesiz bu üç ana damar arasındaki çeşitli etkileşimler, disiplinin oluşum evresinde bazı gerilimlere neden olmuştur. Örneğin, 19. yüzyıldaki toplumsal ve siyasal gelişmelerin bir sonucu olarak, yeni tarih mesleğinin belirli kamusal ihtiyaçlara ve siyasal amaçlara hizmet ediyor oluşu tarihçiler açısından belirli bir toplumsal düzenin sorgulanmaksızın kabul edilmesi gibi bir siyasal işlevi de beraberinde getirmekteydi. Bu ise kuşkusuz, önyargılardan ve değer yargılarından uzak olmayı gerektiren mesleğin, pozitivist etkiden kaynaklı ethosu ile daha en baştan çelişki yaratıyordu. Profesyonelleşmenin, kendisine eşlik eden bilimsel ethos ve bilimsel uygulamaların gelişimiyle birlikte, hemen her yerde tarihyazımı giderek artan biçimde ideolojileştirilmekteydi ve buna bağlı olarak tarihçiler arşivlere, kendi milliyetçiliklerini ve sınıfsal yargılarını destekleyecek kanıtlar bulma amacıyla gidiyorlardı.²¹ Kısacası, tarih daha baştan, sadece tarihçilerin ne olduğunu söyledikleri değil, devlet kuruluşlarının, egemen sınıfların

¹⁸ Eric Hobsbawm, *On History*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1997, s. 5-16.

¹⁹ Arnaldo Momigliano, *Studies in Historiography*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1966, s. 106-107.

²⁰ Tosh, *a.g.e.*, s. 179.

²¹ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, s. 23-28.

ve ideoloji üretim merkezlerinin dolaşıma sokmak istedikleri bir disiplin olmaya açıktı.²² Öte yandan, çeşitli sosyal bilim disiplinleri gibi tarih de, kurumsallaşmış yapılar yaratma amacıyla disipline katılacak olan yeni araştırmacıların özgünlük ve nesnellikleri üzerinde ısrar etti. Bu da ister istemez makro araştırmalara karşı önyargıyı artıran bir etkendi. Çünkü özgünlük, her araştırmacının yeni bir şey söylemesini gerektiriyordu ve bunu yapmanın da en kolay yolu, konuyu giderek küçülen konulara bölmektir. Altbölmelere ayırma sürecinin önceki araştırmacıların çalışmalarını tekrar etmemeyi sağlayan pek çok olanak yarattığı doğrudur. Bununla birlikte, giderek daha spesifik alanlarda uzmanlaşma çabası, gözlemlenen dil ve kültür üzerine uzun süre çalışmayı gerektiriyordu. Bu durum ise, tarihçilerin zaten haşır neşir oldukları kendi uluslarını inceleme sürecinin derinleşmesini sağladı.²³

1. 1. 2. Devrim ve Kazanımları

Her devrim, çeşitli düzeylerde olmak üzere, kendisinden önceki düzenle ve çağdaşlarıyla arasına ayırım ve mesafe koyar. Eski düzenle yeni düzenin, kendi çağdaşlarını algılayış biçimleri ve buna bağlı olarak konumlandıkları yerler iki form arasındaki ayırt edici temel noktalardan bir tanesidir. Toplumsal bilimlerin çeşitli dallarının kendilerini profesyonel disiplinler olarak kurumsallaştırdığı 19. yüzyıl; bu dalların, kendilerinden önceki biçimleriyle aralarındaki mesafenin altını çizdikleri ve disiplinlerin kuruluş sürecinde sınırlarını belirleme kaygısıyla, kendilerini diğer disiplinlerden ayırttıkları bir dönem olmuştur. Dolayısıyla da, kurumsallaşmakta olan yeni disiplinlerin hem toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanları algılayışları hem de konumlandıkları yerler 19. yüzyılda derin bir kırılmaya uğramıştır. 19. yüzyılda çeşitli disiplinlerin, kendilerini diğer disiplinlerden hangi

²² Burada yeri gelmişken, tarihin “öteki” tarihini de hatırlatmak gerekiyor. Ranke’nin bireysel haklar üzerine tutumu oldukça tutucudur. Bir Prusya anayasası hazırlanmasına hep karşıydı ve yetkileri ne kadar sınırlı tutulursa tutulsun, Prusya’da bir parlamento kurulması düşüncesine hep muhalifti. Ranke’nin yaşamı, siyasi düşüncesi ve akademisyenliği konusunda bkz. Georg G. Iggers ve Konrad von Moltke (eds.), *Theory and Practice of History*, Bobbs-Merrill, Indianapolis-New York, 1973, s. 101-104.

Almanya’da ve Avrupa’nın diğer ülkelerinde bu dönemdeki muhafazakâr profesyonel tarihçilerin yanı sıra, demokrat, liberal ve sosyalist tarihçiler de vardı. Ancak bunların kaderi kürsülerini kaybetmek oldu. Bu konudaki sayısız örnek için bkz. Michael Parenti, *Gizem Olarak Tarih*, Çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 186-216.

²³ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s. 227.

noktalarda ayırdıkları bu çalışmasının kapsamının dışındadır. Ancak, tarihin bir disiplin haline gelmesi sürecinde, kendinden önceki tarihçilikle arasındaki açığı ve çağdaşı olan disiplinlerle arasına koyduğu ayrımlar, Rankegil devrimi anlamak açısından hayatidir. Bunun için, dönemin çeşitli disiplinlerinin değişik epistemolojik tavırlardan oluşturdukları yelpazede tarihin yerine bakmakta fayda var.

“Yelpazenin bir ucunda önce matematik (ampirik olmayan bir faaliyet), ondan sonra da kendi aralarında azalan determinizm sıralamasına göre dizilen deneysel doğa bilimleri (fizik, kimya, biyoloji) yer almaktaydı. Öbür ucunda ise, en başta felsefe (ampirik olmayan bir faaliyet olarak matematiğin karşılığı), sonra da belli başlı sanatsal faaliyetleri inceleyen (edebiyatlar, resim ve heykel, müzikoloji), çoğu zaman uygulamada bu sanatların tarihini yaptığı için tarihe yaklaşan insan bilimleri (ya da sanat ve edebiyat) yer alıyordu. İnsan ve doğa bilimlerinin arasında da sosyal gerçekliklerin incelenmesi olarak tanımlanan dallar, sanat ve edebiyat fakültelerine yakın ve çoğu zaman onların içinde yer alan tarih (idiografik: her olayı kendi tekliği içinde betimleme özelliğine sahip) ve doğa bilimlerine yakın duran ‘sosyal bilim’ (nomotetik: yasa koyma, yasalar oluşturma özelliğine sahip) bulunuyordu. Bilginin, her biri farklı bir epistemoloji benimsediği için giderek daha katı biçimde ikiye ayrıştığı bir süreçte sosyal gerçeklikleri inceleyenler kendilerini bu çekişmenin tam ortasında buldular ve onlar da epistemolojik konularda kendi içlerinde bölündüler.”²⁴

Toplumsal gerçeklikleri inceleyenlere ilişkin sözü edilen bölünme, sosyal bilim disiplinlerinin çeşitli dalları arasındaki ayrımlara işaret eder. Tarih bir disiplin olarak kurumsallaşırken, şüphesiz, sosyal bilimler adı altında kavramsallaştırılan çatının içinde yer alıyordu. Ancak, sosyal bilimlerle tarihin ilişkisi, toplumsal bilgiye ilişkin sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat gibi diğer dalların sosyal bilimler kavramıyla olan ilişkisine nazaran çok daha fazla gerilimlidir. Tarih, tam da her biri ampirik olarak diğerlerinden farklı olan halkların geçmiş öyküleriyle uğraştığı için, 19. yüzyılda kavramsallaştırıldığı şekliyle yeni “sosyal bilim”in genelleme yapma, yani toplumun evrensel yasalarını bulma iddiasındaki kurucularına şüpheyle hatta düşmanca yaklaşıyordu.²⁵ Tarihle uğraşan bilim adamları, verilerine aşırı ölçüde bağlı kalarak

²⁴ Gulbenkian Komisyonu, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵ Gulbenkian Komisyonu, *a.g.e.*, s. 18.

nedensel önermeleri dolaysız tikel ardışıklıklara ilişkin önermelerle sınırlı tutmayı istiyorlardı. Genelleme yapmanın felsefe yapmak, dolayısıyla bilim karşıtı olmak demek olduğu yollu pozitivist düşünceden derinden etkilenmişlerdi. Bu nedenle, tikel, idiografik, hatta benzersiz olanı putlaştırmaya ve sosyal bilim etiketinden uzak durmaya başladılar.²⁶ Tarihçiler, kendilerini ilgilendirenin, geçmişin gerçekliğini bugünün kültürel ihtiyaçlarıyla ilintilendirilerek, yorumcu ve yorumsamacı biçimde yeniden kurmak olduğunu, bunu yaparken de kültürler ve uluslar gibi en karmaşık olgular söz konusu olduğunda dahi, bunları diakronik ve senkronik bağlamlar içinde özel bir an, bir tekillik olarak incelemek gerektiğinin altını çizdiler. Nomotetik sosyal bilimlere ise, insan davranışına yön verdiği düşünülen genel yasaları saptamakla ilgili oldukları inancındaydılar. Ele alınacak olayları, tarihçilerin aksine tekil olaylar olarak değil, bir dizinin örnekleri olarak inceleyebilmek için gerçekliği parçalara ayırmaya eğilimliydi.²⁷

Yeni tarih disiplininin, kendisinden önceki tarihsel araştırmanın altındaki zemini nasıl sarstığından bahsedilmişti. Bu marjinalleştirilmenin bir diğer sebebi de tarihçilerin diğer sosyal bilim disiplinleriyle aralarına koymak istedikleri mesafeye ilişkindir. 19. yüzyıldaki tarihçilere göre, teoriye dayanan tarihyazımının en önemli sonuçlarından biri, tarihi diğer disiplinler karşısında bağımlı konuma düşürmesidir. Teori yönelimli tarihçiler, kendi modellerini geliştirmek yerine, sosyolojinin, sosyal antropolojinin ve iktisadın teorik bulgularını uygularlar. Fakat bunlar, odak noktasını geçmişin değil bugünün oluşturduğu disiplinlerdir ve tarihle yalnızca kendi kuramlarını sınavacakları bir alan olarak ilgilenirler. Bu görüşe göre, teorik tarihçiler tarih disiplininin özerkliğine zarar verirler.²⁸

Tarihin bir disiplin olarak kurumsallaşırken, diğer disiplinlerden özerkliğinin altını çizme çabası, bir bakıma kendisini sosyal ve kültürel olandan soyutlamasının da öyküsüdür. Peki tarih, kültürel ve toplumsal olanla ilgilenmeyecekse neyle ilgilenecekti? Hobsbawm'ın deyişiyle 19. yüzyıldaki tarihin hamurunu oluşturan

²⁶ Wallerstein, *a.g.e.*, s. 225.

²⁷ Gulbenkian Komisyonu, *a.g.e.*, s. 35.

²⁸ Tosh, *a.g.e.*, s. 211.

esans, geçmişten yapılan seçimlerdi. Bu dönemdeki tarih, geçmişte siyasal olanla ilgileniyor; modern dönemde de genel olarak ulus devletlerin politikasına özel olarak da dış politikaya yoğunlaşıyordu.

“Geçmişin diğer yönlerinin de araştırılabileceğini kabul etmekle birlikte, bu yönleri, tarihle asıl ilgileri, politik kararların malzemesini oluşturmadıkları sürece belirsiz kalan kültür tarihi ya da iktisadi tarih gibi alt-disiplinlere havale etmeye eğilimliydi... bu seçimler, geçmişin çeşitli yönleri arasında sistematik bir yapısal ya da nedensel ilişki kurma çabalarını, özellikle de politikayı ekonomik ve toplumsal faktörlerden, her şeyden önce insan toplumlarının evrimiyle ilgili modellerden... tarihsel gelişmenin aşamaları modelinden türetmeye yönelik girişimleri reddediyordu... Bu tür şeylerin doğa bilimcileri, felsefeciler, iktisatçılar, hukukçular, hatta teologlar arasında popüler olduğu söylenebilirdi, fakat tarihte yeri yoktu.”²⁹

Özetle, bu dönemdeki tarihçiyi asıl ilgilendiren, “benzersiz” olaylar ve tek tek devlet adamlarının gerçekleştirdikleri ile bu eylemlerin arkasındaki etkenlerdir. Ancak akademik tarihin kendisini bütünüyle, politika, savaş ve diplomasi tarihine hapsetmesini besleyen faktörlerden birisi de, tarihin bu dönemdeki metodolojisinde gizlidir. Tüm çabasını olguları saptama görevine ve dolayısıyla, belli türde belgesel kanıtları değerlendirmeye uygun bir dizi ampirik kriter saptamaya harcayan bir metodoloji en çok “olayların tarihi” ile uyuşmaktaydı.³⁰

Tarihin kendisini sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle ve kendinden önceki proto-disiplinle ayırıştırmasının ana hatları belirtildikten sonra, Rankegil devrimin kazanımlarına geçilebilir. Her devrim, kuruluş döneminde kendisiyle özdeşleştirilen kazanımların temellerini atar. Dolayısıyla tarihin, modern bir disiplin olarak kurumsallaşırken kendi özerkliğinin altını çizme gayreti, devrimin sağladığı kazanımlar hakkında da fikir verir. Bu ayrışma sürecinde tarih, profesyonel anlamda

²⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 60-61.

Doğrudan alıntılarda Türkçe çeviriyi kullandım. Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 92.

³⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 142.

doğmuş; çeşitli aksamalarla da olsa, toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanlardan bağımsızlığını kazanmış ve kendi metodolojisini oluşturmuştur.

Halil Bertay'ın ifadesiyle, bu devrim zamanı için çok önemli, “olmazsa olmaz” türden bir sıçramadır. Çünkü, o zamana kadar tarihçilik, ciddi belge ve kaynak eleştirisi normları, pozitif anlamda bir kanıt ve dokümantasyon kavrayışından yoksun durumdaydı. Bu durum ise doğal olarak, tarihte neyin söylence, neyin kanıt olduğunu belirsizleştirmekteydi. 19. yüzyıldaki “belgencilik devrimi”yle bugünkü anlamda bir tarih disiplinin metodolojik temelleri ve vazgeçilmez varsayımları oluştu.³¹ Gerçekten de, Ranke araştırma tekniklerini, özellikle de birincil kaynakları kullanıp yorumlama tekniğini geliştirmiş, birincil kaynaklara dayanmayan her türlü tarih yazma girişimini açıkça reddetmiştir.

Bir diğer kazanım, “tarih için tarih” anlayışının, bütün maddi ve manevi yönleriyle geçmişini yeniden yaratmaya veya canlandırmaya yürekten bir bağlılık duymasındır. Tosh'un da altını çizdiği gibi, bu kuşağın tarihçilerine göre, tarihin “içeriden” incelenmesi başlı başına bir amaçtır. Bu ise, modern tarih bilincinin unsurlarından birini oluşturan, geçmiş ile şimdi arasında uçurum yaratan farklılıkları kavramayı ve şimdiki zamanın kendisine özgü karakterinin geçmişten bugüne nasıl geldiğine bağlı olduğunu anlamayı beraberinde getiriyordu.³²

1. 2. Devrimin Krizi: Sosyal Tarihçiliğin Başlangıcı

1. 2. 1. İlk Eleştiriler ve Süreklilikler

19. yüzyılın sonunda neredeyse tüm Avrupa'da ve ABD'de eşzamanlı olarak bazı profesyonel tarihçiler, siyasal olana odaklanan tarih yaklaşımından gitgide daha çok rahatsız olmaya ve bu türe çeşitli eleştiriler yöneltmeye başlamışlardır. Bu dönemde, yeni eleştirel yaklaşımın en önemli temsilcilerinden biri Karl Lamprecht'tir.

³¹ Halil Bertay, “Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylüye Bakışının Temel Deformasyonları”, *Toplum ve Bilim*, no: 48-49, Kış-Bahar 1990, s. 61.

³² John Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 16.

Lamprecht, Rankegil yaklaşımın devlete verdiği merkezi rol ve olaylar üzerine yoğunlaşma gibi iki temel ilkesini sorguluyordu. Lamprecht, öznesi sadece “büyük adamlar” olan siyasi tarihi, halkın tarihi olan kültürel ya da ekonomik tarihin karşıtı olarak görüyordu ve hâkim perspektif yerine esas olarak, kavramlarını başka disiplinlerden alacak olan bir “ortaklaşa tarih” öneriyordu. Lamprecht’e göre, tarihin kavramlarını alacağı diğere disiplinler, sosyal psikoloji ve beşeri coğrafyaydı. Kendi yaklaşımını *Deutsche Geschichte* (Alman Tarihi) adlı kitapta örneklemeye çalışan Lamprecht’in girişimi, Durkheim’ın *Année Sociologique* dergisinden olumlu eleştiriler alırken, Almanya’da “materyalizm” ve “indirgemecilik” eleştirileriyle adeta alaya alındı.³³

Lamprecht’e yöneltilen eleştiriler, iki gerekçeye dayanıyordu. Bu eleştirilerden ilki, acele ve üstünkörü yazılmış olduğu izlenimini uyandıracak pek çok hata ve dikkatsizliğe yönelikti. İkincisi ise, Alman tarihinin antikçağdan beri tarihsel gelişmenin önceden saptanmış yasalarını izlediğini kanıtlamak için son derece spekülâtif bir kolektif psikoloji kavramının kullanılmasına ilişkindi.³⁴ Bunun yanında, Lamprecht’in yeni yaklaşımına yöneltilen eleştirilerde siyasal faktörler de önemli bir rol oynuyordu. Egemen tarih anlayışında, devletin olayların merkezine yerleştirildiği ve siyasetin belirleyici unsuru olarak dış siyaset görüldüğü için, siyaseti ülke içi toplumsal güçler ve çıkarlar açısından çözümleme yönündeki her türlü girişim reddediliyordu. Öte yandan, Lamprecht’e karşı yürütölen kampanyada, demokratikleşme korkusunun da önemli bir payı olduğu söylenebilir.

Siyasal tarihten toplumsal tarihe yönelik bu ilk çabalar ABD, Britanya ve Fransa’da daha başarılı oldu. ABD’de siyasal tarihe karşı, Frederick Jackson Turner 1890’larda, Lamprecht’inkine benzer bir eleştiri başlattı. Lamprecht gibi Turner da, tarihçinin insan etkinliğinin tüm alanlarına bakması ve toplumsal yaşamın bütününe kavraması gerektiğini söylüyordu. *The Significance of the Frontier in American History* (Amerikan Tarihinde Sınırboyunun Önemi) başlıklı çalışmada Amerikan

³³ Burke, *a.g.e.*, s. 14.

Lamprecht hakkında bkz. Roger Chickering, *Karl Lamprecht: A German Academic Life 1856-1915*, Atlantic Highlands, New Jersey, 1993.

³⁴ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, s. 32.

kurumlarının belirli bir coğrafya ve toplum çevresine bir yanıt olarak yorumlanması, siyasal tarihten net bir kopuş anlamına geliyordu.³⁵ Turner'ın çağdaşı olan James Harvey Robinson ise 20. yüzyılın başında “Yeni Tarih” başlığı altında bir hareket başlatmıştı. Bu harekete göre artık dar bir siyasal tarih yeterli olamazdı. Tarih, insanın yeryüzünde ilk boy gösterdiği andan itibaren geride bıraktığı tüm işleri incelemeli ve antropolojiden psikolojiye, iktisattan sosyolojiye uzanan bir yelpazede tüm sosyal bilim dallarından faydalanmalıydı.³⁶ Yeni Tarih akımını ortak bir paydaya indirgemek zordur. Bu akıma mensup tarihçilerden Charles Beard ekonomik ve toplumsal çelişkileri Amerikan tarihindeki belirleyici etkenler olarak görürken, J. H. Robinson, Vernon Parrinton ve Carl Pecker düşüncelerin, Perry Miller ise dinin rolünün altını çiziyordu.³⁷

Britanya’da ise J. R. Green, 1874 yılında *Short History of English People* (İngiliz Halkının Kısa Tarihi) adlı kitabını yayımlıyordu. Green çalışmasında İki Gül Savaşı, Kraliçe Elizabeth’in politikaları, taht kavgaları gibi konulardan ziyade, İngiltere’de matbaanın kuruluşu, Yoksulları Koruma Kanunu ve metodizm gibi konulara ağırlık veriyordu.³⁸ İşçi Partisi’ne bağlı birer sosyal reformcu ve tarihçi olan Sidney ve Beatrice Webb’in çalışmalarında da sosyal tarihçiliğin örnekleri görülüyordu. İktisat tarihi ise bu ikilinin 1895’te kurduğu London School Economics’in ders programında daha ilk dönemlerinden itibaren yerini almıştı.³⁹

Fransa’da siyasal tarihe yönelik muhalefetin başlangıcı 19. yüzyılın ortalarında başlar. Michelet, Rönesans üzerine incelemesini 1855 yılında yayımladı. Michelet bu eserinde, “ıstıraplarını dile getirme gücünden yoksun bir halde acı çeken, çalışan, çürüyen ve ölen insanların tarihi”nin yazılması için çağrıda bulunuyordu. Fustel de Coulanges da 1864 yılında yayımlanan kitabı *La Cité Antique*’de siyaset ya da

³⁵ Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, Routledge, London and New York, 2000, s. 332-333.

³⁶ Burke, *a.g.e.*, s. 14-15.

³⁷ G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, (4. Edition), Beacon Press, Boston, 1968, s. xxii.

Bkz. Arthur Marwick, *The Nature of History*, (3. Edition), Macmillan, London, 1989, s. 74-77.

³⁸ Burke, *Annales Okulu*, s. 34.

³⁹ Tosh, *a.g.e.*, s. 121.

Ayrıca bkz. Marwick, *a.g.e.*, s. 52-60.

olaylardan ziyade aile, ahlak ve din üzerine yoğunlaşmıştı. Almanya’da toplumsal tarih savunmada kalırken, Fransa’da egemen tarih anlayışına karşı mücadelenin bayraktarlığını sosyoloji üstlendi. Emile Durkheim, tekil olanla ilgilendiği ve genel olana ulaşmayı amaçlamadığı için tarihin bir bilim olarak kabul edilmesine karşı çıkıyordu. Durkheim’a göre tarih, en çok tarihin aksine pozitif bir bilime dönüşme potansiyeline sahip sosyolojiye destek sağlayan bir yardımcı bilim olabilirdi. Durkheim’dan etkilenen François Simiand ise egemen tarih anlayışına yönelik bir eleştirisinde, “tarihçiler kabilesi”nin yıkılması gereken üç putundan söz ediyordu. Bunlar, siyaset, birey ve kronoloji putlarıydı.⁴⁰ Annales’in oldukça önem verdiği Simiand’ın bu eleştirisi, 1900 yılında tarihçilerin diğer disiplinlerle işbirliği yapmasını özendirmek amacıyla Henri Berr tarafından kurulan *Revue de Synthèse Historique* dergisinde yayımlanmıştı. Berr, bu dergiyi kendi deyişiyile tarihsel ya da kolektif bir psikolojinin üretilmesi beklentisiyle kurmuştu.⁴¹

20. yüzyılın başında, Fransa’da tarihin içeriğinin ne olması gerektiği canlı bir tartışma konusuydu. Bu dönemde, diğer ülkelerin aksine, Fransa’da siyasal ve toplumsal tarihçiliğin birbirini dışlamadığı söylenebilir. Örneğin, *Revue Historique*’in kurucusu Gabriel Monod, Alman “bilimsel” tarih anlayışına duyduğu hayranlığı biyografisini yazdığı Michelet’ye olan beğenisiyle bir araya getirmişti. Aynı doğrultuda, 1900 ile 1912 yılları arasında yayımlanan on ciltlik Fransa tarihinin genel editörü olan dönemim en önemli tarihçilerinden Ernest Lavisse’in çalışma alanı Büyük Frederick’ten XIV. Louis’ye kadarki dönemin siyasi tarihi olsa da, bu on ciltteki tarih anlayışı oldukça kapsamlıydı. Giriş bölümü coğrafyacı Paul Vidal de la Blache, Rönesans hakkındaki bölüm ise kültür tarihçisi Henri Lemonnier tarafından yazılmıştı. Lavisse’nin XIV. Louis dönemi hakkında kendi yazdığı bölüm ise, sanat ve kültür siyasasına önemli bir yer ayırmıştı.⁴²

19. yüzyıldaki egemen tarih anlayışına, yüzyılın sonunda çeşitli sebeplerle itirazlar yükselse de, yeni eleştirel tepkinin hâkim paradigmayla tamamen aynı fikirde olduğu

⁴⁰ Burke, *a.g.e.*, s. 37.

⁴¹ Aktaran, Jacques Le Goff, *History and Memory*, Translated by Steven Rendall ve Elizabeth Claman, Columbia University Press, New York, 1992, s. 201.

⁴² Burke, *a.g.e.*, s. 32-36.

noktalar da vardı. Bu uzlaşma noktalarından ilki tarihin profesyonel bir disiplin olması gerekliliği, ikincisi ise tarihin bir bilim olarak düşünülmesi üzerinedi. Tarihin kendisini siyasetle sınırlamaması gerektiğini savunan tarihçiler de kendilerini profesyonel tarihçiler olarak görüyor; akademik kurumlarda, tarih bölümlerinde ya da enstitülerinde çalışıyorlardı. Dolayısıyla, bu durum da bağlı buldukları kurumların, onlardan 19. yüzyılda kurumsallaştığı şekliyle bilimsel gerekleri yerine getirmelerini bekledikleri anlamına geliyordu. Bu tarihçiler, kendi araştırmalarını farklı bir biçimde tasarlasalar da, tarihin katı metodolojik prensiplere uygun olarak işleyen bilimsel bir disiplin olduğu görüşünü paylaşıyorlardı. Bu dönemde, sözü edilen varsayımların sorgulanması bir yana, tarihin izleğini daha da profesyonel ve bilimsel yapmaya yönelik bir baskı vardır.⁴³

Sonuç olarak, tarihin kendisini saygın bir akademik disiplin olarak kesin bir biçimde kabul ettirdiği; arşivlerin düzenlenip, *Historische Zeitschrift* (1859), *Revue Historique* (1876), *Rivista Storica Italiana* (1884), *English Historical Review* (1886), *American Historical Review* (1895) gibi dergilerin çıktığı, tarihin ilkeleri ve yöntemlerinin yorumlanmaya başladığı bir dönemde egemen tarih anlayışına karşı ilk ciddi eleştiriler yükselmeye başlamıştı. O kadar ki, 20. yüzyılın ilk yarısı bittiğinde, neredeyse tüm tarih bölümleri toptan yenilenmeyi gerektirecek kadar zamanın gerisinde kalacaktı. Daha 1910 yılında bile, *Encyclopaedia Britannica*'nın on birinci baskısında, tarihsel analizde iktisadi ve sosyolojik tarihçiliğin yükseldiği gözlemine yer veriliyordu.⁴⁴ Kısacası, 20. yüzyılın ilk yarısını, Marx'ın metaforu kullanılacak olursa, tarihyazımında katı olan her şeyin buharlaşmaya başladığı bir dönem olarak nitelenmek mümkündür. Peki, tarihçiliğin bu “en uzun dönemi”nde değişen neydi?

1. 2. 2. Nedenler

Tarihçiliğin 19. yüzyılda profesyonelleşirken, birden fazla faktörden etkilendiği ve bu etmenlerin arasındaki nedensellik ilişkisinin girift olduğu belirtilmeye çalışılmıştı. Şüphesiz aynı olgu, Rankegil devrimin krizi ve dolayısıyla sosyal tarih yaklaşımının

⁴³ Iggers, *New Directions in European Historiography.*, s. 34.

⁴⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 61-62.

başlangıcı için de geçerlidir. Dolayısıyla da, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, hâkim tarih anlayışına yöneltile eleştiriler bir tek sebebe değil, bir sebepler kümesine dayanır.

Eric Hobsbawm, “Tarih Üzerine” adlı çalışmasında her tarihyazımı türünün bir seçimi yansıttığını kaydeder.⁴⁵ Şüphesiz doğrudur; her seçim bir tercihtir ve her tercih çeşitli sonuçları beraberinde getirir. Toplumsal ve bilimsel devrimler arasında kurulan analogi, her analogide eksik bir yan olduğu unutulmadan sürdürülecek olursa toplumsal devrimlerin oluşum sürecinde alınan kimi kararların, belirli bir aşamadaki krizlerin de nedenlerini oluşturduğu önermesinin Rankegil devrim için de geçerli olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla da, tarihin profesyonel bir disiplin olarak kurumsallaşırken getirdiği kimi düzenlemeler, yüzyıl dönümünde tarihyazımındaki tıkanmanın sebeplerini de açıklar niteliktedir.

Tarihin, profesyonel bir disiplin olarak kurumsallaşırken toplumsal ve ekonomik olanı dışlaması ve dolayısıyla salt siyasal olana yoğunlaşması, bu dönemdeki tarihçilik anlayışına itirazların temelini oluşturur. Ranke'nin tarihsel devriminin getirdiği yeni “belgeler” yaklaşımı en çok siyasal tarihe yarattığı için, bu tutumun benimsenmesi, Burke'un deyişiyle 19. yüzyıl tarihçilerini, 18. yüzyıldaki öncellerinden daha dar ve geri kafalı hale getirmiştir. O kadar ki, bazıları bilimsel olarak incelenemeyeceği gerekçesiyle toplumsal tarihi tümüyle yadsımışlardır.⁴⁶ Bu dönemde, siyasal olmayan tarihin yeni akademik disiplinden tamamen dışlandığı söylenebilir. Avrupa ve Amerika'daki, egemen tarih anlayışına yöneltile ilk itirazların ve alternatif tarihyazımı örneklerinin kapsamlarından da görülebileceği gibi, eleştirilerin en önemli nedenlerinden biri profesyonel tarihçiliğin kendisini siyasal olanla sınırlandırmasıdır.

Hâkim tarih anlayışının toplumsal, kültürel ve ekonomik olandan kendisini yalıtarak siyasal olana yoğunlaşmasının temel sebeplerinden birisinin, tarihin profesyonel bir disiplin olarak kurumsallaşırken, diğer sosyal bilim dallarından özerkliğini elde etme

⁴⁵ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁶ Burke, *History and Social Theory*, s. 7.

çabasıdan kaynaklandığı belirtilmişti. Dolayısıyla, siyasal olandan toplumsal olana doğru çubuğu tersine bükme girişiminin de tarihle diğer sosyal bilim dalları arasındaki işbirliğini güçlendirmeye yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim siyasete odaklanan tarihe yönelik itirazların sahipleri, tarih ve diğer disiplinler arasında işbirliğini savunuyor; tarihin toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanlardan kavramlar ve modeller alması gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Iggers'a göre, 20. yüzyılın tarih düşüncesindeki en önemli değişim, 19. yüzyıl profesyonel tarihyazımının anlatıya dayalı, olay yönelimli niteliğinin, 20. yüzyılda sosyal bilim yönelimli tarihsel araştırma ve yazma biçimlerine doğru dönüşmesidir. Bu dönüşümle, 19. yüzyıldaki geleneksel tarihyazımının soyut genellemelere indirgenmeye karşı koyan bireylerin aracılığına ve kasıtlılık unsurlarına odaklanan yaklaşımından, toplumsal yapılara ve toplumsal değişim süreçlerine dikkat çeken bir anlayışa geçiliyordu.⁴⁷ Taraflar arasındaki başlıca anlaşmazlık konusu, özünde, anlatıya dayalı ve betimlemeci, politik ve kuramsal olan tarihin biçimi ve konusunun doğasından kaynaklanmaktaydı. Egemen yaklaşıma karşı çıkanlar, sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinin ve tarihin sosyal bilimin özel bir biçimi olması gerektiğine inananların saflarından geliyordu. Bu görüşün sahiplerine göre tarih, betimleme ve anlatıdan uzaklaşıp analiz ve açıklamaya, benzersiz ve tekil olana yoğunlaşmak yerine düzenlilikleri saptamaya ve genellemeler yapmaya yönelmeliydi.⁴⁸ Dolayısıyla, bu bakış açısındakilere göre yapılması gereken tam da Rankegil devrimin yol açtığı sonuçlardan birinin tersine çevrilmesidir. Bu doğrultudaki çabaları, elleri üzerinde duran 19. yüzyıldaki tarihçilik anlayışını ayakları üzerinde oturtmaya çalışmaya benzetmek mümkündür.

19. yüzyıldaki tarih anlayışına rengini veren en önemli unsurlardan siyasete odaklanmanın bir sebebi de dönemin toplumsal ve siyasal koşullarıydı. Egemen tarih anlayışına yönelen eleştiri oklarının da toplumda ve kültürde kendisini gösteren köklü değişikliklerden kaynaklandığı söylenebilir.

⁴⁷ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, s. 3.

⁴⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 61-63.

“Bir anlamda, Ranke tarafından başlatılan profesyonel tarihyazımı paradigması, evrensel düzeyde tarihsel araştırma standardı olarak kabul edildiği dönemde, çağın toplumsal ve siyasal gerçeklikleriyle uyumsuz hale gelmişti bile. Ranke, Fransız Devrimi’nin ve Napolyon dönemini takip eden restorasyon çağının çocuğuydu. Onun devlet kuramı, 1848 öncesi Prusya’sının siyasal gerçekliklerine dayanıyordu; bunlar, temsili kurumların oluşturulmasından ve kaçınılmaz toplumsal sonuçlarıyla birlikte sanayileşmenin gerçekleşmesinden önceki gerçekliklerdi. Siyasetin birincil konumu üzerindeki vurgunun, ekonomik ve toplumsal güçlerden görece soyutlanmış olmasının ve neredeyse tek başına devletin resmi belgelerine dayanmasının nedeni de buydu. 19. yüzyılda Fransa’da, Birleşik Devletler’de ve başka yerlerde profesyonel tarihyazımı modeline dönüştüğü zamana gelindiğinde, bu paradigmanın varsaydığı toplumsal ve siyasal koşullar köklü bir biçimde dönüşüme uğramıştı bile.”⁴⁹

20. yüzyılın başına gelindiğinde, Batı Avrupa ve ABD’nin köklü bir sosyal dönüşümden geçiyor olmaları ve o zamana kadarki haliyle tarihçiliğin bu dönüşümü açıklamada yetersiz kalması sosyal tarihçiliğin başlangıcının önemli unsurlarıdır. Dolayısıyla Ranke’ci paradigmayı eleştiren tarihçilerin, tek tek önder kişilere yoğunlaşılmasından ziyade, bu olay ve kişilerin ortaya çıktığı toplumsal koşulları ve nüfusun daha geniş kesimlerini hesaba katan bir tarihyazımını savunmalarında, demokratikleşme ve kitle toplumunun doğuşunun da etkisi olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonunda başlayan bu girişimlerden tarihsel çalışmaların nasıl yürütülmesi gerektiğine dair tek bir kavram doğmadı. Toplumsal tarihe yönelik yeni ilgi, ulusal çizgiler doğrultusunda farklılıklar göstererek ve çeşitli ideolojik perspektifleri yansıtarak, çeşitli doğrultulara yayıldı. Farklı perspektiflerden, ABD’deki Yeni Tarihçiler, Fransa’da Henri Berr’in, Belçika’da Henri Pirenne’in etrafında toplanan araştırmacılar tarih incelemelerinin ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri çeşitli sosyal bilim kavramlarına yöneldiler.⁵⁰ Bu dönem, tarihin ilgi alanlarının genişletilmesi, toplumun, ekonominin ve kültürün rolüne daha geniş yer ayrılması gerektiğine ilişkin yaygın bir kanının ortaya çıkması ve sosyal bilimlerin

⁴⁹ Iggers, *a.g.e.*, s. 5.

Alıntı için bkz. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, s. 4-5.

⁵⁰ Iggers, *a.g.e.*, s. 5-35.

diğer disiplinleriyle tarih arasındaki işbirliğinin vurgulaması açısından önemlidir. 19. yüzyıldaki tarih anlayışına yöneltilen eleştiriler ve getirilen alternatiflerin, 20. yüzyılda gelişen toplumsal tarihçiliğin öncülü olduğunu söylemek mümkündür.

1. 2. 3. Bir Parantez: Marksist Etki

Buraya kadar, 19. yüzyılda profesyonel bir disiplin hale gelmesinden Annales Okulu'na kadar geçen dönemde tarihçiliğin ve tarihyazımının akademideki gelişimi incelenmeye çalışıldı. Ancak, 19. yüzyıl entelektüel tarihin belki de altın çağıdır. Bu dönem düşünsel açıdan, eserlerinin 19. yüzyılda etkili olduğu Ricardo ve Hegel'den Darwin'e, yüzyılın ortalarında en etkin çalışmalarını yayımlayan Feuerbach'dan Proudhon ve Owen'a uzanan bir yelpazede yüksek verimler çağı olarak nitelendirilebilir. Sayılan pek çok düşünsel dorukta durarak temel eserlerini veren Marx anlaşılmadan 20. yüzyıldaki düşünsel hareketleri anlamaksa mümkün değildir. Dolayısıyla, Annales Okulu'ndan önceki tarihçilik anlayışını Annales'a ve 20. yüzyıldaki tarihyazımına etkileri bağlamında incelemeyi noksan bırakmamak için akademik tarihçilikteki gelişmelere bir parantez açıp Marksizmin tarihçilik anlayışına etkisine kısaca değinmek gerekir.

Bilindiği gibi Marx'ın başlangıç noktası, insanı hayvanlardan ayırt edenin, insanın kendi varlığını devam ettirmek ve kendisini yeniden üretmesinin koşullarını sağlamak için gerekli araçları üretme yeteneği olmasıdır. Bu hareket noktası nedeniyle de, Marx'a göre tarihin konusu insanın üretici gücünün gelişimiydi. Bütün insanların temel ihtiyaçlarının karşılanacağına, dolayısıyla Alman İdeolojisi'ndeki ifadeyle "bireylerin kendilerinde var olan yeteneklerin bütün olarak geliştirilmesine" imkân tanınacağına inanan Marx, tarihsel sürece ilişkin nesnel ve gerçek görüşün temelini hayatın maddi koşullarında bulunduğunu savunmakla 19. yüzyıldaki egemen tarihçilik anlayışından kesin bir biçimde ayrılır. Ana izleği Alman İdeolojisi'nde açıklanan bu temel perspektifi sürdüren Marx, hayatının kalan bölümünde bu perspektifi toplumsal yapının, evrim aşamalarının ve toplumsal değişim süreçlerinin yorumlanmasına uyarlamak için çalışmıştır.

Marx'ın toplum anlayışı ve dolayısıyla tarihe bakışının en açık özeti, "Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı" adlı çalışmasının önsözünde bulunur.

"Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme çizgisiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır... Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki bir ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar... bu değerlendirmeleri maddi yaşamın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir. İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar."⁵¹

Ünlü önsözde geçen üretim güçleri ve üretim ilişkileri kavramlarını açıklığa kavuşturmaya çalışmakta fayda var. Çok kısaca özetlemek gerekirse, üretim güçleri esas olarak, Marx'ın *Kapital*'de "emek-sürecinin basit öğeleri" şeklinde nitelediği, insanın kişisel etkinliği yani işin kendisi, işin konusu ve iş araçlarından oluşmaktadır.⁵² Şüphesiz emek sürecindeki değişiklikler, yeni enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması, bilimdeki gelişmeler gibi etmenler de üretim güçlerine içkindir. Üretim ilişkileri ise, üretici güçlere iktisadî sahiplik aracılığıyla kurulan ilişkiler toplamına verilen addır. Cohen'in de ifade ettiği gibi, bir toplumun ekonomik yapısı, bütünsel üretim ilişkileridir ve üretim ilişkileri hukuksal sahiplik ilişkileri değil, kişiler ve üretim güçleri üzerindeki fiilî güç ilişkileridir.⁵³ Yani üretim

⁵¹ Karl Marx, "Önsöz", *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, (6. Baskı), Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2005, s. 39-40.

⁵² Karl Marx, *Kapital*, Cilt 1, (7. Baskı), Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2004, s. 181.

⁵³ Gerald A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, (Expanded Edition), Princeton University Press, New Jersey, 2001, s. 63.

ilişkilerinin, üretim güçlerinin mülkiyet biçimleri, toplumsal sınıfların görevleri ve ürünlerin bölüşüm biçimlerinden oluştuğunu söylemek mümkündür. Marx'ın her türlü toplumsal değişimin genel yapısını belirlemeye çalıştığı “Önsöz”ünde de görüldüğü gibi, sürdürdükleri toplumsal üretimde insanların kaçınılmaz olarak kurdukları üretim ilişkileri ve bu ilişkilere tekabül eden üretim güçlerinin toplamı, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam süreçlerini koşullandıran üretim tarzlarını verir. Antik, feodal, kapitalist gibi üretim tarzları arasındaki farklılığın temeli ise *Kapital*'de “Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayırım, örneğin köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan toplum arasındaki ayırım, bu artı-emeğin fiilî üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır.”⁵⁴ şeklinde ifade edilmiştir.

Laurence Harris'in de altını çizdiği gibi, Marx'ın tarih ve iktisat çalışmalarının hemen tümünde, üretim tarzının temelindeki dinamik, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki karşıtlık üzerinden tarif edilir. Harris'ye göre bu karşıtlık, tarihin birbirini izleyen üretim tarzlarından oluştuğunu açıklar; çünkü bu, bir üretim tarzının sonra gelen bir başka üretim tarzınca ve onun da bir diğerince zorunlu olarak yıkılışına neden olur ve üretici güçler / üretim ilişkileri çifti, sadece iktisadî olanların değil, tüm toplumsal süreçlerin temelini oluşturur.⁵⁵ “Önsöz”deki anlatıma göre, herhangi bir üretim tarzında üretim güçleriyle üretim ilişkileri birbirine uyumludurlar. Ancak, üretim güçlerinin gelişimlerinin belirli bir aşamasında, mevcut üretim ilişkileri artık sözü edilen gelişime ayak uyduramaz hale gelirler ve bu durum, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasında bir gerilime yol açar. Artık mevcut üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişimleri önünde “ayak bağı” teşkil ederler ve söz konusu gerilimin artması mevcut üretim tarzından bir başka üretim tarzına geçişi dayatır. Marx'ın deyişiyle bu, üretim güçlerinde sürekli büyüme ve toplumsal ilişkilerde sürekli yok olma durumudur.⁵⁶ Son derece soyut bu tarihsel değişim kavramı, toplumda sınıf çatışması biçiminde somutlaşır. Marx'ın sınıf

⁵⁴ Marx, *a.g.e.*, Cilt 1., s. 216.

⁵⁵ Laurence Harris, “Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri” maddesi, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, der. Tom Bottomore, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 608.

⁵⁶ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Yanıt*, (5. Baskı), Çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 109.

tanımlaması, 19. yüzyılda yaygın bir biçimde kullanılan servet, statü ya da eğitim gibi ölçütleri değil, üretim süreci içindeki rolleri esas alır. Dolayısıyla sınıf, üretim araçları ile ilişki çerçevesinde yapısal terimlerle tanımlanmıştır. Marksist tarih anlayışına göre, toplumda tarihi sürekli ileri götüren çelişkiler sınıf çatışmasında ifadesini bulur.

Marx'ın tarih teorisi ana hatlarıyla aktarıldıktan sonra, bu anlayışın tarihyazımındaki etkilerine geçilebilir. Marx'ın döneminin hâkim tarih anlayışına yönelttiği eleştirilerden biri, uygulanan yöntemle ilişkindir. Marx'a göre, Ranke ve izleyicilerinin yanlılığı, tarihteki aktörlerin kendi amaçları hakkındaki beyanlarını olduğu gibi kabul etmelerine yöneliktir. Böylelikle, bu tarihçiler kendilerini araştırdıkları çağın hâkim ideolojisine tutsak etmekteydiler. Oysa bu ideoloji, dönemin hâkim sınıfının gerçek maddi çıkarlarını örten bir kisveden ibaretti. Marx'a göre, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki diyalektiğe dayanan “nesnel” tarihe ulaşmanın yolu, tarihteki “büyük adam”ların beyanlarını bir kenara bırakıp geçmiş toplumların ekonomik yapısını incelemekten geçiyordu.

19. yüzyılın sonunda başlayan hâkim tarih kavrayışına yönelik ilk itirazların temelini, profesyonel tarihçiliğin ekonomik ve toplumsal olanı dışlamasına yönelik olduğu kaydedilmiştir. Bu dönemde Marx'ın geçmiş toplumların ekonomik yapısını incelemeye yönelik vurgusu, belki de başka hiçbir akımın başaramadığı oranda ekonomik tarih üzerinde durulmasına ve bu alanda araştırma yapılmasına katkıda bulunmuştur. Tosh'un da belirttiği gibi, Marksizm bu dönemde iktisat tarihinin ayrı bir araştırma alanı olarak gelişmesini sağlayan başlıca etkidir.⁵⁷

Tarihin profesyonel bir disiplin olarak kurumsallaşırken, diğer sosyal bilim dallarından bağımsızlığını elde etme gayretinin, tarihle sosyal bilim dalları arasındaki açığı genişlettiği görülmüştü. Bu anlayışı eleştirenler de, tarih ve diğer sosyal bilim disiplinleri arasında işbirliği kurulması gerektiğinin altını çizmiş; tarihin başta iktisat ve sosyoloji olmak üzere diğer sosyal bilim dallarından kavramlar ve modeller

⁵⁷ Tosh, *a.g.e.*, s. 224.

alması gerektiğini savunmuşlardır. Bu dönemde tarihsel materyalizmin başlıca fonksiyonu, pozitivistimin aşırı basitleştirmelerinden kaçınarak tarihi sosyal bilimlere daha çok yaklaştırmak olmuştur.⁵⁸

Daha önce belirtildiği gibi, 19. yüzyıldaki egemen tarih anlayışında devletin olayların merkezine yerleştirildiği ve siyasetin belirleyici unsuru olarak da dış siyaset görüldüğü için, siyaseti toplumsal güçler ve çıkarlar açısından çözümleme yönündeki her türlü girişim kesin olarak reddediliyordu. Marx'ın geliştirdiği tarih açıklamasının merkezinde ise, toplumsal yapı ve bu yapının tarihselliği bulunuyor; dolayısıyla da, toplumsal değişim süreçlerindeki içsel dinamik vurgulanıyordu. Sonuç olarak, Marksist tarih anlayışı, bu yapıyla, 19. yüzyıldaki tarih anlayışının siyaset merkezli ve olay yönelimli yaklaşımının tam karşısında yer alıyor; böylelikle yüzyıl dönümünde başlayan sosyal tarihçilik anlayışına önemli bir destek noktası haline geliyordu.

Burada çok kabaca özetlenmeye çalışılan Marx'ın tarih anlayışı ve tarihyazımına etkileri, görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonunda başlayan egemen tarih anlayışına yönelik itirazların sebepleriyle çakışma halindedir. Bu süreçte Marx'ın etkisi, çoğu zaman ekonomik determinizm şeklinde vulgar bir materyalizm olarak dönemin tarih araştırmalarına yansısı da, toplumsal tarih girişimlerinin siyasal tarihçiliğe karşı yürüttüğü mücadelede önemli bir dayanaktır.

⁵⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 155.

2. Annales Okulu: Tarihçiliği Özgürleştirme Serüveni

19. yüzyılın sonunda egemen tarihçilik anlayışına karşı başlatılan muhalefet, Lucien Febvre ve Marc Bloch'un 1929 yılında *Annales d'Histoire Économique et Sociale* dergisini çıkarmaya başlamalarıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Annales'in geliştirdiği tarih anlayışıyla birlikte, tarihin içeriği, öznesinin kim olduğu gibi sorulara verilen cevaplar büyük ölçüde değişmiş ve dolayısıyla 19. yüzyıldaki tarih tahayyülü köklü bir biçimde dönüşüme uğramıştır. 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan yeni tarih anlayışı, Rankegil yaklaşımın tarihin ekonomik ve sosyal olana sıkı sıkıya kapattığı kapılarını aralamış; Annales Okulu ise bu kapıları bir daha kapanmamak üzere ortadan kaldırmıştır. Annales'in, tarihin kapsamına ilişkin yok ettiği kapılar, François Simiand'ın 20. yüzyılın hemen başında tarihçiliğe ilişkin kırılması gerektiğini söylediği putları hatırlatır. Put kırma eylemi ise çeşitli ölçülerde özgürleşmeyi ve özgürleştirmeyi içerir. Dolayısıyla, Annales Okulu'nun gerçekleştirdiği, biraz zorlama bir ifadeyle tarihçiliği özgürleştirme serüveninin, 20. yüzyılda çok çeşitli tarihçilik anlayışlarının kök salıp filizlenmesine uygun ortamı hazırladığı söylenebilir. Kısacası, Annales'dan itibaren tarihyazımının geri dönüşümsüz bir biçimde değiştiğini söylemek mümkündür.

Annales'in tarihine ve tarihçiliğe kattıklarına bakıldığında çok önemli sayılamayacak, ancak ele alınan olguya ilişkin temel taşları yerine oturtma çabasında ihmal edilmemesi gereken bir ilk soruyla başlamak faydalı olacak. "Annales Okulu" şeklinde tabir edilen topluluk, gerçekten bir okul mudur? Annales dergisi çevresinde gelişen tarih yaklaşımının bir ekol oluşturup oluşturmadığı tartışmasına, derginin etrafında olan ve olmayan tarihçiler tarafından farklı cevaplar verilmiştir. Annales'in çevresindekiler, kendilerini bir okuldan ziyade, bir "kolektif", "grup" ya da tarihsel araştırmalarda yeni yaklaşım ve yöntemlere açık bir ruh olarak tanımlamışlardır.¹ Örneğin Stuttgart'da 1985 yılında Annales Okulu'nu konu alan uluslararası bir

¹Robert Forster, "Achievements of the Annales School", *Journal of Economic History*, 38, 1978, s. 60-61.

H. L. Wesseling, "The Annales School and Writing Contemporary History", *Review*, 1, 3/4, 1978, s. 192.

Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, s. 51.

toplantıda derginin editörü Marc Ferro, böyle bir okulun olmadığını savunmuştur.² Şüphesiz bu yaklaşım, birden çok odası olan Annales geleneğinin ve bu hareketin çevresindeki tarihçilerin kendi aralarındaki farklılıkları vurgulamaya yöneliktir. Annales'in çevresindeki bilim insanlarının yayınları, birbirinden çok farklı ilgi ve bakış açılarını yansıtsa da, topluluğun özellikle II. Dünya Savaşı'ndan bu yana sağlam bir kurumsal temele sahip olduğu söylenebilir. Bunun yanında, zaman içindeki önemli değişimlere rağmen, derginin kurucularının ilk çalışmalarından bugüne kadar gelinen süreçte, Annales'in arkasında yatan öncü fikirlerde bir süreklilikten bahsetmek mümkündür. Tarihte biricik olayların oluşturduğu geleneksel anlatının yerini, sorun odaklı analitik tarih araştırmalarına bırakması gerekliliğinin altının çizilmesi; asıl olarak siyasete odaklanan bir tarih anlayışının yerine, insan faaliyetlerinin tamamına eğilen tarih araştırmalarına yönelinmesinin savunulması ve sözü edilen bu iki amacın gerçekleştirilebilmesi için sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle işbirliği yapılmasının vurgulanması şeklinde özetlenebilecek bu temel argümanlar, Annales'i bir okul olarak okumaya ve anlamaya yönelten etmenlerdir.³ Traian Stoianovich de, Thomas Kuhn ve G. H. Nadel'a atıfta bulunarak tarihyazımını sistematize etme çabasıyla oluşturduğu şemasında, tarihçilikte birbirini izleyen üç paradigmanın bulunduğunu ve Annales'in "hikaye anlatmak"tan kaçınarak, problem çözmeyi ve sistematik açıklamayı öne çıkarması nedeniyle tarihyazımındaki son paradigmayı oluşturduğunu ve bu özelliğin Annales'i devrimci kıldığını kaydeder.⁴ Ancak, tüm genellemelerde olduğu gibi, Annales hareketine mensup yazarların bir okul olarak ortaklaştırılması, bu tarihçiler arasındaki ayrılıkları ve toplulukta zaman içerisinde meydana gelen değişimleri gözden kaçırma tehlikesini içinde barındırır. Dolayısıyla, söz konusu tehlikeden mümkün olduğunca sakınmak için, bu çalışmada Annales Okulu'nun gelişimi üç evreye ayrılarak incelenecektir. Bu bölümde esas olarak yapılmaya çalışılacak olan ise, Türkiye'deki tarihçiliğe 1980'e kadar etkide

² Peter Burke, *Annales Okulu*, s. 24.

³ Burke, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁴ Traian Stoianovich, *French Historical Method: The "Annales" Paradigm*, Ithaca, 1977, s. 38.

Ayrıca bkz. Traian Stoianovich, "Social History: Perspective of the Annales Paradigm", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar, 1978, s. 19-49.

Stoianovich'in yaklaşımının bir eleştirisi için bkz. Gregor McLennan, "Braudel ve Annales Paradigması", Çev. Deniz Erksan, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 109-112.

bulunan Annales Okulu'nun ilk iki kuşağının incelenmesi ve söz konusu iki kuşağın 20. yüzyıldaki tarihçiliği ne şekilde değiştirdiğinin sorgulanmasıdır.

2. 1. Temel Atma: Marc Bloch ve Lucien Febvre

2. 1. 1. Kökenler: Annales'den Önce

Annales dergisi iki tarihçi tarafından kurulmuştur: Lucien Febvre (1878–1956) ve Marc Bloch (1886–1944). Ancak, Annales'in entelektüel temelleri, bu iki tarihçinin dergiyi kurmalarından çok önce atılmıştır. Wallerstein'ın da altını çizdiği gibi, Annales geleneğinin entelektüel temelleri Henri Berr ve onun *Revue de Synthèse Historique* dergisine kadar geri götürülebilir.⁵ Febvre'in, *Philippe II et la Franche-Comté* (1911), *La Terre et l'Évolution Humaine* (1922), *Un Destin: Martin Luther* (1928) ve Bloch'un *Île-de-France* (1913), *Les Rois Thaumaturges* (1924) adlı kitapları derginin 1929 yılındaki kuruluşundan önce yayımlanmıştır. Bu çalışmalardaki ortak ilgi alanlarının coğrafya ve zihniyetler tarihi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Annales, daha kurulmadan önce, kurucularının çalışmalarında somutlaşan bir izleğe sahiptir.

Lucien Febvre, tam da 19. yüzyıldaki egemen tarihçilik anlayışına itirazların yükseldiği 1897 yılında *École Normale Superior*'da yüksek öğrenimine başlar. Burada, tarihçiler ve sosyologlarla işbirliği yapmaya çalışan, 1891 yılında *Annales des Geographie* dergisini kuran coğrafyacı Paul Vidal de la Blache'dan, felsefeci-antropolog Lucien Levy-Bruhl'den, imgeler tarihi üzerine çalışan sanat tarihçisi Emile Male'den ve Durkheim'in öğrencisi olmuş dilbilimci Antoine Meillet'den dersler alır.⁶ Ayrıca, Michelet, Gabriel Monod, François Simiand, Henri Pirenne ve kültür tarihçisi Burckhardt da Febvre'in sık sık etkilerini teslim ettiği “ustaları”dır.⁷ Bloch da Febvre gibi, *École Normale*'e girip, sosyal bilimlerin çeşitli disiplinleri

⁵ Immanuel Wallerstein, “Annales Okulu” maddesi, Çev. Mete Tunçay, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, der. Tom Bottomore, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 30.

⁶ Fernand Braudel, “Personal Testimony”, *Journal of Modern History*, 44 / 4, 1972, s. 465-466.

⁷ Lucien Febvre, “Vers une Autre Histoire”, *Combats pour L'Histoire*, Armand Colin, (2. Baskı), Paris, 1965, s. 423.

arasında işbirliğini savunan bilim adamlarının derslerine devam eder. Bunun yanında Bloch, okula kaydını yaptırdığı dönemde *École*'de ders vermeye başlayan ve Fustel de Coulanges ile beraber çalışan Durkheim'a da çok şey borçlu olduğunu ifade eder.⁸ Dolayısıyla, hem Bloch'un hem de Febvre'in öğrencilikleri, sosyal tarihçiliğin başlangıç döneminde, bu sürecin önemli isimlerinin eserlerini verdikleri yıllarda geçer.

İkilinin, Annales kurulmadan önceki çalışmalarına kısaca bakılacak olursa, söz konusu etkinin izleri daha da belirginleşir. Febvre'in doktora tezi olan *Philippe II et la Franche-Comté* başlıklı çalışması, İspanya kralı II. Philippe döneminde Franche-Comte bölgesi üzerine bir incelemedir. Febvre çalışmasına, 1960'larda Annales Okulu'na mensup tarihçilerce neredeyse vazgeçilmez olarak görülen, bir coğrafi girişle başlar. Iggers'a göre, Febvre'in bu kitabıyla Lamprecht'in Ortaçağ'da Moselle vadisinin ekonomik tarihi üzerine olan daha eski tarihli çalışması arasında önemli sayılabilecek koşutluklar vardır. Bu çalışmalarında hem Febvre hem de Lamprecht, Almanya'daki ekonomik ve toplumsal tarih gibi yönetsel ve yapısal yönler üzerine yoğunlaşmak yerine; özgül bir coğrafi, kültürel bölgedeki toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılar ile düşünce ve davranış kalıpları arasındaki sıkı bağlarla ilgilenmektedirler.⁹ Febvre'in tarihsel coğrafyaya ilgisi Henri Berr'in teşvikiyle yazdığı *La Terre et l'Évolution Humaine* adlı kitabında da kendisini gösterir. Febvre bu çalışmasında eski hocası Vidal de la Blache'ın fikirlerini geliştirir. Bu eserde Febvre, Blache'ın bir başka coğrafyacı olan Ratzel'le coğrafi determinizm-insanın eylem özgürlüğü üzerine yürüttüğü tartışmada hocasını destekler. Febvre'e göre, Ratzel'in savunduğunun aksine, tarihte zorunluluklar değil, yalnızca olabilirlikler söz konusudur. Dolayısıyla, toplu seçimi belirleyen faktör, fiziksel çevreden ziyade, insanların hayat tarzları ve tutumlarıdır.¹⁰ Febvre'nin bu dönemdeki eserlerinden *Un Déstin: Martin Luther* ise, tarihçinin zihniyet tarihi, dinin sosyal tarihi ve tarihsel psikoloji gibi alanlara olan ilgisini yansıtır.

⁸ Carole Fink, *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge University Press, New York, 1991, s. 24-29. Bu konuda ayrıca bkz. Gareth Stedman Jones, "Tarih: Ampirisizmin Sefaleti", Çev. Ali Boratav, *Tarih ve Tarihçi*, s. 185.

⁹ Iggers, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁰ Lucien Febvre, *La Terre et l'Évolution Humaine: Introduction Géographique à L'Histoire*, Albin Michel, Paris, 1949, s. 214-350.

Febvre'den farklı olarak Bloch, coğrafyaya daha az ilgi duymuş; Henri Berr'in adlandırmasıyla daha çok "tarihsel sosyoloji" şeklinde anılan alanda çalışmalar yapmıştır. Ancak, Bloch'un da en fazla odaklandığı meselelerden birinin zihniyetler tarihi olduğu söylenebilir. Özellikle *Les Rois Thaumatourges* kitabında Bloch, 11. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar süren, Fransa ve İngiltere krallarının iyileştirici olduğu düşünülen "sihirli dokunuşlarına" inancı, dolayısıyla dinî psikolojiyi inceler. Bloch bu kitabında, *École Normale*'den hocaları olan Levy-Bruhl'un ilkel zihniyet ve Durkheim'in kolektif tasavvur kavramlarını sık sık kullanır. Bilindiği gibi, Durkheim'a göre gelenekler, kurallar ve din toplum biliminin önemli unsurlarını oluşturan bileşenlerdir. Bu bilimsel yaklaşımların kabulü, Max Weber'in de dâhil olduğu Alman geleneğinin devlet, yönetim ve yargı üzerindeki vurgusunun aksine, Fransız tarihyazımındaki coğrafya, ekonomi ve antropoloji arasındaki yakın ilişkileri yansıtır. Bu açıdan bakıldığında ise hem Febvre'in hem de Bloch'un kolektif yapılara atfettikleri önemin yanında, tarihsel antropolojinin konusunu oluşturan kolektif zihniyetlerden kaynaklanan duygu ve tecrübelerle gösterilen dikkat de anlaşılır hale gelir.¹¹ Burke'un ifadesiyle, Bloch'un yürüttüğü inanç psikolojisine ilişkin tartışma, 1920'li yıllarda insanların bir tarih incelemesinde karşılaşmayı umabilecekleri son şeydir. O dönemde henüz, böyle bir tartışmanın ancak, psikologların, sosyologların ya da antropologların uğraşı olabileceği düşünülmektedir.¹² Gene bu çalışmada, tarihin ilk kez uzun dönemli bir yorumunun yapılması ve Bloch'un "karşılaştırmalı tarih" olarak adlandırdığı türe yer vermesi dönemin tarih ve sosyal bilim çalışmaları açısından oldukça önemlidir.

Annales'in iki kurucusunun, dergiyi kurmadan önceki çalışmalarına kısaca değindikten sonra, biraz da ikilinin dergiyi çıkarmadan önce birarada oldukları, 1920'de başlayan Strasbourg döneminde karşılaştıkları ortamdaki bahsedilebilir. Febvre ve Bloch'un Strasbourg'da bulunan son derece canlı bir disiplinlerarası grubun çevresinde bulunmalarının, bu evreyi daha da önemli hale getirdiğini söylemek mümkündür. İki kurucu bu şehirde, sosyal psikolog Charles Blondel,

¹¹ Iggers, *a.g.e.*, s. 53.

¹² Burke, *a.g.e.*, s. 48-51.

sosyolog Maurice Halbwachs, tarihsel psikoloji üzerine çalışan Henri Bremond ve Fransız Devrimi tarihçisi Georges Lefebvre ile etkileşim içerisindedirler.¹³

Görüldüğü gibi, Annales Okulu'nun iki kurucusu Bloch ve Febvre, derginin kurulmasından önce, yüzyıl dönümünde ortaya çıkan ve giderek yaptığı çağrıya çeşitli düzlemlerde cevap bulmaya başlayan disiplinlerarası yaklaşımın önem kazandığı bir akademik ve entelektüel ortamda yüksek öğrenimlerini yapmışlar ve ilk çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. Febvre ve Bloch'un ilk çalışmaları ve tarihçiliğe bakışları sosyal tarihçiliğin ilk örneklerini veren isimlerden ve onların yarattığı düşünsel ortamdan etkilenmiş, deyim yerindeyse iki kurucu bu yeni tür tarihçiliğin eteklerinden doğmuşlardır. O kadar ki, Bloch bu etkiyi "Benim kuşağımdan tarihçiler, eski yıllarda yapılmış olan çalışmalara ifade edebileceklerimden fazlasını borçludurlar." şeklinde değerlendirir.¹⁴ 1929 yılı ise bu borcun ödenmeye başladığı tarihtir.

2. 1. 2. Annales'in Kuruluşu ve İlk Dönemi

Febvre ve Bloch, yönetimindeki Annales dergisinin ilk sayısı 15 Ocak 1929'da yayımlanmıştır. Derginin yayın kurulunda tarihçilerin yanı sıra, coğrafyacı Albert Demangeon, sosyolog Maurice Halbwachs, iktisatçı Charles Rist ve siyaset bilimci Andre Siegfried gibi isimler de yer almaktadır. Daha en baştan diğer tarih dergilerinden biri olmaması tasarlanan derginin ilk sayısında, tarihçilerden sadece daha kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmeleri değil, diğer disiplinlerden neler öğrenebileceklerinin de farkına varmaları istenmiştir. Bloch ve Febvre, sosyal bilimcilerin öncelikle çağdaş sorunlarla ilgilendiklerini belirtmekle birlikte, tarihçilerin kaynaklarına hangi sorularla yaklaşacaklarını ancak toplumsal bilginin diğer alanlarıyla uğraşan meslektaşlarının yardımlarıyla kavrayabileceklerini savunurlar.¹⁵ Annales'in iki kurucusu, ilerleyen yıllarda disiplinlerarası bir yöntem

¹³ Fink, *a.g.e.*, s. 79-103.

¹⁴ Aktaran: Burke, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵ Tosh, *The Pursuit of History*, s. 121

düşüncesini derginin yanında yayınladıkları kitaplarla da sistemli bir biçimde uygulamaya koymuşlardır.

Marc Bloch, 1929'dan sonra *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française* (1931) (Fransa'nın Kırsal Tarihinin Temel Özellikleri), *La Société Feodale* (1939-40) (Feodal Toplum), *L'Étrange Défaite* (1946) (Tuhaf Bozgun) ve *Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien* (1949) (Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği) kitaplarını yazmıştır. Bloch, *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française* adlı kitabında, Fransa özelinde, kırsal teknikler ile kırsal geleneklerin birlikte incelenmesi olarak tanımladığı kırsal tarihi incelemektedir. Bu alanda tarımın, serfliğin ya da toprak mülkiyetinin tarihi gibi daha dar temalarda çalışmaların yürütüldüğü bir dönemde, Bloch'un incelemesiyle bütün dünyada modern, karşılaştırmalı kırsal tarih araştırmalarının temellerinin atıldığı söylenebilir. Bloch'un bu eserinde hem vardığı sonuçlar, hem de eski belgeleri tamamlamak için yakın zamanların haritalarını ve mevcut arazi şekillerini kullanma gibi sonuca ulaşma yolları, takipçilerine bir model sağlamıştır. Bloch bu kitabında da, *Les Rois Thaumatourges*'de olduğu gibi, 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan bir dönemin ele alındığı, uzun vadeli değişimlerle uğraşılıyor ve Fransa ile İngiltere arasındaki benzerlikleri ve karşıtlıkları saptıyordu. Bunların yanında, incelemede gerileksel metodun kullanması da çalışmanın bir diğer dikkat çekici özelliğidir. Bloch, bugünden ya da yakın geçmişten uzak geçmişe ve dönüp tekrar şimdiye doğru bir yol izleyerek yazıyordu. Daha önce bu yöntemi kullanan, F.W. Maitland ve A. Meitzen'i izleyen Bloch'un bu metodu seleflerinden daha sistematik bir biçimde kullanıp geliştirdiği ve 1930'lardan itibaren kırsal tarih araştırmalarında egemen hale getirdiği söylenebilir.¹⁶

Bloch'un Annales kurulduktan sonraki ikinci çalışması *La Société Feodale*, yazarın belki de en çok bilinen kitabıdır. Bu kitap, Avrupa tarihinin 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar geçen döneminde, Bloch'un birçoğunu daha önce ele almış olduğu kölelik ve

¹⁶ Daniel Chirot, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası", *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Theda Skocpol (ed.), (2. Baskı), Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 23-32.

özgürlük, kutsal krallık, paranın önemi gibi geniş bir konu yelpazesıyla uğraşan kapsamlı bir sentezdir. Burke'un da belirttiği gibi, kitap bu yönüyle Bloch'un ömür boyu yaptığı çalışmaların bir özeti gibidir.¹⁷ Bloch kitabının ilk cildine tarihsel ortamı inceleyerek, kendi deyişle toplumsal arka planın genel koşullarını betimleyerek başlar. Ardından, eldeki teknoloji de dâhil olmak üzere, feodal toplumun duygu ve düşünce tarzından dinsel tutumlarına, halk geleneklerinden hukuki mirasa uzanan bir yelpazede önemli roller oynayan, incelenen uygarlığın özsel nitelikleri, feodaliteye kendini özgü rengini veren, insanı insana bağımlı kılan ilişkilerin oluşumuyla birlikte saptanır. Takip eden ciltte ise sınıfların gelişimi ve yönetim kademelerinin oluşum ve örgütlenmesi üzerine yoğunlaşılır. Bu ciltte esas olarak sınıfsal yapılar, çatışmalar ve siyasal değişim çözümlenir.

Feodal Toplum'da, kolektif bilinç, kolektif hafıza ve kolektif tasavvur kavramları sık sık kullanılır. O kadar ki, kolektif hafızaya kitapta bir bölüm ayrılmıştır.¹⁸ Bu yönleriyle kitap, bazı yorumlara göre, Bloch'un en Durkheim'cı çalışmasıdır. Durkheim'in karşılaştırma, tipoloji ve toplumsal evrime yönelik ilgisi ve bu ilginin Bloch üzerindeki etkisi, kitabın son bölümlerinden biri olan "Toplumsal Tip Olarak Feodalite" kısmında da kendisini gösterir.¹⁹ Ancak belirtmek gerekir ki, gerek *Les Rois Thaumaturges*'de, gerek *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*'de ve gerekse de *Feodal Toplum*'da Bloch'taki yol gösterici temel ilkeler Durkheim'dan çok Marx'a yakındır. Zira, Durkheim'da iş bölümü, toplumsal kaynaşma, kolektif bilinç ve örgütlenme gibi terimler, ne kavram ne de saha olarak pek açık tanımlanmış değildir ve Bloch'un söz konusu terimleri benimsemesi, bu terimleri aynı anlamda kullandığı anlamına gelmez. Örneğin, Durkheim'in toplumsal gerçekliği, görüntüyle gerçeklik arasındaki ayrımı pozitivist bir biçimde gözetken önkoşullarla daha yakından ilişkiliyken, Bloch'un kullandığı anlamıyla toplumsal gerçekler, Durkheim'daki kadar özgül örneklerinden uzak değildirler. Oysa hem Fransız kırsal tarihini incelediği hem de feodaliteyi araştırdığı çalışmalarında Bloch'un başlıca temalarından biri, feodalizmin, var olan hiyerarşik yapıları

¹⁷ Burke, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁸ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (4. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s. 136-153.

¹⁹ Burke, *a.g.e.*, s. 59.

rasyonelize etme ve doğallaştırma eğiliminde olan yasal tanımlarının çürütülmesinden oluşmaktadır ve Bloch, yasanın toplumsal temelinin sömürünün sınıf yapılarında ve bunlara gösterilen dirençlerde olduğunu kaydeder. Buradan hareketle de, Bloch'un yöneliminin Durkheim'dan ziyade, Marksist teoriye daha yatkın olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

Feodal Toplum'da, feodalite üzerine o tarihten önce yapılmış araştırmalardan farklı olarak, sadece toprak kullanma hakkı, toplumsal hiyerarşi, savaşlar ile devlet arasındaki bağlantılarla ilgilenilmek yerine, bir bütün olarak feodal toplum ele alınır. Bloch çalışmasının bu yönünü "bu kitapta, toplumsal bir yapının tüm bağlantılarıyla birlikte çözümlenmesine ve açıklanmasına teşebbüs edilmektedir." şeklinde ifade eder ve diğer çalışma alanlarında da aynı yöntemin kullanılması çağrısını yapar.²¹ Zira Bloch'a göre, bir toplumu yöneten kurumlar bütünü son çözümlemede ancak, insani ve dolayısıyla maddi ortamın bütününe bilgisi içinde açıklanabilir olmaktadır. Dolayısıyla *Feodal Toplum*, toplumsal yaşam üzerindeki önemli etkilerin çeşitliliğine dikkat çeker. McLennan'ın deyişiyle Bloch bu eserinde, feodalizmin farklı formlarını, tamamlanmamış çözümlerini; sınıfların içsel bölünmelerini, akrabalık ilişkilerinin biçimlerini, kültürel yaşamı ve rasyonellik kavramlarını derin görüşlülükle, detaylı bir şekilde inceler.²²

Bloch'un bir diğer önemli kitabı ise 1941-1942 yılları arasında kaleme aldığı, tamamlanmamış *Apologie pour l'Histoire*'dır. Bloch bu çalışmada, tarihin amacı, belgelerin eleştirel bir biçimde incelenmesi, tarihsel tanıkların ifadelerinin doğru olup olmadıklarının anlaşılması ve tarihin nasıl geriye doğru yazılması gerektiği gibi önemli yöntem sorunlarını tartışır. Bu çalışmanın, Annales Okulu'nun kurucusu bir tarihçinin tarihe ve tarihçiliğe bakışını birinci elden yansıtması bakımından ve dolayısıyla Annales'i anlamak açısından hayati nitelikte olduğu söylenebilir. Bloch kitabına, 19. yüzyıldaki bilim anlayışını özetleyerek ve bu anlayışın geçirdiği değişime dikkat çekerek başlar.

²⁰ McLennan, *a.g.m.*, s. 115-117.

²¹ Bloch, *a.g.e.*, s. 22.

²² McLennan, *a.g.m.*, s. 117.

“Bizim kuşaktan bir öncekine ait olanlar, yani 19. yüzyılın son on yıllarıyla 20. yüzyılın ilk yılları arasında bilim evrenine girenler, çok katı bir imgenin, fizik dünyasının bilimlerinin gerçekten Comtegil bir imgesinin hayaletinin üzerlerine çöktüğü bir şekilde yaşadılar. Bu prestij sahibi şemayı zihnin kazanımlarının tümüne yaydıklarında; artık reddedilmesi mümkün olmayan gösterimlerle, egemen bir şekilde evrensel yasalar biçiminde formüle edilmiş kesinliklere ulaşmaktan başka bir olanağı olmayan gerçek bilgilerden başka şeyler olamayacağını sandılar. Bu hemen hemen ittifakla kabul edilen bir kanaat olmaktadır... Diğer yandan, zihinsel atmosferimiz de artık aynı değildir. Gazların kinetik teorisi, Einstein mekaniği, kuantum teorisi herkesin eskiden bilim hakkında edindiği kanaatleri derinden değiştirmiştir. Ama bu değiştirme bilime karşı olan kanaatleri azaltma yönünde değil de, yumuşatma yönünde olmuştur. Kesin olan, bu değişikliklerin birçok noktada ihtimali getirmiş olmaları; kesin olarak ölçülebilen yerine, ölçümün evrensel göreliliği kavramını ikame etmeleridir... Demek ki artık, Öklidyen gösterimler veya değişmez tekrar yasaları olmaksızın da, bir bilginin bilimsel sıfatını hak edebileceğini kabul etme konusunda eskisinden çok daha hazırlıklıyız.”²³

İkinci olarak, Durkheim Okulu’nun tekil olanla ilgilendiği ve genel olana ulaşmayı amaçlamadığı için tarihi “insani bilimlerin küçük zavallı bir köşesine atmalarını” besleyen tarih anlayışının yerine geçmesi gerektiğini savunduğu tarihçiliği açıklar.

“Biz tersine olarak, burada tarihin en geniş anlamını muhafaza edeceğiz. Bu tavır başlangıcında, bireye veya topluma yönelmesi gereken; ani bunalımların tasvirine veya daha sürekli unsurların peşine düşmeyi gerektiren hiçbir araştırma yönünü empoze etmemekte veya yasaklamamaktadır; bu tavır kendi içinde hiçbir gizli yana sahip değildir; ilk etimolojisine bağlı olarak, ‘araştırma’dan başka hiçbir şeye angaje değildir... Gerçekten de, uzun süre önce, meslekteki ağabeylerimiz, bir Michelet, bir Fustel de Coulanges bize bunu tanımayı öğretmişlerdi: tarihin nesnesi, doğası gereği insandır. Daha doğrusunu söyleyelim; insanlardır. Teoriye yatkın tekil yerine, göreliliğin dilbilgisel biçimi olan çoğul, bir çeşitlilik bilimine daha uygun düşmektedir.

²³ Marc Bloch, *Apologie pour L’Histoire ou Métier D’Historien*, Armand Colin, Paris, 1944, s. xv-xvi. Doğrudan alıntılarda Türkçe çeviriyi kullandım. Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 8-10.

Manzaranın hassas çizgilerinin, alet veya makinelerin gerisinde görünüşte, en donuk yazıların ve görünüşte onları ihdas edenlerden en fazla kopmuş gibi duran kurumların arkasında, tarihin asıl yakalamak istediği insanlardır.”²⁴

Bloch’un, kitabında altını çizdiği bir diğer önemli nokta, “kökenler putu” olarak adlandırdığı, her tarihsel fenomenin daha önceki bir zaman kesiti çerçevesinde açıklanması anlayışına yöneliktir. Bloch’a göre, tarihsel bir olgu asla kendi momentinin dışında tam olarak anlaşılabilir. Kendi deyişiyle, geçmiş hakkındaki cehalet, şimdi hakkındaki bilgiye zarar vermekle kalmamakta, aynı zamanda şimdiki zamandaki eylemin bizzat kendisini de tehlikeye sokmaktadır.²⁵ Dolayısıyla, geçmişin incelenmesi bir yönüyle bugünü anlamaya yönelik bir çabadır ve aynı zamanda bugün anlaşılmadan geçmiş de tam anlamıyla kavranamaz. Bu anlayış ise şüphesiz, Bloch’un uyguladığı gerileksel metodun zeminini oluşturur. Bu yöntemle göre, tarihin gerçek hareketini belirlemek için tarihi “tersten” okumak gerekir. Çünkü her araştırmanın doğal eğilimi daha iyi bilinen şimdiden daha az bilinen geçmişe doğru gitmektir. Bugünkü manzarayı gözlemlemek ve analiz etmek, Bloch’un deyişiyle zorunlu hareket noktası olan bütünsel perspektifin yegâne anahtarıdır.²⁶ Buradan hareketle de, 19. yüzyıldaki çeşitli disiplinlerin değişik epistemolojik tavırlardan oluşturdukları varsayılan yelpazeye ve çeşitli bilim dallarının kendi aralarına koydukları mesafeye ilişkin bir eleştiriye ulaşılabilmektedir. Hatırlanacağı gibi, toplumsal bilgiye ilişkin çeşitli bilgi dallarının felsefeden ayrışmaları ve dolayısıyla sosyal bilimlerin yapılandırma süreci sonunda ortaya çıkan disiplin sistemi içerisinde, bu disiplinlerin ilgilendikleri zaman ve konuya göre şekillenen üç değişik ayırım çizgisi söz konusuydu. Bloch, kurgulanan bu ayırımı şöyle eleştirir:

Bunun tersine, başka bilginler insanın şimdisinin bilimsel bilgiye mükemmel olarak konu olabileceğini düşünmektedirler. Fakat, bu incelemeyi geçmişte inceleyenlerden tamamen farklı disiplinlere tahsis etmektedirler. Örneğin, çağdaş ekonomiyi, zaman içinde birkaç on yıllarla sınırlandırılmış bir gözlemler bütününe yardımcıyla

²⁴ Bloch, *a.g.e.*, s. 1-4.

Doğrudan alıntı için bkz., Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, s. 13-17.

²⁵ Bloch, *a.g.e.*, s. 11-12.

²⁶ Bloch, *a.g.e.*, s. 14-15.

anlayabileceklerini ve çözümlenebileceklerini iddia etmektedirler. Tek kelimeyle, yaşadıkları çağ, bir öncekinden çok canlı zıtlıklarla farklılaşmış olarak kabul etmektedirler ve bu nedenle de kendi çağlarını, kendi açıklamasına sahip olarak ele almaktadırlar. Sıradan meraklıların çoğunun içgüdüsel tavırları da böyledir. Biraz uzaktaki dönemlerin tarihi onları ancak zararsız lüksler olarak cezbedebilmektedir. Bir yanda ölüm aşkıyla, ölü tanrıları soymakla meşgul bir avuç antikacı; diğer yanda da sosyologlar, iktisatçılar, gazeteciler: sadece canlı olanı araştırırlar.²⁷

Bloch kitabının “Tarihsel Gözlem” başlıklı bölümünde ise 19. yüzyıldaki genel bilim ve kültür atmosferine bağlı olarak gelişen, belgelere yönelik dar pozitivist şekilde nitelendirilebilecek yaklaşımı eleştirir. Bloch burada, belgelerin eksiksiz gerçeği dolaysızca içerdiği ve dolayısıyla tarihsel gerçekliğin yeniden inşasının doğrudan olgusal gerçek olarak belgelerin tek tek bulunmasına bağlı olduğuna yönelik yaklaşımı, hem belgelerin kendi içsel deformasyonları üzerinde durarak hem de tarihçilerin bilinçli ya da bilinçsiz yönelimlerinin belgelerin seçimi ve yorumlanışını nasıl etkileyebileceğini tartışarak açıklar. Bunun yanında, Bloch’un başta *Feodal Toplum* olmak üzere hemen tüm çalışmalarında, başvurduğu araştırma nesnelere, geleneksel tarihçilerinkine nazaran oldukça zengindir. Bloch’un tarih çalışmasında kullandığı araçlar, rahiplerin Latince metinlerinden halk dillerinde yazılmış satış sözleşmelerine; kral karnameleri, mahkeme zabıtları ve biat tutanakları gibi yazınsal metinlerden oluşan belgelerden destan, roman, şiir ve şarkı sözlerine uzanan bir yelpazede çeşitlilik gösterir. Zira Bloch’a göre, tarihsel tanıklıkların çeşitliliği hemen hemen sonsuzdur. İnsanın söylediği ya da yazdığı her şey, mal ettiklerinin tümü, elinin değdiği her şey insan hakkında bilgi verebilir ve vermelidir.

Bloch’un kitabında üzerinde durulması gereken bir diğer konu, 19. yüzyıldaki egemen tarih anlayışının siyasal olana odaklanan yaklaşımının yerine, bütünsel bir tarih anlayışının savunulmasıdır. Bloch’a göre bir toplum, nasıl ele alınırsa alınsın, son tahlilde bireysel bilinçlerin toplamından başka bir şey değildir. Siyasal, hukuki, iktisadi, edebi ve zihniyet sorunları arasındaki bağlar, Fustel de Coulanges’in de

²⁷ Bloch, *a.g.e.*, s. 10-11.

Doğrudan alıntı için bkz. Bloch, *Tarihçilik Mesleği ya da Tarihin Savunusu*, s. 24-25.

belirttiği gibi “tarihsel birer gerçektir” ve Michelet’in ifadesiyle tarihsel akışın bütünlüğünün yörüngesinde birlikte dönerler. Bloch’a göre tarihçinin görevi, ayrı ayrı unsurlar olarak algılanan bu “gezegen”leri bütünlüğün yörüngesinde tekrar bir araya getirmektir. Bu yaklaşımın, Bloch ve Febvre’den başlamak üzere Annales geleneğinin, araştırılan tarihsel dönemin maddi yaşantısının, toplumsal düşüncesinin, insanların sosyal ve doğal ortam ile olan ilişkilerinin, kısacası dönemin bütününe ancak disiplinlerarası bir çalışmayla ortaya konulabileceği yollu ilkesini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Fernand Braudel’in de belirttiği gibi, Bloch ve Febvre’in yönelimiyle tarih kendisini çevreleyen insani bilimleri özümsemiş; bu dalları yardımcı bilimlere indirgemek pahasına da olsa kolonileştirme eğiliminde olmuştur.²⁸ Annales hareketine mensup bir başka tarihçi Georges Duby ise okulun bütünsel tarih anlayışını “toplam bir tarihten veya daha doğrusu kitlesel bir tarihten; şu ‘olay’ denilen küçük kabarcıklardan, yüzey kazalarından uzaklaşarak derinlerde sondaj yapan, bu amaçla çok uzun sürecin ritimlerinin içine batan, artık hiçbir şeyin değişmiyorsa benzediği en dipteki derinliklere kadar macera arayan, bakışlarını temellere, en istikrarlı tabakalara... yönelten bir tarih...” şeklinde niteler.²⁹ Bunun yanında, sözü edilen disiplinleri bir araya getirme çabası ise Bloch’a göre ancak, analizden sonra mümkündür.

“Daha iyi ifade edersek; yeniden birleştirme onun varlık nedeni olarak analizin uzantısından başka bir şey değildir. Gözlenmekten çok seyredilen ilkel imajda, hiçbir şey belirgin olmadığı halde, bağlar nasıl fark edilmiş olabilir? Bunların ince bağ dokuları ancak olayların spesifik soy zincirlerine göre tasniflerinden sonra ortaya çıkabilirler... Bütün bu büyük olay gruplarının içinde, yeni ve daha az ayrıntılı bir analiz çabası zorunludur. Bir siyasal sistemi meydana getiren kurumları, bir dini meydana getiren çeşitli inançları, uygulamaları; heyecanları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bu parçaların her birinde ve bizzat bunların biraradalıklarında, onları aynı cinsten gerçeklere bazen yaklaştıran, bazen de uzaklaştıran çizgileri belirlemek gerekmektedir.”³⁰

²⁸ Fernand Braudel, “Braudel Destanı: Yavaş İlerleyen Tarihin Ustasıyla Yapılan Son Söyleşi”, Çev. Şirin Tekeli, *Tarih ve Toplum*, 25, 1986, s. 46.

²⁹ Georges Duby, *Erkek Ortaçağ*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 204.

³⁰ Bloch, *a.g.e.*, s. 78-79.

Doğrudan alıntı için bkz. Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, s. 102-103.

Bloch'dan yapılan bu aktarmadan da görüldüğü gibi, bütünsellik ancak analiz ve gözlem sonucunda mümkün olmaktadır. Burada, gözleme yapılan vurguyla 19. yüzyıldaki Rankegil devrim arasındaki sürekliliğe dikkat çekilebilir. Bunun yanında, analize ve açıklamaya yapılan gönderme ise, 19. yüzyıldaki tarihçiliğin betimleme ve anlatıya dayalı kurgusundan kopuşu ifade eder. Özetle, geleneksel tarihçilikten ayrılan ve yeni bir tarih paradigması geliştiren Annales'in, tarih araştırmalarında, bir yandan açıklayıcı-analitik bir yaklaşımı, diğer yandan ise bütünsel tarih anlayışı nedeniyle birleştirici-sentetik bir eğilimi ortaya koyduğu söylenebilir.

Burada bir parantez açarak bir soru sormak ön açıcı olacak. Annales Okulu kurulmadan altı sene önce kurulan Frankfurt Okulu'na mensup bir düşünür Horkheimer'in, Bloch bu satırları kaleme almadan beş yıl önce yazdıklarıyla Annales hareketi arasında bir etkileşim var mıdır? Bilindiği gibi, Horkheimer da 1937 yılında yayımlanan, "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" adlı ünlü makalesinde, üç ana başlık altında pozitivismi eleştirir. Bu eleştiriye göre pozitivism birinci olarak, etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içerisinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır. İkinci olarak, dünyayı yalnızca deney aracılığıyla doğrudan verilen biçimiyle algılayarak, öz ve görünüş arasında bir ayrım yapmaz ve son olarak da, olgu ve değer arasında mutlak bir ayrım koyarak, bilgiyi insan istemlerinden ayırır.³¹ Horkheimer'a göre, geleneksel kuram tasarımı, verili bir aşama içindeki işbölümü içinde gerçekleşen bilim uğraşından soyutlanmıştır.

"Bu tasarım, bilginlerin, toplumdaki diğer tüm etkinliklerinin yanı sıra tek tek etkinlikler arasındaki bağıntı dolaysızca saydamlaşmadan gerçekleştirilen etkinliğe karşılık düşer. Bu yüzden, bu tasarımda bilimin gerçek toplumsal işlevi, kuramın insan var oluşunda ne anlama geldiği değil, sadece tarihsel koşullarda içinde üretildiği yalıtılmış alanda ne anlama geldiği görünür. Oysa hakikatte, toplumun yaşamı, değişik üretim dallarının toplam çalışmasından oluşur ve kapitalist üretim biçiminde

³¹ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu*, (2. Baskı), Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 14.

işbölümü, kötü işliyor olsa bile, bilim de dâhil olmak üzere bu işbölümünün dallarının kendi başlarına ve bağımsız oldukları düşünülemez.”³²

Dolayısıyla da pozitivism, bilimsel üretimin hangi tarihsel koşullarda meydana geldiğini açıklayamaz ve bilimsel eylemin mevcut toplumsal işbölümünden soyutlanarak düşünülmesine yol açar. O halde eleştirel kuramın amacı da, bilim insanının yaşadığı bu gerilimi gidermek, bilim insanının eylemi ile toplumsal yaşamını bağdaştırmak üzerinden tarif edilebilir. Görüldüğü gibi, eleştirel teorinin en önemli temaları bütünsellik fikri, gerilimin ve çelişkinin önemi, toplumun mevcut koşullarına gösterilen ilgi ve koşullara bağlı kılınmanın reddi, son olarak da insan yetilerinin ve potansiyelinin özgürlüğe kavuşturulmasına adanmışlıktır. Paralel bir şekilde, Bloch’da kitabının “Tarihsel Analiz” başlıklı bölümünde, sadece Ranke’nin ünlü “Gerçekte ne oldu?” sorusuna cevap arayan bir tarihçilik anlayışının, “anlama”yı değil “yargılama”yı içerdiğini tartışır. Annales ve Frankfurt Okullarının pozitivismle ilişkin eleştirileri ve eleştiriler arasındaki paralellik ana hatlarıyla gösterilmeye çalışıldıktan sonra, söz konusu iki okul arasındaki etkileşimin olup olmadığına ilişkin sorunun cevabı başka araştırmalara bırakılarak parantez kapatılabilir.

Lucien Febvre ise Annales dergisinin kuruluşundan sonra, *Le problème de l’incroyance au seizième siècle: la religion de Rabelais* (1942), *Amour sacré, amour profane* (1944), *Combats pour l’histoire* (1953), *Au coeur religieux du XVIe siècle* (1957) ve *Pour une histoire à part entière* (1962) gibi çalışmalar yapmıştır. *Rabelais*, sorun odaklı tarihçiliğin önemli bir örneğidir. Zihniyet tarihi konusunda Bloch’un *Kutsal Dokunuş* kitabı gibi, Febvre’in bu çalışması da tarih araştırmalarında önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle 1960’lardan itibaren Georges Duby, Robert Mandrou, Jacques Le Goff gibi tarihçilerin çalışmalarında ortaya konulan zihniyetler tarihinin, Febvre’in bu kitabında izlediği yöntemle çok şey borçlu olduğunu söylemek mümkündür. Febvre’in yaptığı birçok inceleme gibi bu çalışma da, kısmen polemik amaçlarla yazılmıştır. Bir Rabelais uzmanı olan Abel Lefranc’ın Pantagruel adlı

³² Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 347.

kitabında, Rabelais'nin Hıristiyanlığın altını oymak amacıyla yazan bir ateist olduğunu ileri sürmesi, Febvre'e göre hatalıdır. Febvre çalışmasına ateist kavramının 16. yüzyıldaki kullanımını inceleyerek başlar.³³ Bu incelemeye göre, 16. yüzyılda bir kişinin karşısındaki "ateist" olmakla itham etmesi, çoğunlukla suçlanan kişinin dini inançlarıyla ilgili değildir. Bunun yanında, bu dönemde ateizme yönelik düşünceleri öne sürmek, ateizmi destekleyecek yan düşünceleri geliştirmek söz konusu olmadığı için de pek mümkün değildir. Dolayısıyla da Lefranc'ın 16. yüzyılda düşünülebilir olmayan düşünceleri Rabelais'ye atfetmesi Febvre'e göre anakronizmdir. Febvre bu kısıtlardan hareketle, ele aldığı dönemin insanının hangi kavramları düşünebileceğini incelemeye girişmiştir. Burke'e göre, bu son derece orijinal tartışmanın altında Febvre'in hayatı boyunca dilbilimle ilgilenmesi yatmaktadır.³⁴ Kitabın aldığı en önemli eleştiri ise, Febvre'in 16. yüzyılda yirmi milyona varan Fransa nüfusu arasında homojen bir düşünce yapısı olduğunu varsaymasına ilişkindir. Bu eleştiriye göre, Febvre'in yaklaşımında cinsiyet ve sınıf farklılıkları yokmuşçasına homojen bir toplum söz konusudur.³⁵

Suraiya Faroqhi'ye göre, Febvre'in asıl uzmanlık alanı 16. yüzyıl Avrupa'sının düşünce tarihidir.³⁶ Febvre'in bu alandaki çalışmalarına örnek olarak *Au coeur religieux du XVIe siècle* adlı kitabı gösterilebilir. Febvre, *Coeur religieux* çalışmasında, Protestan olmakla suçlanarak idam edilen Etienne Dolet, dinsel birlik ve barış konusundaki fikirleriyle çağdaşlarını ürküten ve idamdan bir manastırda inzivaya çekilerek kurtulabilen Guillaume Postel gibi kişilerin dünyayı algılama biçimleri, dinsel ve düşünsel yaşam öyküleri üzerinden incelediği dönemin kavramsal donanımının izlerini sürmüştür. Febvre'e göre, Postel ve Dolet gibi dönemin en cesur düşünürleri bile ancak, yaşadıkları çağın kavramsal birikimi çerçevesi içinde düşünebilmişlerdir.³⁷

³³ Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle: La religion de Rabelais*, Albin Michel, Paris, 1968, s. 31-100.

³⁴ Burke, *a.g.e.*, s. 65.

³⁵ J. Frappier, "Sur Lucien Febvre et son interprétation psychologique du 16 ème siècle", *Mèlanges Lebègue*, 1969, s. 19-31.

³⁶ Suraiya Faroqhi, "Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır: Lucien Febvre'in Yapıtları", *Toplum ve Bilim*, 28, 1985, s. 152.

³⁷ Lucien Febvre, *Au Coeur Religieux du XVIe Siècle*, (2. Baskı), Sevpén, Paris, 1968, s. 172-220.

“Ancak, istediğini tam olarak yapan insan, büyük insan, dahi insan hiçbir zaman olmamıştır. Diğerlerini de, insan kitlesini de hesaba katması gerekmeyen bir dahi hiçbir zaman olmamıştır. Düşünelim: yeni bir fikre sahip olan ve ona karşı hayranlık değil de, içgüdüsel bir dehşet duyduğumuz şu canavar ortaya çıktığında, durumların yarısı itibariyle ondan nefret eder, onunla alay eder, getirdiği yeniliği inkâr ederiz, hatta bunun olunabilirliğini bile kabul etmeyiz... Durumların diğer yarısında ise, ortam baştan uygun olduğunda, yenilik karşısında cezbolunmakta ve ona alkış tutulmaktadır; bu durumda, yeniliği eline geçiren, onun içine yerleşen ve onu kendi bildiği gibi dönüştürüp değiştiren bu ortam olmaktadır.”³⁸

16. yüzyılın dinî üslubunu inceleyen Febvre, halk kesimlerinde egemen olan duygu ve düşünceler anlamındaki zihniyet olgusunun maddi ve toplumsal çevre koşullarıyla olan ilişkisini vurgulamış ve dolayısıyla da ele aldığı dönemin düşünce sisteminde uygarlığın maddi ve toplumsal temellerine büyük önem vermiştir. Bu yaklaşımın sonucunda, düşünce tarihiyle uğraştığı olgunluk döneminde de günlük hayatın temel gerçeklerini hiçbir zaman gözden kaçırmamıştır. Örneğin Febvre, *Pour une Histoire à part entière* kitabında, soba henüz yaygın olarak kullanılan bir alet olmadığı için vakitlerinin büyük bölümünü dışarıda geçiren 16. yüzyıl insanların eve ve aileye olan bağlarının, bugüne nazaran çok daha gevşek olmasının kaçınılmazlığından bahseder.³⁹ Kısacası, Febvre’in yaklaşımında tarih, üç boyutlu bir koordinat sistemi olarak okunmaya çalışılırsa, bu sistemin birbirlerinden bağımsız olmayan koordinat eksenlerinden ilki, mekâna bağlı olmak üzere dönemin düşünsel yapısı, ikincisi dönemin insanları ve sonuncusu da zamandır.

Febvre’in üzerinde durulması gereken bir diğer önemli kitabı, *Combats pour l’histoire*’dır. Febvre kitabında 19. yüzyıldaki tarihçiliği, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle tarih arasındaki 19. yüzyıldan kalma gerilimi ve bu gerilim sonucunda toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanların tarih disiplinine yönelik algısını eleştirir.

³⁸ Lucien Febvre, “Kapitalizm ve Reformasyon”, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 98-99.

³⁹ Lucien Febvre, *Pour une histoire à part entière*, Sevpen, Paris, 1962, s. 529-604.

“Sosyologlar da kendi taraflarında, ilk zaferlerin coşkusu içinde, bu denli kötü savunulan bir disipline sevinçle saldırabilmenin mutluluğunu yaşıyorlardı. Durkheim’cı okulun yandaşları, tarihi kara bulutlardan kurtarmıyor ve tabii ilhak edilmiş topraklar arasına katmaktan da geri kalmıyorlardı. Tarihsel bilimlerde rasyonel analize elverişli gözüken her şey onlara aitti. Geride kalanlar ise, bunlar da tarihi işte: kronolojik mizanpajlar, olsa olsa yüzeysel olaylar ve en sık karşılaşılanlar: Tesadüfi çocuklar. Kısaca bir anlatı da denebilir.”⁴⁰

Febvre, 19. yüzyıldaki tarihçiliğe ve bu tarihçilik yaklaşımına yönelik eleştiriden bir tarih tanımına varmayı ise reddeder. Çünkü Febvre’e göre, bütün tanımlamalar gibi tarih disiplinini niteleyecek bir tanımlama girişimi de ancak, tarihin özgürlüğünü kısıtlayacak yeni bir hapishane yaratmaktan öteye gidemeyecektir.

“Tarihi tanımlamak? Ama hangisini? Hangi zaman ve uygarlık çerçevesinde? Tarih, görülmeyen noktalar, ortaya konması gereken problemlerden doğan yepyeni, kaygılı bir teknik arayışı içinde sürekli değişiyor mu? Tanımlamak, tanımlamak: Fakat en kesin, en özenle düşünülmüş, en titizlikle kaleme alınmış olan tanımlar, her an kendilerinin dışında, tarihin gelişimine yönelik bir engel oluşturmuyorlar mı? ... Tanımlamak, tanımlamak: Fakat bu alaya alınmayacak bir şey mi? ‘Arkadaşım, dikkat! Tarihin dışına çıkmak üzeresin...Tanımlamalarımı bir daha okuyun, o kadar net ki!... Eğer tarihçiyse, buralara ayak basmamalısınız: bu alan sosyologlarıdır. Ne de buraya: buradan psikologlara gidilir. Sağ taraf? Orayı hiç düşünmeyin, zira coğrafyacının bölgesi. Ve solda da etnolog var.’ ... Kabus. Budalalık. Bozgun.”⁴¹

Görüldüğü gibi, Febvre’in bu tavrı hem tarih disiplininin dinamikliğine zarar verebilecek yaklaşımların hem 19. yüzyılda oluşan epistemolojik yelpazenin katılığının ve hem de toplumsal bilgiye ilişkin dallar arasındaki belirlenmiş ayrımların karşısında saf tutmaktadır. Febvre’e göre, eğer tarih disiplinini illa bir şekilde nitelemek gerekiyorsa, bu tanımlama Bloch’un yaptığı gibi, disiplinin sınırlarını en geniş şekilde tutmaya yönelik olmalıdır. Dolayısıyla da, Febvre’e göre, “Tarih, geçmişin bilimidir.” Ancak, tekrar Bloch’da olduğu gibi geçmiş yaşandığı

⁴⁰ Febvre, “Vers une Autre Histoire”, s. 422-423.

⁴¹ Febvre, *a.g.m.*, s. 425.

zamanlarda da bilimin nesnesi olabilir ve böylece dünün anlaşılması bugünden hareketle ve bugüne dönerek mümkündür. Bunun yanında, geçmişin bugüne göre düzenlenmesi, tarihin toplumsal işlevini oluşturur.⁴² Dolayısıyla da dünün anlaşılması, bir yönüyle, bugünle yapılan kıyaslamadan sonra sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilir.⁴³ Gene Bloch'da olduğu gibi, Febvre için de tarihin konusu doğası gereği insandır ve bu konu salt insana odaklanılarak değil, insanların içinde yaşadıkları toplumlara, örgütlenmiş gruplara yoğunlaşarak çalışılmalıdır.⁴⁴ Braudel de hocasının yaklaşımını "...tarih onun için asla kısır bir bilgince çalışma, bir tür sanat için sanat, kendi kendine yetecek bir bilginlik olmamıştır. Tarih ona, ... onsuz ne geçmişin ne de şimdiki zamanın toplumlarının ve bireylerinin yaşamın gidişine ve sıcaklığına sahip olabilecekleri şu değerli, ince ve karmaşık koordinattan-zaman-hareketle, toplumsal ya da bireysel olanın bir açıklaması olarak görünmüştür." şeklinde özetler.⁴⁵

Febvre'in bir diğer eleştirisi, geleneksel tarihçiliğin olay merkezli anlayışına yöneliktir. Febvre'e göre olaylara odaklanan bu tutum, geçmişteki pek çok şeyi gözden kaçırmaya mahkûmdur. Bu yaklaşımın izinden giden tarihçi, ne aradığının, ne aramak zorunda olduğunun ya da bir zamanlar aramış olduğunun farkına varamaz. Bu tutumun panzehiri ise, tarihe sorun odaklı bir anlayışla yaklaşmaktır.⁴⁶ McLennan'a göre de Febvre, Berr'in öncülüğünü yaptığı bilimsel açıklamaya önem veriyor; tarihin ancak tanımlayıcılıktan açıklayıcılığa geçebildiği ölçüde bilimsellik kazanabileceğini savunuyordu.⁴⁷

Febvre'in üzerinde durduğu bir diğer önemli konu, tarihçinin geçmişi incelerken kullandığı kaynaklara ilişkindir. Hiç şüphesiz, Febvre de, Rankegil devrimin en büyük kazanımlarından olan belgelere yönelik yaklaşımı sahipleniyordu. Ancak, uç

⁴² Febvre, *a.g.m.*, s. 438.

⁴³ Bir örnek için bkz. Lucien Febvre, "Rönesans Çağı İnsanı", *Rönesans İnsanı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 31-40.

⁴⁴ Febvre, *La Terre et l'évolution humaine*, s. 130-131.

⁴⁵ Fernand Braudel, "Positions de L'Histoire en 1950", *Écrits sur L'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969, s. 34

⁴⁶ Febvre, "Vers une Autre Histoire", s. 430-431.

⁴⁷ McLennan, *a.g.m.*, s. 113.

noktasına vardırıldığında arşiv kaynaklarını fetişleştirmeye doğru evrilebilecek olan bir tarihçilik anlayışının da karşısındaydı. Febvre'e göre, tarihçilik hiçbir yazılı doküman yoksa bile kelimelerle, peyzaj ve kiremitlerle, tarlaların ve ayrık otlarının biçimleriyle, jeologların incelediği taşlarla veya kimyagerlerin incelediği kılıçlarla yapılabilirdi. Bu yaklaşıma göre tarihçi, insana ait olandan, insanın varlığına hizmet edenden, zevklerinden, kısaca insanı anlatan her şeyden faydalanabilir. Dolayısıyla da incelenmesi ve yararlanması gereken, toplumu oluşturan tüm kalemlerdir. Bu çaba ise tarihçiyi, bir kez daha, tarih ile diğer sosyal bilim dalları arasında kurulması gerekliliği vurgulanan işbirliğine yöneltir. Febvre'in tarihsel araştırmalara bütünsel bir kavrayışla yaklaşmayan ve disiplinlerarası işbirliği içermeyen bütün tarihçilik anlayışlarına karşı olumsuz tutum takındığı söylenebilir. Febvre'e göre aktif bir tarihçinin ilkesi, disiplinlerarası, "sınırlara ve bölümlenmelere tahammülü olmayan bir tarih" olmalıdır. Febvre'in sık sık tekrarladığı gibi, tarihçiler yeri geldiğinde coğrafyacı, hukukçu, sosyolog ve psikolog olmalıdırlar.⁴⁸

Peki, Bloch ve Febvre'in hem Annales kurulmadan önce hem de Annales kurulduktan sonra yazdıklarına bakılarak bir yapısal hat ya da Annales hareketinin temel özelliklerini kavramayı kolaylaştıracak bir model oluşturulabilir mi? Çok kabaca özetlemek gerekirse, bu hattın birbiriyle iç içe olan ve hangisinden yola çıkılırsa diğerine ulaşmayı sağlayan, iki temel ilkesinden bahsedilebilir. Birinci ilke, esas olarak siyasete odaklanan bir tarih tahayyülünün yerini insan etkinliğinin tamamının incelenmesine bırakmasıdır. İkinci ilke ise, geçmişteki benzersiz, tekil olaylara yoğunlaşmayı öğütleyen geleneksel tarihçiliğin, sorun odaklı analitik tarih araştırmaları lehine dönüşmesinin savunulmasıdır. Annales geleneğiyle özdeşleşen gerileksel ve karşılaştırmalı yöntemden disiplinlerarası işbirliği ve uzun süreli değişimin incelenmesine varıncaya kadar tüm ayırt edici özelliklerin bu iki temel fonksiyonun türevleri olarak geliştiğini söylemek mümkündür. İlk ilkedен başlanacak olunursa, belirtildiği gibi, Ranke ve çağdaşlarınca tarihsel değişimin başlıca motoru ve dolayısıyla insan etkinliğini belirleyen esas faktör olduğu varsayılan devletlerarası güç ilişkilerine odaklanma, tarih araştırmalarının merkezine

⁴⁸ Peter Burke, "Modern Avrupa'nın İlk Dönemlerinde Toplum ve Ekonomiye Giriş", *Tarih ve Tarihçi*, s. 11-12.

devleti ve siyasal olanı koymaktaydı. Bu tutuma karşı, Febvre ve Bloch, Blache'dan Simiand'a, Michelet'den Marx'a, Pirenne'den Burekhardt'a uzanan bir yelpazede kendilerinden önceki kimi isimlerin de etkisiyle, tarihçiliğe sınır çizmesi muhtemel her türlü girişimin karşısında yer almış ve tarihi insanın bugünle etkileşim halinde olan geçmişinin bilimi şeklinde yorumlamışlardır. Tarih araştırmalarının merkezine bir önceki yüzyıldan farklı olarak, devlet yerine insanın ya da daha doğru bir ifadeyle toplum içindeki insanın yerleştirilmesi, yeni tarih algısının insan etkinliğinin tüm kalemlerini kapsamasını gerektirmiş; bu durum ise, doğal olarak, tarih ve diğer sosyal bilim disiplinleri arasında kurulması gerekliliği vurgulanılan işbirliğini ve disiplinlerarası çalışmayı gündeme getirmiştir. Toplumsal bilgiye ilişkin diğer disiplinlerle etkileşim ve işbirliği ise hem bu disiplinlerin yöntemlerinden faydalanma yoluyla, tarihçilerin kaynaklarına hangi sorularla yaklaşacakları konusunda ufuk açıcı olmuş ve dolayısıyla tarih araştırmalarında sorun odaklı analitik bir perspektifin gelişmesini sağlamış hem de 19. yüzyılda disiplinlerin kurumsallaşma sürecinde pozitivismin etkisiyle ortaya çıkan disiplinlerarası sınırların ve ayırım çizgilerinin kemikleşmesine karşı panzehir işlevi görmüştür. Bu durum da, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle tarihin 19. yüzyıldaki birbirlerini algılayış biçimlerini ve aralarındaki gerilimi değiştirmeye yöneliktir. 19. yüzyıldaki tarih anlayışının ortaya çıkışını etkileyen faktörlerin aşılmasının bir sonucu olan birbiriyle oldukça iç içe haldeki bu nedensellik zincirinin oluşması Annales hareketinin ilk dönemine rastlar. Ancak, Burke'un da altını çizdiği gibi, Bloch ve Febvre'in siyasal olaylar tarihçiliğine karşı başlattıkları hareket, 20. yüzyılın ilk yarısındaki bir dizi isyan hareketi arasından sadece bir tanesidir.⁴⁹ Annales'i, siyasal tarihçiliğe isyan eden öncüllerinden ve çağdaşlarından ayıran ve okulun 20. yüzyıldaki tarihyazımına damgasını vurmasını sağlayan ise, ifade edilmeye çalışılan hat doğrultusunda işleyen ilkelerin Braudel döneminde kesin olarak formüle edilişi olmuştur.

2. 2. İlkelerin Yerleşmesi ya da İnşa: Fernand Braudel

⁴⁹ Burke, *Annales Okulu*, s. 179.

Başlarken ilk ikisi tarihsel açıdan, sonuncusu ise Annales'in kurumsallaşması bakımından kayda değer olan üç tarihi belirtmek gerekiyor. Bloch'un II. Dünya Savaşı'nda Nazilere karşı katıldığı direniş hareketinde yakalanıp kurşuna dizildiği 1944 yılı; savaştan sonra, 1946 yılında, derginin başlığının disiplinlerarası karakterini vurgulamak üzere *Annales: économies, sociétés, civilizations* olarak değiştirilmesi ve son olarak, gene 1946 yılında, 1868'de Alman modeline uygun bir araştırma merkezi olarak kurulan, Fransız yüksek eğitim sisteminin en önemli kuruluşlarından biri olan *École Pratique des Hautes Études*'ün yeniden örgütlenmesi işini Febvre'in üstlenmesinin istenmesi. Febvre, çok geçmeden bu kurumun Altıncı Seksiyon adı verilen bölümünde, Annales'in tarih anlayışının geliştirilmesine olanak sağlayan bir örgütlenmeyi gerçekleştirmiştir ve kurumun kuruluşu esnasında Fernand Braudel, Charles Moraze, Robert Mandrou gibi öğrencilerine önemli görevler vermiştir. Deyim yerindeyse, böylelikle Febvre'in önderliği altında, Fransa'daki tarih disiplininin egemen örgütü Annales hareketi tarafından ele geçirilmiş olmaktadır. Dolayısıyla, 20. yüzyılın başında siyasal tarihçiliğe karşı başlatılan muhalefetin unsurlarından biri olarak doğan Annales Okulu'nun, II. Dünya Savaşı'ndan Febvre'in öldüğü 1956 yılına kadar geçen dönemde, Fransız tarihçiliğinde "imparatorluk" haline gelmesinin kurumsal zemini hazırlanmıştır.

20. yüzyıldaki en önemli tarihçilerden biri olarak kabul edilen Fernand Braudel (1902–1985), 1920 yılında Sorbonne Üniversitesi tarih bölümüne girmiştir. Sosyal tarihçiliğin geleneksel tarihçiliğe karşı eleştirilerinin yoğunlaştığı bir süreçte yüksek öğrenimini gerçekleştiren Braudel, bu dönemde Sorbonne'dan kaynaklanan geleneksel tarih anlayışını savunmuş ve ilk çalışmalarını Fransız Devrimi araştırmaları üzerine yapmıştır. Braudel, bu yıllardaki incelemelerini politikanın, büyük adamların, kısaca olayların "yüzeysel" tarihine odaklanan çalışmalar olarak niteler.⁵⁰ Sorbonne'daki öğreniminin ardından 1923 yılında Cezayir'de öğretmenlik yapmaya başlayan Braudel'in, Akdeniz'i karşı sahilden tepetaklak görmesi ve Fransa'ya daha uzaktan bakma şansı elde etmesi pek çok tarihçinin kendisini sınırladığı ulusal çerçeveden zamanla uzaklaşmasına ve daha geniş ufuklara

⁵⁰ Braudel, "Personal Testimony", s. 449-451.

ulaşmasına imkân sağlamıştır.⁵¹ Cezayir’de hocalık yaparak geçirdiği yaklaşık on yıllık zaman zarfı boyunca, bu gibi etkilerin sonucunda tarih anlayışındaki değişim yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Örneğin bu dönemde, 1928 yılında yayımlanan ilk önemli makalesi olan Kuzey Afrika’daki İspanyollarla ilgili çalışmasında, kendi alanındaki seleflerini savaşlara ve büyük adamlara gereğinden fazla önem verdikleri için eleştirip İspanyol kışlalarındaki “gündelik hayata” ilişkin bir tartışma sunmaktadır.⁵² Bu çalışmada ortaya konulan tarih yaklaşımıyla, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l’époque de Philippe II* (1949) (II. Philippe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası), *Civilisation Matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles* (1979) (Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm), *L’Identité de la France* (1986) (Fransa’nın Kimliği) gibi başlıca eserlerine giden yolun başladığı söylenebilir.

2. 2. 1. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Braudel’in doktora tez çalışmasıdır. Doktora tezi için, II. Philippe, İspanya ve Akdeniz konuları etrafında bir çalışma yapmayı düşünen Braudel, ilk etapta çalışmasını II. Philippe’in dış siyasetinin bir analizi olarak tasarlamıştır. Ancak, hem zamanla Braudel’in tarih anlayışındaki dönüşüm hem de bu dönüşümü hızlandırıcı bir faktör olarak Febvre ile 1937 yılında tanışmış olması gibi etkenler çalışmanın temel vurgusunu II. Philippe’den Akdeniz’e kaydırmıştır. Tez için çalışmaya başlayan Braudel, II. Dünya Savaşı çıktıktan sonra esir düşer. 1940–45 yılları arasında süren esareti, pek çok gözlemciye göre, Braudel’in tarih anlayışındaki değişimde bir dönüm noktasıdır.⁵³ Braudel’in tarih anlayışındaki değişimi, bazı anlatımlarda yapıldığı gibi, salt Febvre ile tanışmış olmasına bağlamak ya da esaret yıllarının etkisi diye “geçıştirmek” Annales Okulu’nun tarihini,

⁵¹ William McNeill, “Fernand Braudel, Historian”, *The Journal of Modern History*, 73 / 1, 2001, s. 136.

⁵² Burke, *a.g.e.*, s. 71.

⁵³ Bu konuda bkz. Burke, *a.g.e.*, s. 71-72.

Ayrıca bkz. Merve İrem Yapıcı, “Bir Akdeniz Tarihçisi: ‘Fernand Braudel’”, *Doğu Batı*, 34, 2005-2006, s. 186.

Braudel’in kendi anlatımı için bkz., Braudel, “Personal Testimony”, s. 454.

Annales'in geliştirdiği ve formüle ettiği yaklaşımları tamamen görmezden gelerek, olaya odaklanan tarihçilik anlayışıyla yazmak değilse nedir? şüphesiz, söz konusu faktörler önemli etmenlerdir. Ancak, asıl belirleyici olan, Bloch ve Febvre'in tarih anlayışlarındaki dönüşümde de görüldüğü gibi, dönemin entelektüel iklimidir. 1947 yılında jüri önünde savunulan ve 1949'da yayımlanan, söz konusu dönüşümün somutlaştığı temel eser olan *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın önsözünde bu değişim şöyle özetlenir:

Bu kitabı 1923'te yazmaya giriştiğimde, çalışma, çok daha klasik ve ihtiyatlı bir biçimde, II. Felipe'nin Akdeniz politikası üzerineydi. O zamanki hocalarım bunu güçlü bir şekilde onaylıyorlardı. Onlar, coğrafyanın fetihlerine oldukça kayıtsız, iktisadi (tıpkı diplomasinin sıklıkla yaptığı gibi) ve sosyal sorunları fazla dikkate almaksızın; uygarlık, din ve aynı zamanda edebiyat ve sanat olaylarına, geçerli her tarihin bu büyük tanıklıklarına karşı oldukça küçümser tavırları, taraf tutuşlarının içinde hapsolmuş olarak yazı bürolarının dışındaki gerçek, üretken ve yoğun hayata karşı her türlü bakışı kendine yasaklayan diplomatik tarih kapsamında yer alarak, konumu bu bağlantı içinde görüyorlardı. Temkinli Kral'ın politikasını açıklamak, her şeyden önce, bu siyasetin yoğrulma süreci içinde hükümdarın ve danışmalarının değişen koşullar karşısndaki sorumluluklarını saptamayı, büyük ve küçük rolleri belirlemeyi; Akdeniz'in kuşkusuz her zaman ayrıcalıklı olmayan, yalnızca bir kısmını oluşturan İspanya'nın dünya politikasının genel haritasını meydana getirme anlamına gelmekteydi. Gerçekten de, 1580'li yıllarla birlikte, İspanya'nın gücü aniden Atlantiğe doğru yönelmişti... Güçlü bir hareket onu Okyanus'taki kaderine doğru yöneltmekteydi. Bu yeraltı oyunuyla, İspanya politikasının bu fiziğiyle ilgilenmek ve bu araştırmalara bir II. Felipe'nin veya Avusturyalı Don Juan'ın sorumluluklarının etkilenmesini tercih etmek, öte yandan bu sonuncuların hayallerine rağmen sıklıkla aktör olarak davrandıklarını düşünmek, daha bu haliyle bile diplomatik tarihin geleneksel çerçevesinin dışına çıkmak olmaktaydı; nihayet Akdeniz'in, İspanya'nın bu uzak, ani ve düzensiz oyununda (eğer ihtiraslı İnebahtı harekâtı haricinde, oldukça donuk) kendi tarihine kendi kaderine, kendi güçlü hayatına sahip olup olmadığı ve bu hayatın göz alıcı bir geri plan örtüsü olmaktan başka bir rolü hak edip etmediği

sorulduğunda, beni sonunda esir alan muazzam konunun cazibesi önünde yere çökmek anlamına geliyordu.⁵⁴

Braudel, kendi ifadesiyle bu farkediş hali ve diğer disiplinlerin besleyici faaliyetleri ile birlikte siyasal tarihten ekonomik ve toplumsal tarihe yönelerek, Fransa’da küçük bir grubun harekete geçirmeye çalıştığı yeni devrimci tarihçiliğin bir temsilcisi haline gelir. Braudel, artık Akdeniz’in tarihini karmaşık kitlesi içinde kavramaya çalışacak, denizin tavsiyelerini izleyecek, deneyimlerinin sığınağına girecek, kısacası Annales’de yoğrulmuş ve geleneksel tarihçiliğin sınırlarını aşmayı hak eden yeniden düşünülmüş yeni bir tarih biçimi için mücadeleye girecektir. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* ise hocalarından öğrendiği tarihten başka türlü bir tarih inşa etmek için bir vesiledir sadece.⁵⁵

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, her biri kendi içinde bütünsel bir açıklama denemesi olan ve geçmişe farklı bir yaklaşım tarzının örneğini sunan üç bölümden oluşmaktadır. Çünkü Braudel’e göre, tarihsel değişimlerin hızları birbirinden farklı olmakta ve farklı hızlara sahip üç çeşit zaman kesiti bulunmaktadır. Bu zaman kesitlerinden ilki, hemen hemen hareketsiz bir tarihi, insanın kendisini çevreleyen ve kendisiyle ilişkileri içindeki tarihini gündeme getirmektedir. Bu tarih, hareketsiz denebilecek nitelikte yavaş akmakta ve değişmekte, sıklıkla ısrarlı geri dönüşlerden ve sürekli olarak yenilenen devrelerden oluşmaktadır. Bu zaman algısıyla inşa edilen bölümde, Akdeniz tarihinin yerleştirilmeleri, tekrarları, düzenlilikleri coğrafi bir gözlemin çerçeve ve taramalarına göre; insanların geçmiş hayatlarının bütün yapıları veya tekdüze düzenliliklerinden ziyade, bunların en önemlileri ve gündelik varoluşa ilişkin olanları araştırılmıştır.⁵⁶ “Ortamın Payı” başlıklı, Braudel’in incelemesinin en dipteki katmanını oluşturan, Vidal de la Blache ve Febvre geleneğine dâhil olan bu kısım, yazarın tabiriyle jeo-tarihtir. Braudel’e göre, bu bakışın özgün yanı, coğrafyanın hem bugünkü hem de dünkü insanların tüm yaşanmış deneylerini

⁵⁴ Fernand Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen A L’Époque de Philippe II*, cilt 1, (2. Baskı), Armand Colin, Paris, 1966, s. 15.

⁵⁵ Braudel, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁵⁶ Braudel, *a.g.e.*, s. 16.

Fernand Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen A L’Époque de Philippe II*, cilt 2, (2. Baskı), Armand Colin, Paris, 1966, s. 516.

gündeme getirmesi ve bu yolla da tarihçiye yol gösterici oluşudur.⁵⁷ Sırasıyla “Yarımadalar: Dağlar, Yaylalar ve Ovalar”, “Akdeniz’in Kalbinde Denizler ve Kıyılar”, “Sınırlar ya da En Büyük Akdeniz”, “Fizik Birlik: İklim ve Tarih” ve “İnsani Birlik: Yollar ve Kentler, Kentler ve Yollar” altbölümlerinden oluşan bu bölümün amacı, coğrafi özelliklerin tarihin birer parçası olduğunun ve hem olaylar tarihinin hem de genel eğilimlerin bu özellikler göz önünde bulundurulmaksızın anlaşılamayacağını gösterilmesidir. Örneğin, Akdeniz’in devamlı açlık sınırında bulunması, birkaç ısı sıçramasının ya da kuraklığın insanların hayatlarının tehlikeye girmesi için yeterli bir neden olmasının, siyaseti etkilememesi kaçınılmazdır.⁵⁸

“Tarih normal olarak sadece krizlerle, bu yavaş hareketlerin aşırı yoğunlaşmasıyla ilgilenmektedir. Hâlbuki uçsuz bucaksız hazırlıklar bunları incelemekte, bitmez tükenmez kaçışlar onların arkalarından gelmektedir. Ve bu hareketlerin, yavaşlıklarında, işaret değiştirdikleri de olmaktadır... Bu tarih, basit bir kaza veya yerel bir süreç ile sınırlanmadığında, her biri aşırı bir yavaşlıkta olan bu ‘coğrafi’ devrelerin çok kaba eşzamanlılıklara boyun eğdikleri söylenebilir... Öte yandan, neredeyse hareketsiz olan bu çevrelerin içinde, bu yavaş yükselmeler tek başlarına rol oynamamakta, insan ile yaşadığı ortam arasındaki genel ilişkilerin bu salınımları başka dalgalara eklenmektedirler. Bu dalgalarda ise ekonominin bazen yavaş, ama genelde daha kısa olan dalgalardan oluşmaktadır. Bütün bu hareketler üst üste gelmektedirler... Başka bir şekilde söylenirse, uzun süreli coğrafi gözlem bizi tarihin tanıdığı en yavaş dalgalanmalara yöneltmektedir.”⁵⁹

Braudel’in çalışmasının “Ortak Kaderler ve Bütünsel Hareketler” başlıklı ikinci bölümünde, “uzun dönemli coğrafi gözlemin yönelttiği tarihin tanıdığı yavaş dalgalanmalar” ele alınmaktadır. İlk kısımdaki, hareketsiz denebilecek kadar yavaş akan tarihin bir üst katmanındaki bu yeni tür tarih, önceki bölüme göre daha hızlı aksa da gene de yavaş ritmi olan, ekonomik sistemleri, devletleri, toplumları ve uygarlıkları inceleyen bir tarihtir. Bu bölümde grupların, ortak kaderlerin, bütünsel hareketlerin ya da daha eksiksiz bir ifadeyle, “insanlar”ın “nesnelere”den hareketle

⁵⁷ Fernand Braudel, “Pour une Histoire Sérielle: Séville et l’Atlantique (1504-1650)”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 1963, s. 544.

⁵⁸ Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 1, s. 223.

⁵⁹ Braudel, *a.g.e.*, s. 92-93.

inşa ettikleri bir toplumsal tarihi açığa çıkarmak amaçlanmıştır.⁶⁰ İzleri, “Ekonomiler: Yüzyılın Ölçüsü”, “Ekonomiler: Değerli Madenler, Paralar ve Fiyatlar”, “Ekonomiler: Ticaret ve Taşıma”, “İmparatorluklar”, “Toplumlar”, “Uygarlıklar”, “Savaş Biçimleri”, “Konjonktür ve Konjonktürler” alt başlıklarında sürülen toplumsal yapıların tarihini ele alan bu bölümdeki esas sorunsal, bu dip dalgalarının Akdeniz’in hayatının bütününe nasıl etkilediğidir. Braudel’e göre, söz konusu yapılar incelenmeden yazılacak bir tarih, tarihsel olayların arkasında yatan gerçekleri ıskalar. Örneğin geleneksel tarihyazımı, tam da bu noktadaki eksikliği nedeniyle 16. yüzyıldaki İspanyol devlet mekanizmasının işleyişini ve II. Philippe’in verdiği bazı kararların arkasında yatan sebepleri kavrayamayarak, nedenleri imparatorun kişisel özelliklerinde arama eğilimindedir.

“...eğer Temkinli Kral İspanya’dan bir yere kıpırdamıyor ve dokuduğu ağının ortasında oturuyorsa, bunun nedeni Kastilya’nın mali ve ekonomik önceliğinden kaynaklanan binlerce tedbir ve Amerika ile olan can alıcı bağlantı nedeniyledir... Tarih literatürü İspanyol devlet mekanizmasının bu büyük çabasını fazlasıyla ihmal etmektedir. Bu tarih literatürü yalnızca rey papelero’nun, şu ‘kurşun ayaklı’ bürokrat kralın ‘yavaşlığı’ndan söz edebilmiştir... Demek ki İspanya’nın ‘yavaşlıkları’ arasında ayırım yapmak gerekmektedir.”⁶¹

Braudel’in kitabında toplumsal yapıların incelenmesine ayrılan ve Braudel tarafından “konjonktürel tarih” olarak adlandırılan kısım içinde birbirini izleyen derinlemesine nüfus hareketleri, devletlerin ve imparatorlukların genişliği yani coğrafi konjonktürler, endüstrileşmeler, devlet maliyeleri, savaşlar gibi devreler içerisinde en belirleyici olanı ve kendini diğerlerine dayatanı, ekonomik konjonktürdür. Braudel de, Annales dergisinde tarihsel zamanın farklılığını konu alan ünlü makalesinde konjonktürel tarihin ilgi alanını ve önceliğini “Yeni ekonomik ve toplumsal tarih, devrevi salınımı araştırmanın ön planına almakta ve bunun süresi üzerinde durmaktadır: bu tarih serapla, aynı zamanda fiyatların iniş ve çıkışlarıyla ilgilenmektedir. Böylece bugün anlatının (veya geleneksel ‘konuşma’nın) yanında,

⁶⁰ Braudel, *a.g.e.*, s. 325.

⁶¹ Braudel, *a.g.e.*, s. 341-342.

geçmiş gündeme geniş dilimler, onar, yirmişer veya ellişer yıllık dilimler halinde getiren bir konjunktür anlatısı bulunmaktadır.” sözleriyle özetler.⁶²

Son bölüm ise, geleneksel tarihyazımına konu olmuş siyasi olayların ve bireylerin anlatımına ayrılan kısımdır. “Olaylar, Siyaset ve İnsanlar” başlıklı bu bölümü Braudel, bir yüzey çarpıntısı, med ve cezirlerin güçlü hareketleriyle meydana gelen dalgalar, kısa, hızlı ve sınırlı salınımları olan bir tarih türü olarak niteler. Braudel’e göre olaylar, doğar doğmaz karanlığa ve çoğu zaman da unutulmaya mahkûm olan ışık hüzmeleri gibidirler.⁶³ Ancak Braudel, çekinilmesini öğütlediği ve yayınlayıp yayınlamama konusunda tereddüt ettiğini söylediği bu “tehlikeli” tarih türünü, bütünsel bir tarihin yalnızca kararlı konjunktürlerin veya uzun dönemli değişimlerin incelenmesiyle mümkün olamayacağını kaydederek yazar.

“Bu sürekli çerçeveler, bu muhafazakâr toplumlar, bu olanaksızlığın esiri ekonomiler, bu yüzyılın denemesine tabi uygarlıklar, bir tarihi derinlemesine çevrelemenin bütün bu meşru biçimleri, bence insanların geçmişinin zorunlu kısmı, en azından bugün, ... zorunlu olarak kabul etmenin hoşumuza gittiği kısımdır. Fakat bu zorunlu kısım bütünsellik değildir.”⁶⁴

Bununla birlikte Braudel’in kaleme aldığı olay-tarih, 19. yüzyıldaki geleneksel tarihçiliğin olay anlatıcı tarihinden büyük ölçüde farklıdır. Zira, Braudel’in olay-tarihinde, Ranke ve takipçilerinin aksine salt siyasaldan oluşan tek bir zincir değil; savaşlar, diplomatik anlaşmalar, iç kararlar gibi siyasal zinciri oluşturan dizinin yanında, bir de ekonomik olaylardan ve kısa konjunktürlerden oluşan bir zincir söz konusudur.⁶⁵ Ayrıca Braudel bu bölümü yazarken, her fırsatta olayların önemsizliğini ve bireylerin eylem özgürlüğünü kısıtlayan etmenleri tekrar tekrar vurgular.

2. 2. 2. Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm

⁶² Fernand Braudel, “Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 13, 1958, s. 727.

⁶³ Braudel, *a.g.e.*, s. 21-22 ve Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 2, s. 223.

⁶⁴ Braudel, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁵ Braudel, *a.g.e.*, s. 224.

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası'nın yayımlanmasının ardından, 1952 yılında Febvre, öğrencisi Braudel'e *Dünyanın Kaderleri* adı verilmesi tasarlanan bir çalışma kapsamında Avrupa tarihinin XV. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki tarihini birlikte yazmayı önerir. Bu işbirliğine göre Febvre, ele alınacak dönemde Avrupa'daki düşünce ve inanç tarihini inceleyecek; Braudel ise maddi hayatın tarihi üzerine çalışacaktır. Febvre'in 1956 yılında ölmesi, projenin gerçekleşmesini engellemişse de, Braudel tasarımın kendi payına düşen kısmını 1967 ve 1979 yılları arasında yayımlanan üç ciltlik *Civilisation Matérielle* adlı kitabıyla gerçekleştirmiştir.⁶⁶

Maddi Uygarlık da tıpkı *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* gibi, birbirini tamamlayan üç kısımdan oluşur. Wallerstein'ın da altını çizdiği gibi, çalışmanın üçlü yapısıyla, aynı anda birbirlerini hem destekleyen hem güçlendiren ve hem de zıtlaşan üç ekonomik eğilimden söz edilir. Braudel'in kendisine yüklediği ince görev ise, söz konusu eğilimler arasındaki düğümleri çözmek, temel ve sürekli çatışmaları keşfetmektir.⁶⁷ "Sayıların Ağırlığı", "Gündelik Ekmek", "Gereğinden Çok ve Olağan: Yiyecek ve İçecekler", "Gereğinden Çok ve Olağan: Konut, Elbise ve Moda", "Tekniklerin Yayılması: Enerji Kaynakları ve Maden İşletmeciliği", "Teknik Devrimler ve Gecikmeler", "Para" ve "Kentler" alt başlıklarından da anlaşılacağı gibi, insanların üretilenleri nasıl kullanıp tükettiklerine ayrılan *Maddi Uygarlık*'ın ilk bölümü, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın ilk kısmı gibi neredeyse hareketsiz ve sürekli tekrar halinde olan bir tarihe odaklanır. Ancak, bu bölümü *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın ilk kısmından ayıran önemli bir nokta, Braudel'in perspektifinin son çalışmasında daha toplumsal bir açıdan belirlenmiş olmasıdır.⁶⁸ Braudel'in uzun süre yaklaşımıyla kaleme aldığı bu bölüm, dört yüz yıllık bir süreçte, insanların gündelik hayatlarına, yani yaşamın en yavaş değişen ögesinin incelenmesine ayrılmıştır. Braudel'in deyimiyle, yeterli bir tarihsel belgelemenin yokluğu nedeniyle bu alan çoğu zaman gözlenmesi güç olan bir donukluk alanıdır. Bu donuk bölge, tıpkı *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nda jeo-tarihin konjonktürel

⁶⁶ Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Cilt 1, *Les Structures du Quotidien: Le Possible et L'Impossible*, Armand Colin, Paris, 1979, s. 7.

⁶⁷ Immanuel Wallerstein, "Braudel'den Hareketle Güncellik Olarak Tarih", Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Tarih ve Toplum*, 25, 1986, s. 54.

⁶⁸ McLennan, *a.g.m.*, s. 121.

tarihle olan ilişkisinde olduğu gibi, *Maddi Uygarlık*'ın ikinci katındaki ekonominin üzerine yayılmış, daha eksiksiz bir ifadeyle onun hareket alanını ve mümkün olanın envanterini belirlemiştir.

“Her şeyden önce, endüstri öncesi ekonomilerin faaliyet alanını belirlemek ve onu tüm derinliği içinde kavramak için. İnsanların bütünsel hayatını sınırlayan bir sınır, bir tavan, bu hayatı tıpkı az veya çok geniş bir sınır çizgisi gibi çevreleyerek kapsayan, daima ulaşılması zor, aşılması bundan daha da zor bir limit yok mudur? Bu, her dönemde, hatta bizimkinde bile *mümkün olan* ve *mümkün olmayan* arasında, ulaşılabilir olanla, dün yiyecekleri yetersiz olduğundan, sayıları çok az veya çok fazla olduğundan (kaynaklarına oranla), işgüçleri yeteri kadar üretken olmadığından, doğanın evcilleştirilmesinin taslağı henüz çizilmişken, insanlara reddedilmiş olmayı sürdürenlerin arasında meydana gelen sınırdır. XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar, bu sınırlar hiç değişmemişlerdir ve insanlar olanaklarının uç noktasına hiç gelememişlerdir.”⁶⁹

Bunun yanında, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nda İspanya'nın XVI. yüzyıldaki konumunu anlayabilmek için bütün olarak Akdeniz havzasının ele alınmasına paralel bir biçimde, bu kısımda da Avrupa'daki “gündelik hayat”ı ve “maddi kültür”ü kavramanın yolu olarak, dünya ölçeğindeki inceleme ve açıklama tercih edilir. Burke'un da belirttiği gibi, Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla karşılaştırılması sonucunda kıta, tahıl tüketen, görece iyi donanımlı mobilyalara sahip olan insanların yaşadığı, emeğin dünyanın diğer bölgelerine kıyasla pahalı olduğu bir bölge olarak tanımlanır.⁷⁰

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası'nın ilk bölümündeki uzun dönemli jeo-tarihin tarihçiyi yavaş iktisadi dalgalanmalara yöneltmesi gibi *Maddi Uygarlık*'ın da ilk cildinde incelenen maddi hayat, Braudel'i ekonomik uygarlığa sürükler. “Mübadele Oyunları” başlıklı ikinci bölüm, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın ikinci kısmına benzer bir biçimde, oldukça ağır bir hızla ilerleyen kurumsal yapılara ayrılmıştır. “Mübadele Araçları”, “Pazarların Karşısında Ekonomi”, “Üretim veya Kapitalizm

⁶⁹ Braudel, *Civilisation Matérielle*, c. 1., s. 11.

⁷⁰ Burke, *a.g.e.*, s. 92.

Başkalarının Evinde”, “Kapitalizm Kendi Evinde”, “Toplum ya da ‘Bütünlerin Bütünü’” altbölümlerinden oluşan bu kısımda, Braudel’in deyimiyle ekonomi, yani mübadele ve pazar incelenmektedir. Ancak söz konusu inceleme, bir yanda mübadeleleri, paraları, ticaret alanları, borsalar veya fuarlar gibi üst düzeyde olanaklarıyla ekonomik hayata odaklanırken, bir yandan da bir nevi kendine yeterlilik dünyası olan ekonomi-dışı maddi hayatla arasındaki kopuş-süreklilik ilişkisi içerisinde yapılır. Ayrıca bu bölümde, ekonomi ile kapitalizmin faaliyetleri karşı karşıya getirilerek, ekonomi ve kapitalizmi birbirinden ayırmak için birini diğeriyle karışmalarıyla olduğu kadar zıtlaşmalarıyla da açıklamaya girişilmiştir.

“Ekonomi değişim değerinin eşliğinde başlamaktadır... Sürekli olarak karşıma çıkan, modelle gözlem arasındaki bu karşılaştırma, normal ve çoğu zaman rutin bir mübadele ekonomisiyle (XVIII. yüzyılda olsaydık, doğal denilirdi) üst ve karmaşık (XVIII. yüzyılda yapay denilirdi) bir ekonomi arasındaki ısrarlı bir zıtlışmadır. Bu ayrılık, elle tutulur olduğundan, etkenler ve insanların, eylemler ve zihniyetlerin, bu farklı katlarda aynı olmadıklarından eminim. Klasik iktisadın betimlediği biçimiyle, bazı düzeylerde karşılaşılan para ekonomisi kurallarının, hesap ve spekülasyon alanı olan üst bölümde, serbest rekabet görüntüleri altında çok daha nadir olarak rol oynadıklarından eminim. Burada bir karanlık, ışığı arkadan alan bir bölge, kapitalizm kelimesi altında anlaşılabilirliğini düşündüğüm, müptedilerin faaliyet sahasını belirleyen bir alan başlamaktadır. Kapitalizm ise, bir güç birikimi (mübadeleyi bir güç ilişkisi ve bundan da fazlası, ihtiyaçların karşılıklılığı üzerine oturtmaktadır), diğer birçoğu gibi kaçınılmaz olan veya olmayan bir toplumsal asalaklık olmaktadır. Kısaca, bütün hiyerarşilerde olduğu gibi, üst katların dayandıkları alt katlar olmaksızın varolmalarına rağmen, gene de ticari dünyanın bir hiyerarşisi vardır. Sonunda, bizzat mübadelenin altında, daha iyi bir deyim olmadığı içim maddi hayat olarak adlandırdığım şeyin, Eski Rejim yüzyılları süresince, hepsinin içinde en kalın alanı meydana getirdiğini unutmayalım. Fakat acaba okur, kapitalizm kelimesinin en üst katı ifade etmek için kullanmış olmamı tartışılabilir bulmayacak mıdır?”⁷¹

⁷¹ Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Cilt 2, *Les Jeux de L’Echange*, Armand Colin, Paris, 1979, s. 7-8.

Bu uzun ama kapsamlı aktarmadan da görüldüğü gibi, Braudel'in çalışmasının üçüncü bölümünde yoğunlaştığı kapitalizm; ancak, Braudel'in çalışmasının ilk ve ikinci kısımlarında incelediği, kapitalizme yolu açan bazı ekonomik ve toplumsal gerçeklerden itibaren gelişme imkânı bulabilmiştir. Dolayısıyla, Braudel'in hem *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nda hem de *Maddi Uygarlık* kitabında, tarihi inşa ederken kurduğu katlar arasında sürekli bir etkileşim ve birbirini doğurma hali söz konusudur. Denilebilir ki Braudel, üç katmanlı şemasını oluştururken, bu katmanları oluşturan tabakaların yanında, katlar arasındaki geçişi sağlayan merdivenlerin de üzerinde ısrarla durur.

Maddi Uygarlık'ın son cildi olan "Dünyanın Zamanı" başlıklı bölümde ise daha hızlı değişimler ele alınır. Bu kısım, uluslararası ekonominin biçimlerinin ve birbirlerini izleyen otorite üstünlüklerinin kronolojik bir incelemesidir ve Braudel'in kullandığı terimle, tek kelimeyle bir *tarih*'tir.⁷² Ancak bu bölümde de, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın son bölümünde olduğu gibi, okur sık sık *Dünyanın Zamanı*'nın, tarihin tümü olmadığı; bu istisnai zamanın ancak, yerine ve dönemine göre, bazı mekânlara ve gerçeklere hükmedebildiği ve daha derinlerdeki kimi gerçekleri kaçırdığı konusunda uyarılır.

"Hind tek başına bir kıtadır; öyleyse buraya dört çizgi çekiniz... Böylece Hind'i bir dörtgen içine hapsedtiniz. Bu dörtgenin, yalnızca kenarları gerçek anlamda dünya saatinde yaşamakta, evrenin trafiklerini ve ritimlerini kabul etmektedirler, ama bu kabul de kopuşlar ve direnmeler olmaksızın meydana gelmemektedir. *Dünyanın zamanı* bu cins canlı hatları öncelikle aktif hale getirmektedir. *Dünyanın zamanı* dörtgenin içine yansımakta mıdır? Şurada veya burada kuşkusuz evet. Ancak yine de bu, iç kesimlerde yer almamaktadır. Ve Hind 'kita'sı ölçüğünde cereyan eden, dünyanın meskûn tüm bölgelerinde, hatta endüstri devrimini yaşamakta olan Britanya adalarında bile tekrarlanmaktadır. Her yerde, dünya tarihinin yansımadığı alanlar bulunmaktadır; buraları sessizlik ve sakin cehalet alanlarıdır... İlk bakışta, suların altında kalmış durumdayız: işte belli bir biçimde hafifletilmiş bir dünya haritasının önündeyiz, çünkü hiçbir dinlemenin yer olmadığı, sayılamayacak kadar çok beyaz

⁷² Braudel, *Civilisation Matérielle* , c. 1, s. 9.

nokta bulunmaktadır – gerçeği söylemek gerekirse, zafer kazanan tarihin kıyısında kalan ve bu eserin birinci cildinde öncelikli olarak söz konusu edilen bölgeler.”⁷³

Kısacası, Braudel’in çalışmasının üçüncü kısmı bütünsel bir tarihin bir tür üstyapısıdır. Ancak bu üstyapı, içinden doğduğu altyapıyla sürekli bir etkileşim halindedir. Braudel bu durumu, “onun ağırlığı kendi sırası geldiğinde, tabana doğru etki ederken, onun altında etki eden güçler tarafından yaratılmış ve yükseltilmiş bir varış noktası gibi olacaktır” sözleriyle ifade eder. Braudel’e göre, aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya olan bu çifte etki, yerine ve dönemine göre az veya çok önemli olmuştur.⁷⁴

2. 2. 3. Braudel’in Tarihçiliği ve Aldığı Eleştiriler

Peki, Braudel’in, yaklaşık yarım asırlık bir süreçte yaptığı bu iki büyük ölçekli çalışmasından yola çıkılarak, tarihçiliği bağlamında bir hat çıkartılabilir mi? Braudel’in tarih anlayışındaki kavramlar arasında ilk sırada sayılması gereken zamanda görecelik anlayışıdır. Belirtilmeye çalışıldığı gibi Braudel, 19. yüzyıl tarihçiliğinden farklı olarak, olayları ve olayların içinde geçtiği dönemi, salt eylemin gerçekleştiği zamana odaklanarak incelemeyi reddetmiş; tarihsel zamanın çeşitlilik içerdiği tespitinde bulunmuştur. Çünkü Braudel’e göre, toplumsal gerçekliğin merkezinde, an ile yavaş akan zaman arasındaki canlı ve sonsuza kadar tekrarlanan zıtlık oldukça önemlidir ve toplumsal zamanın çoğulluğu karşısında oluşacak bir bilinç insan bilimlerinin ortak metodolojisi açısından da vazgeçilmez niteliktedir. 19. yüzyıldaki tarihçiliğin tek bir çizgisel tarihsel zaman algısının aksine, üç farklı tarih türüne tekabül eden üç farklı zaman algısı anlayışının ortaya konması Braudel’in deyişiyle, 19. yüzyıl tarihçiliğinin geleneksel biçimlerinden tam anlamıyla bir kopuşu ifade eder.⁷⁵ 20 Şubat 1944’de esir kampından Febvre’ye gönderdiği bir mektubunda

⁷³ Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Cilt 3, *Le Temps du Monde*, Armand Colin, Paris, 1979, s. 8.

⁷⁴ Braudel, *a.g.e.*, s. 8.

Doğrudan aktarmada Türkçe çeviriyi kullandım. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm: XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt 3, *Dünyanın Zamanı*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 10.

⁷⁵ Braudel, “Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée”, *Annales*, s. 726-730.

bu yaklaşımını özetler. “...üç parçalı planımı biliyorsun: Hareketsiz tarih (coğrafyanın çerçevesi), çok derin tarih ve olay tarihi...”⁷⁶ Buna göre, Braudel’in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabının üçüncü kısmını oluşturan, olay tarihi olarak adlandırılan bölüme tekabül eden kısa süreli tarihtir. Toplumsal yapıların incelendiği ikinci kısım “konjonktürel tarih”, çalışmanın ilk bölümünü oluşturan jeo-tarihteki zaman algısı ise “uzun süre” olarak adlandırılmıştır. Braudel bu tutumunu tarihin kat kat düzlemler halinde parçalanması olarak nitelemiş; çabasının coğrafi, toplumsal ve bireysel zamanın ayırt edilmesi olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Nitekim *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*’nın, ilk bölümünde zaman ekseninin ancak epsilon kadar değiştiği ve diğer iki koordinat ekseninin coğrafya ve tarih olduğu bir koordinat sisteminde araştırmanın ilerlediği görülür. İkinci kısımda ise eksenler üzerindeki vektörlerin neredeyse birbirine eşit hızlarda değiştiği; tarih, ekonomi ve zaman eksenli bir koordinat sistemi mevcutken; son bölümde, zaman eksenindeki değişkenin çok hızlı hareket ettiği ve diğer iki ekseninin tarih ve siyaset olduğu bir sistemle karşılaşılr.

Tarihsel zamanın, mekân, toplumsal yapı ve birey eksenli koordinat sistemlerine göre incelenmesinin Braudel’in çalışmalarında somutlaşan kökenlerine ise Berr ve Febvre’de rastlamak mümkündür. Berr ve Febvre, tarih için “rastlantı”, “zorunluluk” ve “mantık” olmak üzere, üç farklı nedensellik kategorisi belirlemişlerdir. Berr ve Febvre’e göre, bu düzeyler kuramsal olarak birbirlerini tamamlamalı ve karşılıklı etkileşim içerisinde bulunmalıdır. McLennan’ın da altını çizdiği gibi, metodoloji konusunda anahtar niteliği taşıyan pasajlarında Braudel, bu üçlü bölmeyi devralır. Bu yoruma göre, “rastlantı” kategorisi Braudel’in bölümlenmesinde olay-tarihe denk düşen kısımdır. Berr ve Febvre’deki “zorunluluk” kategorisi, Braudel’in konjonktürel tarihine, “mantık” kategorisi de jeo-tarihe tekabül eder.⁷⁸ Bu katmanlar arasındaki ilişki ise, Berr ve Febvre’in kategorileri gibi hem nedenseldirler hem birbirlerini tamamlarlar ve hem de birbirleriyle iç içedirler.

⁷⁶ Giuliana Gemelli, *Fernand Braudel*, Editions Odile Jacob, Paris, 1995, s. 78.

⁷⁷ Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 1, s. 17.

⁷⁸ McLennan, *a.g.m.*, s. 117-118.

Braudel'in kurguladığı biçimle, tarihsel zamanın farklı kategorilere göre inşası ise ancak, bütünsel bir tarih tahayyülüyle mümkündür.

“Diğer taraftan bu kitap, birbirini izleyen üç sicile veya “basamak”a göre, veyahut da daha fazla sevdiğim tarzda, üç farklı zamansallığa göre, bir cins bütünsel tarih denemesidir. Bu denemede amaç geçmişin tüm çeşitli zamanlarını en geniş açılımları içinde kavramak, bunların biraradalıklarını, iççeliklerini, çelişkilerini, farklı kalınlıklarını hatırlamaktır. Bana göre, tarih kendisini, şarkı halinde, birçok ses tarafından söylenmiş olarak ifade etmelidir. Ancak bunun açık sakıncası, seslerin çoğu zaman birbirlerini örtmeleridir. Hiçbir zaman bunların içinden solo olarak kendini dayatan ve eşlik edenleri uzaklaştıran bir tanesi bulunmamaktadır. Öyle olsaydı, bir tek onun senkronizmi içinde ve sanki saydamlık gibi, gerçeğin üst üste çakıştırdığı şu farklı tarihler nasıl farkedilebilirlerdi ki? ... Ancak güçlük, iki veya üç tane zamansallık değil de, her birinin özel bir tarih gerektirdiği onlarcasının olmasıydı. Sadece, insan bilimleri demeti içinde biraraya getirilmiş olan toplamları, imgesini bütünlüğü içinde yeniden oluşturmanın zor olmayı sürdürdüğü bütünsel tarihi oluşturmaktadır.”⁷⁹

Nitekim tarihsel araştırmalara yönelik hem uzun süreli ve hem de konjonktürel yaklaşım; bu yaklaşımların siyasal tarihin aleyhine, ekonomik ve toplumsal tarihin lehine etki etmesi nedeniyle, Braudel'e göre sadece bütünsel bir tarih anlayışı sayesinde gerçekleşebilir.

“Öte yandan ekonomik ve toplumsal konjonktür gibi iki büyük unsur bize, ilerlemeleri ölçmenin güç, hatta belki de kesin ölçüler olmadığından, belirlemenin olanaksız olduğu diğer aktörleri unutturmamalıdır. Bilimler, teknikler, siyasal kurumlar, zihinsel araçlar, uygarlıklar kendi hayat ve gelişme ritimlerine sahiptirler ve yeni konjonktürel tarih, ancak orkestranın tamamlanmasıyla hazır hale gelebilecektir.”⁸⁰

Bunun yanında, uzun süreli ve konjonktürel tarih yaklaşımı, sosyal bilimlerin çeşitli disiplinleri arasındaki işbirliğini dayattığı kadar, toplumsal bilgiye ilişkin diğer

⁷⁹ Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 2, s. 515.

⁸⁰ Braudel, “Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée”, *Annales*, s. 730.

disiplinlerden de söz konusu yaklaşımı kabul etmesini talep etmektedir.⁸¹ Diğer bilim dallarıyla yöntem ve bilgi alışverişini ve dolayısıyla da oldukça kapsamlı bir tarih araştırmasını içeren bu yaklaşımdan da tıpkı Febvre’de olduğu gibi, sınırları oldukça geniş bir tarih tanımlamasına varılır. Braudel’e göre tarih dünün, bugünün ve yarının doktrinlerinin ve bakışlarının bir koleksiyonu olan mümkün tüm tarihlerin toplamıdır ve bu toplamda yapılabilecek tek hata, çeşitli tarihlerden herhangi birini diğerlerini dışta bırakacak şekilde tercih etmektir.⁸² Bu görüş Annales dergisinde de sık sık dile getirilmiş, Annales’de savunulan tarih türünün, insan bilimlerine açık olduğu ve bunun da ötesinde Annales hareketini meşgul edenin salt tarih olmadığı, sosyal bilimlerin bütünü olduğu birçok defa vurgulanmıştır.⁸³

Tarihi, toplumsal, siyasal ve ekonomik olanın kesişme noktasında bir inceleme olarak tahayyül eden disiplinlerarası bir yaklaşım tarzında Braudel’in izlediği yöntemin ise Marc Bloch’tan devraldığı karşılaştırmalı yöntem olduğu söylenebilir.

“Böylece üç parçalı bir şema; bilinçli bir şekilde teorinin kıyısında bırakarak, yalnızca somut gözlemin ve karşılaştırmalı tarihin rehberliği altında olmasını düşündüğüm bir eserin atıf tablosu haline geldi. Bu karşılaştırmalı tarih, hiçbir zaman hayal kırıklığına uğratmamış olan uzun süre’nin ve şimdiki zaman-geçmiş zaman diyalektiğinin diline uygun olarak, zaman içinde karşılaştırmalıdır; bu karşılaştırmalı tarih mümkün en geniş mekân boyunca karşılaştırmalıdır; çünkü incelemem, ulaşabildiğim ölçüde, dünyanın tümünü kapsamına almış, ‘dünyasallaştırılmıştır.’”⁸⁴

Nitekim Braudel’in eserlerinde de görüldüğü gibi, incelenen süreç ya da konu hem bugünle hem de çağdaşlarıyla karşılaştırma üzerinden tanımlanmaya çalışılır.

⁸¹ Fernand Braudel, “Unité et Diversité des Sciences de l’Homme”, *Écrits sur l’Histoire*, s. 89.

⁸² Braudel, “Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée”, *Annales*, s. 734.

⁸³ Fernand Braudel, “La Démographie et les Dimensions des Sciences de l’Homme”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 1960, s. 493.

Başka bir örnek için bkz. Fernand Braudel, “Sur une Conception de l’Histoire Sociale”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 14, 1959, s. 318-319.

⁸⁴ Braudel, *Civilisation Matérielle*, c. 1, s. 9.

Doğrudan alıntıda Türkçe çeviriyi kullandım. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt 1, *Gündelik Hayatın Yapıları*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 21.

Belirtilmesi gereken bir diğere unsur, Bloch ve Febvre'de olduğu gibi, Braudel'de de geçmiş ve bugün arasındaki diyalektiğin vurgulanmış olmasıdır. Hem *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'ndaki hem de *Maddi Uygarlık*'taki uzun dönem ve konjonktürel tarih yaklaşımından kaynaklanan, tarihin üç katlı inşası anlayışından da görüldüğü gibi, tarihsel sürecin her bir katmanı hem kendisinden sonrakilerle etkileşim halinde, hem kendisinden sonrakilerin sınırlarını belirleyen ve hem de onları açıklar niteliktedir. Buradan hareketle de tarih, dünden yola çıkarak bugünün anlaşılması, güncelliğın açıklanması ve hatta şimdinin belli bir tarzda incelenmesi olarak tanımlanır.⁸⁵

“... çeşitli insan bilimleriyle temas halinde olan günümüz tarihi, yavaş yavaş onlar gibi yaklaşık, tam olmayan, ama cevap vermeye hazır olduğu sorular sormaya, geçmişin olduğu kadar şimdinin de ölçüsü olmaya çalışsan bir bilim haline gelmekte değil midir? ... Kutsal anakronizmanın meydana getirdiği yelpazeden fazla kaygı duymadan yapılan bir karşılaştırmanın rastlantılarını, fazla vicdan azabına kapılmadan bir yana bırakalım. Şimdiki zamanın, geçmiş zaman boyunca yürüttüğümüz uzun bir araştırmanın içinden çıkan bizim için iyi bir yönelim tablosu, hatta terim yerindeyse, bir gerçeklik tablosu olduğunu düşünüyorum... Bugünün dünü inkar etmediğini, tersine onu aydınlattığını ve bunun tersinin de geçerli olduğunu düşünüyorum.”⁸⁶

Geçmiş ve şimdiki zamanın birbirlerini karşılıklı ışıklarıyla aydınlattığı böyle bir tarih algısı; tarihin, sürenin diyalektiği olarak görülmesi ve dolayısıyla üç farklı zaman algısına tekabül eden üç farklı tarih türünün geliştirilmesi anlayışıyla şüphesiz iç içedir. Bu tahayyül, olay karşısında bir uyarı niteliği taşımakta ve Braudel'in deyimıyla “gerçekdışı” olan “kısa zaman” çerçevesi içinde düşünmeyi engellemektedir.

Braudel'in, *Annales* hareketinin kuruluş döneminde okulun kurucuları Bloch ve Febvre'in yeni tarihçiliğe yönelik geliştirdikleri ilkeleri; daha sistemli bir biçimde,

⁸⁵ Fernand Braudel, “Historie et Sociologie”, *Écrits sur l'Histoire*, s. 97.

Bu konuda ayrıca bkz. Fernand Braudel, “Dans le Brésil Bahianais: Le Témoignage de Minas Velhas”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 14, 1959, s. 325-336.

⁸⁶ Braudel, *Civilisation Matérielle*, c. 3, s. 537-538.

Doğrudan alıntı için bkz. Braudel, *Maddi Uygarlık*, c. 3, s. 540.

geleneksel anlayışta siyasi, iktisadi, kültürel gibi altbölümlere ayrılan tarihi bütünsel bir toplum tarihine dönüştürme uğraşısıyla, formüle ettiğini ve dolayısıyla geleneksel tarihçiliğin es geçtiğini temele yerleştirdiğini söylemek mümkündür. Braudel'in formülasyonunun ana hatları aktarılmaya çalışıldıktan sonra, Braudel'e yöneltilen eleştirilere geçilebilir. Braudel'e yöneltilen önemli eleştirilerden biri, bütünsel tarih anlayışına rağmen, tutumlar, değer yargıları ya da kolektif zihniyetler konularını ihmal etmesine yöneliktir. Örneğin, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabında, hem Hıristiyan hem de Müslüman Akdeniz dünyalarında oldukça önemli bir yer tutan onur, hicap ve eril değerler üzerine neredeyse hiçbir tartışma yoktur.⁸⁷

Braudel'e yöneltilen bir diğer eleştiri, Bloch ve Febvre'in sorun odaklı tarihe yönelik tüm ilgilerine rağmen, Braudel'in çalışmalarının belirli bir odak noktasından yoksun olduğuna dairdir. Bu eleştirilere göre, Braudel'in çalışmalarında olaylar ile bu olayları açıklayan coğrafi ve toplumsal etkenler arasındaki bağlar zayıftır. Gene bu eleştirilere göre, *Maddi Uygarlık* ciltlerinde de, herhangi bir tez savunulmamış ve kapitalizme ilişkin doktrinlere ilgi gösterilmemiştir.⁸⁸ Braudel ise bu eleştirilere, ele aldığı temel sorunun, zamanın farklı hızlarda hareket ettiğini göstermek olduğunu belirterek yanıt vermiştir.⁸⁹

Bir başka eleştiri, Febvre'deki iradeciliğin tam karşıtı olan, Braudel'in çalışmalarındaki determinizme ilişkindir. Febvre'den farklı olarak Braudel, yapıların insan eylemini hem kısıtladığı hem de mümkün kıldığı kanısında değildir. Ancak, Braudel'deki determinizmin mutlak olmadığını da kaydetmek gerekir. Zira tarihsel değişimin kişisel olmayan, kolektif yönlerine yoğunlaşarak tüm çevre, yapı ve hareketi analiz etme amacında olan Braudel, sorunun bireyseli reddetmek değil, onu aşmak, kendinden farklı güçlerden ayırmak ve büyük adamların rollerine indirgenmiş bir tarihe tepki duymak olduğunu belirtmiştir.

2. 3. Braudel Sonrası Annales Okulu

⁸⁷ Burke, *a.g.e.*, s. 80.

⁸⁸ Cheng-Chung Lai, "Braudel's Concepts and Methodology Reconsidered", *The European Legacy*, 5/1, 2000, s. 80.

⁸⁹ Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 1., s. 12.

Annales hareketinin Braudel'den sonraki kuşağının düşünsel bir tasvirini yapmak, birinci ve ikinci kuşağın düşünsel tasvirini yapmaktan çok daha zordur. Zira bu yeni dönemde, çok merkezlilik ve düşünsel bir parçalanmışlık söz konusudur. 1972 yılında Altıncı Seksiyon'un tarih ile sosyal bilim disiplinlerini, kapsamlı bir beşeri bilimler içinde bütünleştirmeyi amaçlayarak *École des Hautes en Sciences Sociales* adıyla yeniden organize edilmesi ve sözü edilen disiplinler içinde Annales'in ilk iki döneminde büyük önem taşıyan ekonomi, sosyoloji ve antropoloji gibi geleneksel sosyal bilimlerin yanında; dilbilim, göstergebilim, edebiyat ve sanat bilimleri ile psikanalizin de yer alması bu parçalanmışlığı gösterir niteliktedir.⁹⁰ Nitekim Annales hareketine mensup tarihçilerin yönelimlerdeki değişiklikleri, 1994 yılında derginin alt başlığının *Histoire, Sciences Sociales* olarak değiştirilmesinde de gözlemlemek mümkündür.

Annales hareketinin Braudel'den sonraki üçüncü evresinin önemli bir özelliği, bölgesel monografilerin yaygınlaşmasıdır. Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *Les Payans du Languedoc* (1966) ve *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975), Michel Vovelle'in *Ville et Campagne au 18ème siècle: Chartres et Beauce* (1980), Pierre Goubert'in *Beauvais et Beauvaisis de 1600 à 1730* (1969), Pierre Vilar'ın *La Catalogne dans l'Espagne Moderne* (1962), Pierre Chaunu'nun *Seville et l'Atlantique* (1955–1959) ve Georges Duby'nin *La société aux 11ème et 15ème siècles dans la région Maconnaise* (1954) kitapları bu konudaki çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Mekânsal sınırlamalara karşı zaman boyunca ilerleyen bu çalışmalarla tarihçiler, uzun dönemli dalgalanmalar ile konjonktürel eğilimler arasındaki farkları derinlemesine inceleme fırsatı bulmuşlardır. Bu sayede, hem gelişim süreci içerisinde bir kurum ele alınarak, bu kurumun detayları ile toplumsal örgütünün hemen her düzleminde karşılaşılan işleyiş mekanizmaları sergilenirken hem de zihinsel biçimlenişin tek tek tarihsel olaylar ve konjonktürel dalgalanmalarla girdiği etkileşim

⁹⁰ Iggers, *a.g.e.*, s. 55.

Bu konuda ayrıca bkz. André Burguière, "The New Annales: A Redefinition of the Late 1960's", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 195-206.

incelenebilir hale gelmektedir.⁹¹ Çalışma konularının hem mekânsal ve hem de zamansal olarak daraltılması ve mikro-analiz yapılmaya yönelmesi gibi nedenlerle, Annales Okulu'nun bütünsel tarih anlayışının üçüncü kuşağına mensup bazı tarihçiler tarafından terk edilmeye başlandığını söylemek mümkündür. Bütünsel tarih türünün örneklerine bakıldığında, bu çalışmaların hem zamansal olarak oldukça uzun bir dönemi hem de mekânsal olarak çok geniş bir coğrafyayı kapsadıkları göze çarpar. Bu ise doğal olarak, hem çalışma konusuna ait bilginin kontrol edilmesini ve hem de bütünlüklü bir kurgunun yapılabilmesini bir hayli güçleştirir niteliktedir.

Braudel ve kuşağının, Bloch ve Febvre'den ayrılarak, zihniyetler tarihi ve kültürel tarihin diğer biçimlerini tamamıyla ihmal etmemiş olsa da Annales hareketinin marjinaline havale ettiklerini söylemek mümkündür. Braudel'in son dönemlerinden başlayarak ise önemli bir ilgi değişimi gerçekleşmiştir. Bu dönemde Annales tarihçilerinden bir bölümünün çalışmalarının odağı ekonomik temelden kültürel üstyapıya doğru kaymıştır. Bu durum ise şüphesiz, Annales hareketine mensup tarihçilerin, araştırmaları esnasında yardım aldıkları sosyal bilim disiplinlerindeki öncelikte de farklılıklar yaratmıştır. Zihniyetler tarihi ve kültürel tarihe yönelik yeni ilgiyle birlikte, ekonomi ve demografi yerine göstergebilim ve psikoloji bu alandaki çalışmaların ilk elden işbirliği yaptıkları ya da desteklendikleri disiplinler haline gelmiştir. Bu durumun sebebinin ise hem Braudel'e yönelik tepkiden hem de her tür determinizme karşı gelişen çok daha yaygın bir reaksiyonun etkisinden kaynaklandığı söylenebilir.⁹²

Braudel sonrası kuşağa dair belirtilmesi gereken bir diğer farklılık, 1960'larda sosyal bilimlerde genel olarak nicelleştirmenin büyümesine kapılma eğiliminin bu dönemde Annales hareketini de sarmış olmasıdır. Braudel'in bir nicelik araştırmacısı olmamakla beraber, 1960'ların ve 1970'lerin nicel tarihine giden yolun taşlarını döşediğini söylemek mümkündür. Üçüncü kuşağı mensup çoğu Annales tarihçisi, gittikçe artan bir biçimde bilim insanı olmak hevesindedirler. Bu dönemde, sık sık enstitülerini "laboratuvar" olarak adlandırmaya ve bilimselliğin nicelik

⁹¹ Ali Boratav, "Sunuş", *Tarih ve Tarihçi*, s. 9.

⁹² Burke, *a.g.e.*, s. 121.

araştırmalarından geçtiğini vurgulamaya başlarlar. Iggers'a göre, nicelleştirme Annales'in çocuğu değildir; ancak, kültürün maddi temelini vurgulayarak Annales geleneklerinde iyi bir temel bulmuştur.⁹³

1970'li yılların sonuna gelindiğinde ise, başta toplumsal ve yapısal tarih olmak üzere, Annales hareketinin temsil ettiği anlayışın önemli kalemlerine daha genel bir tepki belirmiştir. Burke'e göre, bu tepkilerin olumlu tarafına bakıldığında üç eğilimi gözlemek mümkündür. Bu eğilimler, antropolojik dönemeç, siyasete geri dönüş ve anlatının canlanması olarak özetlenebilir.⁹⁴ Özellikle Georges Duby, Jacques Le Goff ve daha da yoğun olarak, Fransız Devrim tarihiyle uzunca bir dönem ilgilenmiş olan François Furet ve Michel Vovelle'in çalışmalarında rastlanabilecek, siyasal tarihin ve anlatının bu yeni türü daha önceki geleneksel tarih anlayışından farklıdır. Denilebilir ki, bu dönemde, bütün dünyada olduğu gibi, Annales geleneğine mensup tarihçiler de, 20. yüzyıl tarihyazımının ihmal ettiği ancak kaçınmadığı anlatıyı yeniden keşfetmektedirler.⁹⁵ Özetle, Annales Okulu'nun ilk iki kuşağından biraz daha ayrıksı olan son kuşağı, esas olarak zihniyet tarihi, kültürel tarih ve hem tarihsel antropoloji, hem siyasete geri dönüş ve hem de anlatının yeniden canlanması biçiminde tezahür eden üç tema üzerinde yoğunlaşmıştır.

Annales'e ilişkin tüm bu yazılanların ardından genel bir toparlamaya gidilebilir. 19. yüzyılın başlarında tarihin profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıktığı dönemdeki kapsamı ve yöntemleriyle, Annales Okulu'na mensup tarihçilerin ilgi alanları ve kullandıkları araçlara ilişkin yapılacak bir karşılaştırmada, aradaki mesafenin büyük olduğu görülür. Ancak, seksen seneyi aşkın bir zaman boyunca faaliyetini sürdüren Annales hareketinin tarihindeki en önemli gelişmelerin bir envanterini çıkarmaya çalışmak bile oldukça uzun bir liste oluşturmayı gerektirir: Sorun odaklı tarih, karşılaştırmalı tarih, jeo-tarih, uzun süre, tarihsel antropoloji, tarihsel psikoloji vb. gibi. Gene de, Lucien Febvre'in *Franche-Comté* üzerine olan

⁹³ Iggers, *a.g.e.*, s. 59-61.

⁹⁴ Burke, *a.g.e.*, s. 138.

Bu konuda ayrıca bkz. Charles Tilly, "Anthropology, History and the Annales", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 207-215.

⁹⁵ Fatih Gümüş, "Yeni Yöntem ve Yaklaşımlara Açık Bir Ruh: Annales Okulu", *Toplum ve Bilim*, 91, 2001-2002, s. 319.

ilk çalışmasından bu yana, bugün çok çeşitli kavramsal ve metodolojik yaklaşımlara karşı, Annales hareketi çevresindeki tarihçilerin yapıtlarında birden çok ortak özellik vardır. Bu ortaklıklar arasında ilk başta söylenmesi gereken, Annales geleneğinin üyelerince hangi konuya inceleme önceliği verilirse verilsin, yargılama yerine anlama ve açıklamayı kendilerine ilke edinmiş olmalarıdır. Bu ortaklığın, 20. yüzyılda ortaya çıkan pek çok tarihçilik anlayışıyla Annales'in yollarını kesiştirdiğini de söylemek mümkündür.

Okulun, 19. yüzyıldaki tarihçilikten farklı olarak, ilk elden kaydedilmesi gereken bir diğer önemli özelliği toplumun bütünsel bir tarihini yapma çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında, Annales tarihçilerinin Bloch'dan Ferro'ya, Febvre'den Le Goff'a, Braudel'den Duby'ye uzanan bir yelpazede, kendi içindeki bütün kuşaklar için geçerli olabilecek bir ortak eğilimi yansıttıkları söylenebilir. Buna bağlı olarak, Annales hareketi üyelerinin yapıtlarının hemen hiçbirinde, kişisel eylemlerin belirleyici bir rol oynadığı görülmez ve tarihsel açıklama içerisinde yönlendirici bir eksen işlevi gören merkezi bir kurum bulunmaz. Hem birinci ve ikinci kuşak içerisinde yer alan tarihçilerin ve hem de üçüncü kuşak içinde yer alanlardan önemli bir bölümünün toplumun bütün alanlarını kapsamaya çalıştıkları ve buna bağlı olarak da kendi disiplinleriyle toplumsal bilgiye ilişkin diğer disiplinlerden gerek metodolojik gerekse de kavramsal açıdan yararlandıkları görülür.

Annales Okulu'nun üç kuşağını birden kapsayan en dikkat çeken başarılarından biri de, tarihin geniş alanlar yelpazesinde hak iddia etmesini sağlamak olmuştur. Annales hareketine mensup tarihçiler, 19. yüzyıldaki tarihçilerin aksine, tarihçinin incelemesini yürüttüğü sahayı genişleterek, insan davranışlarının dışarıda bırakılan alanlarını ve ihmal edilen toplumsal grupları tarihçiliğin merceğinin kapsamına sokmuştur. Bu duruma bağlı olarak, Annales'deki tarihyazımı genel olarak bölgesel ya da uluslarüstüdür. Tarih araştırmalarının odaklandığı alanların genişletilmesi ise yeni kaynakların keşfedilmesine ve söz konusu kaynakların kullanımında izlenilecek yeni metotların geliştirilmesine vesile olmuştur. Bu ise şüphesiz, coğrafyadan iktisada, psikolojiden antropolojiye, sosyolojiden dilbilime uzanan bir yelpazede

insanı ve toplumu konu edinen diğer sosyal bilim disiplinleriyle işbirliğinin pekişmesini sağlamıştır.

Annales hareketini bir bütün olarak, 19. yüzyıldaki tarihyazımından ayıran bir başka önemli özellik de, geleneksel tarihçilerin benimsedikleri tarihsel olaylar ve gerçeklikler üzerine bilginin toplanma yollarına ilişkindir. Annales tarihçileri, 19. yüzyıldaki bilim anlayışının da etkisiyle ortaya çıkan ampirik yöntemlere karşı, yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik daha kuramsal bir tutumu benimsemişlerdir. Annales tarihçileri, tarihsel gerçekliği açıklamak için dokümanter bilgiyi toplamanın yeterli olacağı ve tarihyazımının da olayların anlatısı ile yapılabileceği yollu algıyı şiddetle eleştirmişlerdir.

Annales Okulu'nun, 19. yüzyıldaki tarihyazımına karşı, bir dizi isyan hareketinden biri olarak Febvre ve Bloch tarafından kurulduğu 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar gelinen süreçte, 20. yüzyılın tarihsel düşüncesindeki belki de en önemli dönüşümleri temsil ettiği söylenebilir. Annales hareketinin genel karakteristiğine bakıldığında, genel eğilim olarak ortaya çıkan özellikleri sayesinde hem Polonya'dan Brezilya'ya, İngiltere'den İtalya'ya, Türkiye'den Hindistan'a uzanan bir yelpazede tarihsel araştırmalara çoğu bilimsel hareketten daha etkili bir model sağladığını ve hem de tarihin merceğini toplumun hemen her alanına doğru çevirmesiyle 20. yüzyılda ortaya çıkan pek çok tarihçilik anlayışına uygun zemini hazırladığını söylemek mümkündür.⁹⁶

⁹⁶ Annales Okulu'nun çeşitli ülkelerdeki tarih anlayışlarına etkileri için bkz. Maurice Aymard, "Impact of the Annales School in Mediterranean Countries", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 53-65. Krysztof Pomian, "Impact of the Annales School in Eastern Europe", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 101-119.

Alfred Dubuc, "The Influence of the Annales School in Quebec", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 123-147.

Richard Mowery Andrews, "Some Implications of the Annales School and Its Methods for a Revision of Historical Writing About the United States", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 165-181.

3. Türkiye’de Çağdaş Tarihçiliğin Doğuşu

Avrupa’da, tarihin profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıktığı ve dolayısıyla tarih çalışmalarının belirli yöntemler çerçevesinde incelenmeye başladığı dönemde, söz konusu sürece etkide bulunan faktörlerin birden çok olduğu ve bu faktörler arasındaki nedensellik ilişkisinin tek yönlü olmadığı bundan önceki bölümlerde belirtilmeye çalışılmıştı. Şüphesiz, tarihçiliğin Türkiye’deki serüveninin başlangıcı ve gelişimi de dünyanın diğer taraflarında izlenen yollardan, arada bazı aç ve mesafe farkları barındırmakla beraber, tümünden bağımsız değildir. Dolayısıyla, Türkiye’de çağdaş anlamda tarihçiliğin, doğuşu ve ilk evreleriyle, modern tarihyazımının ortaya çıkış dönemleri arasında büyük ölçüde paralellikler olduğunu söylemek mümkündür. Zira doğa ve toplum bilimlerinin diğer dalları gibi, tarihçilik de hem Türkiye’de ve hem de modern anlamda ortaya çıktığı coğrafyada, önünde sonunda toplumsal bir sürecin ürünüdür. Bu bölümde hedeflenen, Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin doğuşu ve ilk dönemlerinde geçirdiği evrimin incelenmesidir. Ancak, yapılmaya çalışılacak olan, söz konusu süreçteki bütün önemli tarihçiler ve eserlerinin eksiksiz bir tetkikinden ziyade, Türkiye’deki tarihyazımının erken döneminde ortaya çıkan temel akımları belirginleştirmeye, tarihçiliğe ilişkin çeşitli bakış açılarının içeriğindeki yenilikleri ve çatışmaları, karşılaştırmalı bir perspektifle ortaya çıkarmaya yöneliktir.¹

3. 1. Etkiler

19. yüzyılın başlarında gerçekleşen ve Ranke’nin adıyla anılan tarihçilik devriminin beslediği başlıca üç ana damar özette, antik Yunan’dan 19. yüzyıla uzanan tarih yazıcılığı geleneği, dönemin baskın bilim anlayışı ve söz konusu dönemdeki

¹ Halil Berktaş, Türkiye’deki tarih çalışmalarını değerlendirdiği çalışmasına şu notu kaydederek başlar: Herhangi bir dönemde, dünyanın herhangi bir ülke veya bölgesinde yapılmış tarih çalışmalarını özetlemek, yazar isimlerini, araştırma kurumlarını, kitap başlıklarını, transkripsiyonu ve çevirisi yapılmış eski metinleri sıralamaktan fazla bir şeyi: bu gibi binlerce ayrıntıdan örülmüş akımları belirginleştirmeyi; tarihe ilişkin görüş ve düşüncelerin içeriğindeki yenilik; çatışma ve kümelenmeleri ortaya koymayı gerektirir.

Halil Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1983, s. 2456.

toplumsal ve siyasal gelişmelerdi. Buna göre, tarihyazımındaki Rankegil devrimle, Herodot ve Thukydides'den başlayarak genel olarak 19. yüzyıla dek varlığını vakayinameler, siyasi anılar, denemeler türlerinde sürdüren “büyük adamlar”ın temel aktörü olduğu siyasi ve askeri olayların anlatısı şeklinde özetlenebilecek temel biçim arasında, şekil ve yöntem konularında kopuş söz konusuysa da, ana tema olarak süreklilik mevcuttu. İkinci olarak, dönemin hâkim bilim anlayışı olan pozitivizmin etkisiyle birlikte, tarihçilik pozitif anlamda bir kanıt ve dokümantasyon kavrayışına kavuşuyor ve tarih disiplininin metodolojik temelleri ve temel varsayımları oluşuyordu. Son olarak ise, ulus devletlerin oluştuğu ve zamanla uluslararası siyasette temel aktör haline geldiği bir dönemde; milliyetçi ideoloji, tarih disiplini yeni “uluslar”ın inşa süreçlerinin vazgeçilmez aracı olarak algılayarak hem tarihin profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıkışına uygun ortamı hazırlıyor hem de disipline temel içeriğini kazandırıyor.

Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin ortaya çıkışının da, benzer etkenlerin sentezinin ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’deki tarihçiliği, modern anlamda ortaya çıktığı 20. yüzyılın başlarında belirleyen temel faktörler, Osmanlı geleneksel tarih yazıcılığından devralınan miras, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve giderek güçlenen Türk milliyetçiliği ve 19. yüzyıl Osmanlı aydınını derinden etkileyen pozitivist düşüncedir.

3. 1. 1. Osmanlı Tarih Yazıcılığının Bıraktığı Miras

Zafer Toprak, Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin gelişimini incelediği makalesine, Türkiye’deki tarihçiliğin Osmanlı düşün geleneğinden etkilendiğini kaydederek başlar.² Osmanlı tarih yazıcılığının yarattığı geleneğin, Türkiye’deki tarihçiliği önemli ölçüde etkilediği ve bu geleneğin, Cumhuriyet dönemi tarihyazımına hem zihniyet hem de üslup ve tarz olarak önemli izler bıraktığını söylemek mümkündür.³ Dolayısıyla, söz konusu geleneğin temel özelliklerinin, Türkiye’deki çağdaş

² Zafer Toprak, “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908–1970)”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sevil Atauz (der.), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 431.

³ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929–1937)*, (3. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 47.

tarihçiliğe etkileri bağlamında incelenmesi, ele alınan olguyu kavramak açısından önemlidir.

3. 1. 1. 1. On Dokuzuncu Yüzyıla Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı

Klasik dönem Osmanlı tarihçiliğinin temel özellikleri, İlber Ortaylı'nın yaptığı tasniften hareketle üç ana başlık altında toplanabilir. Bu özelliklerden ilki, vakanüvisliğin bir memuriyet oluşu; ikincisi, tarih yazıcılığın Osmanlı toplumunda var olan ideolojinin ve bildirgeciliğin ihtiyaçlarına cevap vermesi ve üçüncüsü de Osmanlı tarih yazıcılığının her şeyden önce bir üslup, bir edebiyat hüviyetinde olmasıdır.⁴ Bu özelliklerin sonuçları ise çeşitlidir.

Bir imparatorluk tarih geleneği olan Osmanlı tarih yazıcılığında, tarihi yazan kişiler, yönetici seçkinlere mensupturlar ve bu durum neticesinde, genel anlamıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel varlığı, devlet ve iktidar anlayışı, sarayda resmi bir konumu olan Osmanlı tarihçisinin ya da vakanüvisinin dünya görüşünün temelini oluşturmaktadır.⁵ Bu nedenle, Halil İncalcık'ın da altını çizdiği gibi, Osmanlı tarih yazıcılığının çeşitli evreleriyle, Osmanlı tarihinin gelişimi arasındaki ilişki, imparatorluk tarihçiliği ile siyasi iktidar arasındaki korelasyona doğrudan bağlantılıdır.⁶ Ortaylı da, Osmanlı tarih yazıcısı için İmparatorluğun mevcudiyetinin, süregelen düzeninin, reyanın üzerindeki meşru yönetim kurallarının gözetiminin ve rüşvet ve zulme sapılmaması gibi klasik devlet prensiplerinin önemli olduğunu kaydeder. Osmanlı tarih yazıcılığında kullanılan terminolojinin tipik özellikleri, saltanatın ve meşruiyetin tartışmaya açık olmayışı ve devlete karşı başlatılan isyan

⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, s. 420.

⁵ Ercanlı, *a.g.e.*, s. 48.

Ortaylı da söz konusu görüşü şöyle özetler: Osmanlı vakanüvisinin akidesi (dogma) devlet ve nizam-ı âlemdir. O, bunu kendinden önceki nesillerden tartışmasız bir miras olarak almıştır. Osmanlı tarihçisi nizam-ı âlemin ne olduğunu veya ne olması gerektiğini düşünmeye başladığında ise 19. yüzyılın sonlarına gelinmiştir.

İlber Ortaylı, "Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Gelenekten Geleceğe*, (11. Baskı), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2006, s. 45.

⁶ Halil İncalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis and P. M. Holt (ed.), Oxford University Press, London, 1962, s. 152.

hareketlerinin toptan karalanmasıdır. Ortaylı'ya göre, Osmanlı tarih yazıcısı kendisini ricalin ve devlet sorumluluğunun doğrudan içinde görmese bile, son tahlilde devletin bir parçası ve sadık bir hizmetkârı konumundadır.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde tarih yazıcılığı, daha çok yöneticilerin hayatlarının, özellikle de askeri ve siyasi başarılarının bir anlatısı şeklindedir. Ersanlı'ya göre, Osmanlı tarih yazıcılığındaki egemen akımın imparatorluğun başarıları etrafında dönmesinin ve padişahın yetkisinden sorgu sual olmamasının bir diğer sebebi; Osmanlı tarih yazıcısının zaman ve mekân anlayışının, İmparatorluğu başka ortamlarla ya da çeşitli zaman kesitleriyle karşılaştırma yapmak suretiyle gözlemlerde bulunabilecek şekilde geniş tutulamaması nedeniyledir.⁸ Ortaylı da, Ersanlı'nın belirttiği sınırlılığı şöyle ifade eder:

...Osmanlı tarihyazıcılığının bütün geleneksel toplumlardaki tarihçilikte görülen özelliğine değinebiliriz. Zamanı ve mekânıyla sınırlı olan bir tarihyazıcılıktır bu; yani, tarihyazıcısının kalemi, kendi dünyasıyla sınırlıdır... Yeni alanlara, yeni tekniklere, yeni yorum ve bakış açılarına yönelmek gibi bir ihtiyaç duyulmaz. Zaman sınırlıdır; bunu yaşanan ve geçmiş an olarak alamayız, diakronik bir düzey söz konusu değildir. Akan zamandaki değişim, akan zamanın getirdiği biçimlenme ve atmosfer değişikliği, tarihyazıcısının tahayyülü dışındadır. O, insan ve otorite gerçeğine, boyutları değişmeyen naiv bir yaklaşımla bakar... Efsanenin, menkıbenin, rivayetin çarpıcılığı, tarihin soğuk yardımcı bilimleri ve teknikleriyle puslandırmak istemez; daha doğrusu böyle bir problematikten habersizdir.⁹

Burada, Osmanlı geleneksel tarih yazıcılığı ile Avrupa'da 19. yüzyıldan önceki tarihyazımına ilişkin edebi gelenek arasındaki mesafe dikkate değerdir. Hatırlanacağı gibi Iggers, Ranke'den günümüze kadar geçen süreçle, antik Yunan'dan 18. yüzyıl Aydınlanmacılarına dek uzanan edebi geleneğin üç temel varsayımı paylaştığının altını çiziyordu. Bu varsayımlar özetle, her iki yönelimin de gerçekle örtüşme kuramını kabul etmesi; tarih yazıcısının ödevinin eylemlerin arkasındaki niyetleri

⁷ Ortaylı, "Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", s. 422.

⁸ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 49.

⁹ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 423.

kavramak olması ve son olarak, birbirini takip eden olayların tutarlı bir silsile içinde tek boyutlu, diakronik bir zaman içinde ilerlemesinin kabulü noktalarındaydı. Oysa görüldüğü gibi, çok büyük ölçüde “Osmanlı tarih yazıcılığının köken olarak Arap ve Fars kroniklerine; içerik olarak da Ortadoğu devlet ve toplumlarındaki nasihatname geleneğine”¹⁰ bağlı olmasından ötürü, Avrupa’daki tarih yazıcılığının kabul ettiği temel varsayımlarla Osmanlı tarih yazıcılığı arasında bazı noktalarda önemli farklar söz konusudur. Denilebilir ki, Osmanlı tarih yazıcılığı Avrupa’daki gelenekten farklı olarak diakronik bir zaman algısına sahip değildir. Avrupa tarih yazıcılığındaki gerçeğe örtüşme kuramının Osmanlı tarih yazıcılığıyla arasındaki mesafe ise menkıbe, efsane ve rivayet gibi türlerin varlığında somutlaşır. Bunların yanında, her iki geleneğin ürettikleri metinlerin merkezinde “büyük adamlar”ın ve dolayısıyla siyasi ve askeri olayların anlatısının yer alması ise belirtilmesi gereken bir benzerliktir.¹¹

Osmanlı tarih yazıcılığının içerik olarak, Ortadoğu devlet ve toplumlarındaki nasihatname geleneği ve dolayısıyla İslami tarih anlayışı üzerinden şekillenmesine kısaca değinilebilir. İbni Haldun’a göre tarih, belirli bir çağa ya da ırka özgün olayları konu almaktadır. Al-Makrizi, tarih biliminin amacının dünyada vuku bulan olaylar hakkında bilgi vermek olduğunu belirtir. Al-Kajiyaji ise tarihin, zaman dilimleri içinde yer alan olayları araştıran bir öğrenme dalı olduğunu kaydeder.¹² Avrupa’daki tarih yazıcılığına, Rönesans ile birlikte rasyonel ve laik yaklaşımın

¹⁰ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 422.

“XVI. asır başında (Heşt Behişt) adını verdiği Osmanlı hanedanının tarihini ihtiva eden meşhur kitabını yazmış olan büyük edip İdrisi Bitlisi, İran lisan ve edebiyatındaki bütün kudretini gösterirken, XIII. asırdan beri moda olan İran edebi tarihçiliğini de memleketimize bütün manasiyle getirmiş ve daha doğrusu Osmanlı hanedanı tarihinin de bu yolla yazılabileceğini erbabı ilim ve fazilete göstermiş idi.”

Mükremin Halil Yinanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 573.

Ayrıca bkz. Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, s. 67-68.

¹¹ “...Vakıaları bu suretle nakil ve izah ve hatta tenkit etmiş olmakla beraber nakilci ve hikayeci ve tasvirici birer tarihçi olmaktan ileri geçememişlerdir. Vukuatı birbirine bağlamayarak her birini ayrı ayrı zikretmek ve bundan maada bahsolunan vak’alarla hemzaman olan diğer vukuatı karşılaştırmaya ve mukayese etmeğe lüzum görmemek itibarıyla tasvirî=descriptive veya nakli=narrative olan bu tarihçilik, lisan nisbeten ve hatta bazen kat’i şekilde sadeleşmekle beraber, bazı istisnalardan sarfı nazar, hemen hemen Tanzimat devrine kadar gelmiştir.”

Yinanç, *a.g.m.*, s. 573.

¹² Aktaran: Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, E. J. Brill, Leiden, 1968, s. 15-16.

hâkim olmaya başlaması ve tarihin “takdir-i ilahinin etkisi”nden bağımsızlaşmasıyla birlikte, değişim fikri Batı’daki tarih uğraşında önem kazanmaya başlamış ve zamanla tarihsel nedenselliğin esası olarak görülmüştür. Bu durumun ise, Avrupa’daki tarih yazıcılığıyla İslami tarih anlayışı arasındaki açığı genişlettiği söylenebilir. Zira İslam felsefesine göre nedensellik, Togan’ın ifadesiyle sadece “Allah’ın hükmüne bağlıdır.”¹³

“Bütün Ortaçağ düzenlerinin ‘aydın’ları gibi Osmanlı uleması da doğrudan doğruya İmparatorluğun askeri denilen hâkim sınıfına mensuptu; yani kaderini sarayın kaderinden koparması olanaksız bir maaşlı görevliler grubuydu. Bunların içinden çıkan ve ‘nizam-ı âlem’in korunmasından başka görüş tanımayan vakanüvisler, her olaya yalnızca devlet açısından bakarak, tarihin bütününe hanedanın yüceliğinin ve meşruiyetinin öyküsüne indirgemekteydiler... Artı-ürünün piyasa-dışı zor yoluyla ele geçirildiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında tayin edici rolü din oynadığından, Osmanlı vakanüvislerine göre İslam tarihi hakkında İslamiyet’in kendi yorumu, gerçektir ve meseleye başka türlü bakmak düşünülemezdi bile. Ulemanın tarihi akışın sebep ve sonuçlarını ilahi kudrete atfetmelerinin kaynağı, işte buydu.”¹⁴

Toparlamak gerekirse, 19. yüzyıldan önceki Osmanlı tarih yazıcılığı yöntem açısından betimleyici, içerik açısından ise politiktir. İmparatorluk döneminde tarih yazıcılığının temel amacı, tarihsel varlığın kaydedilmesi yoluyla, gelecekteki iddia ve taleplerin temellerini oluşturmaktır.¹⁵ Bu döneme kadarki Osmanlı tarihçiliğinin tek bir konuyu esas almaktan ziyade, temelde gelecekte hatırlanmak amacıyla olayların destansı bir aktarımı yoluyla siyasal meşruluk için bir temel oluşturduğunu söylemek mümkündür. Özetle, Osmanlı tarih yazıcılığının, kendisinden sonraki döneme bıraktığı en önemli miras, tarihin siyasal meşruiyet için yazılmış olmasıdır. Siyasal meşruiyeti sağlamanın en doğrudan yolu ise, tarihi yazanla yapanın aynı dar çevrenin insanları olmalarıdır.¹⁶

¹³ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, (4. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 145.

¹⁴ Berktaş, *a.g.m.*, s. 2458.

Ayrıca bkz. Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 24-25.

¹⁵ İnalçık, *a.g.m.*, s. 155.

¹⁶ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 52-67.

3. 1. 1. 2. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun, başta ekonomik ve siyasi alandaki değişiklikler olmak üzere, birçok alanda köklü dönüşümler yaşadığı bir dönemdir. Askeri alanda başlayan modernleşme¹⁷ süreci, gerek içsel gerekse de dışsal faktörlerin etkisiyle, çok geçmeden diğer alanlara da yayılmış ve Osmanlı reformasyonu bu dönemde doruk noktasına ulaşmıştır. İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak nitelenen 19. asır, aynı zamanda var olan değişme şekillerinin de değiştığı bir dönem olmuştur.¹⁸ Bu hızlı dönüşüm, İmparatorluk'taki toplumsal yaşamın pek çok alanında karşılığını bulur. Farklı şekilde yönetilmeye, farklı şekilde örgütlenmeye ve farklı şekilde eğitilmeye başlayan Osmanlı toplumu, artık yavaş yavaş farklı biçimlerde düşünmeye de başlar. Tarihçilik de şüphesiz, düşünüş şekillerindeki bu farklılaşmadan bağımsız değildir. Nitekim sözü edilen dönemde Osmanlı tarih yazıcılığında bilimsel ve tarihsel bir dönüşüm başlar. Artık, söz konusu olan, “Osmanlı'nın dünyasını başkalarının da bulunduğu bir dünyanın içinde anlamaya çalışmak, vakayiname ve rivayetlerin yanında, vesikalara da el atmak, yabancı dildeki tarihleri okumaktır.”¹⁹

19. yüzyılın başlarından milliyetçi ideolojinin etkisini giderek hissettirmeye başladığı yüzyılın son çeyreğine dek geçen dönemde, Osmanlı tarih yazıcılığı ile Avrupa'daki tarih çalışmaları arasındaki temel ayrımın, reformasyon ve kuruluş arasındaki farklılık noktalarında olduğunu belirtmek mümkündür. Bu dönemde, Osmanlı'daki tarih araştırmalarının arkasında yatan esas nedeni imparatorluğun hemen her alanında yaşanan duraklamayı ve tıkanmayı engellemeye yönelik çabalar oluşturken;

¹⁷ “Kısaca özetlemek gerekirse, modernleşme, kapitalizmin gelişmesiyle ilgili, bu gelişmenin ürünü olan bir süreçtir. Kapitalizm öncesi geleneksel yapıların çözülmesi, merkezi bir pazarın oluşması, teknolojinin sıçramalı gelişimi, meta üretiminin yaygınlaşması ve ücretli emeğin başat kategori haline gelmesi, kapitalizmin gelişmesine eşlik eden süreçlerdir. Sürecin modernleşme bağlamındaki göstergeleri arasında kentleşme, okullaşma, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, modern siyasal partilerin ortaya çıkması ve devlet mekanizmasının teknik anlamda rasyonelleştirilmesi, vb. yer alır.” Metin Çulhaoğlu, “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 170.

¹⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, (15. Baskı), İstanbul, 2003, s. 14.

¹⁹ Ortaylı, “Osmanlı Tarih yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, s. 424.

Avrupa’da yapılan tarih araştırmalarındaki temel saik, yeni ideolojik perspektifi pekiştirmek amacıyla geçmişi icat etme ve anlatma doğrultusundadır. Dolayısıyla da, reformasyon-kuruluş ikiliği tarihçiliğe, sözü edilen dönemde Osmanlı’da, geleneksel tarih yazıcılığında yapılmaya çalışılan reformlar, Avrupa’da ise yeni bir tarih disiplininin ortaya çıkması şeklinde yansımıştır.

Çoğu yenilik hareketinin başlangıcında olduğu gibi, Osmanlı tarih yazıcılığındaki yenilik hareketinin ilk dönemlerinde de, eviri faaliyeti önemli bir yerdedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı aydınları ve tarihçileri, 19. yüzyıla kadar pek az ilgilendikleri ve bildikleri Avrupa’da yayımlanmış olan tarih kitaplarının çevirilerini yaparak veya yaptırarak tarih alanında ortaya çıkan yeni yöntemleri ve akımları izlemeye başlamışlardır.²⁰ Bu aba, Avrupalı tarihçilerin Osmanlı tarihi üzerine çalışmalarını okumayla da eř zamanlıdır. Örneğin, bu dönemde, Joseph Hammer pozitivist yöntemle arşivler ve diğer tarih malzemeleri zerine Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin bir tarih tezini oluşturabilmek için çalışmıştır.²¹

“Tanzimattan sonra Avrupa dillerini bilen münevverler yetiştiğinden bundan sonra telif edilen umumi tarihlerden gerek eski kavimlerin ve gerekse Avrupa devletlerinin vukuatı ihmal edilmemeğe başlanmış ve hatta milli tarihimize dair yazılan eserlerde bile vakıaların akış silsilesi sırasında muasır ve münasebettar olan garp hkmetlerinin ahvalinden de bahsedilmiştir. Garp lisanlarına vakıf olmayan müellifler bile bilenlere tercüme ettirerek eserlerini zayıf ve nakıs bir halde bırakmamaya çalışmışlardır.”²²

Avrupa’da yapılmış tarih çalışmalarının çevirileri ve uyarlama denemelerinin, Avrupa sosyal felsefesine doğru bir eğilim ortaya çıkardığını ve Osmanlı tarih yazıcılığı zerindeki Arap-Fars etkisini hafiflettiğini söylemek mümkündür. Bu

²⁰ “Eski tarihilerimizin diğer bir kusuru da ancak İslam ve Osmanlı tarihinden başka beşer tarihine ait malumata pek az veya yanlış şekilde vakıf olmaları ve hele garp yani Avrupa tarihini hemen hemen hiç bilmemeleridir.”

Yinanç, *a.g.m.*, s. 574.

²¹ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 59.

“Zira Osmanlı, 19. yüzyılın ilk yarısını, ilk ilmi tarih sentezlerini yabacılarla yaptırarak (Hammer, Zinkeisen) gibi bir kültürel azgelişmişlikle geçirmiştir.”

Ortaylı, *a.g.m.*, s. 424.

²² Yinanç, *a.g.m.*, s. 574-575.

dönemde Osmanlı aydınları, Avrupalı yazarlar arasında özellikle Descartes, Voltaire, Condorcet ve Turgot gibi düşünürleri okumuşlardır. Sözü edilen düşünürlerin eserlerinde ilerleme ve pozitif bilimlerin önemli bir yer tutmasının, Osmanlı aydınlarını derinden etkilediği söylenebilir. Bu sayede, Osmanlı aydınları pozitivist düşünceyle ve Aydınlanma Çağı'nın pozitif bilim anlayışıyla da tanışmışlardır. Ancak, Avrupa'da 19. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuş olan, tarihin milliyetçi ideoloji ile bağlantılı anlamdaki pozitivist yorumundan ise Osmanlı aydınları henüz çok uzaktadırlar.²³

Osmanlı tarihçiliğinin ciddi anlamda ilk kez, Avrupa'da gerçekleştirilen çağdaş tarih araştırmalarıyla tanıştığı bu dönemi, klasik tarih yazıcılığının dönüşmeye başladığı dönem olarak nitelenmek mümkündür. Ercüment Kuran'ın da belirttiği gibi, Tanzimat döneminde Osmanlı'da yapılan tarih araştırmalarında, geleneksel tarih yazıcılığının öyküsel ve betimleyici biçimiyle, Avrupa'daki tarih çalışmalarının yeni yöntemleri biraradadır.²⁴ Çoğu gözlemciye göre, Tanzimat dönemi tarihçiliğinin en belirgin özelliği geleneksel yöntemden pragmatik yönetime bir geçiş niteliği göstermesidir.²⁵

“Birçok tarihçi, daha iyi hükümet politikaları üretebilmek amacıyla tarihi olayların nedenlerini ve sonuçlarını araştırmak, açıklamak ve hatta bazen eleştirmek yolunda atılımlarda bulundular, ancak bütün bu çabalar çok yüzeysel kaldı. Bu genel yüzeyselliğe rağmen bazı tarihçiler daha önce çok gevşek değerlendirilen olaylar arasındaki nedensel bağlantılara dikkat çekmeyi başardılar. Tarih alanında önde gelen kişilerden biri olan ve laik okulların açılmasına ve geliştirilmesine önemli katkıları da bulunan Ahmet Cevdet (1822–1892), tarihin ‘sadece olayların bir kronolojik sıralaması olarak değil insanoğlunun deneyiminin, kaynakların eleştirel bir değerlendirmesi yoluyla incelenmesi gerektiğini’ kavrayan ilk Osmanlı tarihçilerinden biriydi.”²⁶

²³ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 59-60.

²⁴ Ercüment Kuran, “Ottoman Historiography of the Tanzimat Period”, *Historians of the Middle East*, s. 429.

²⁵ Bkz. Yinanç, *a.g.m.*, s. 575., Togan, *a.g.e.*, s. 2-3., Ersanlı, *a.g.e.*, s. 63.

²⁶ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 63.

19. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği için söz konusu olanın, Avrupa’da görülen geçmişteki tarih araştırmalarından kopuş ve kuruluşun aksine, reform ve geçiş süreci olduğu belirtilmişti. Geçiş ya da evrim süreçlerinin genel özelliği ise, çoğu zaman, devrim ve kopuş süreçlerinde görülen, bir yönüyle başlangıç itkisinin sağladığı süreklilik ve ısrardan yoksun oluşu ve dolayısıyla içerisinde geri dönüşleri barındırmasıdır. Nitekim bu dönemde, Osmanlı tarihçiliğinden, Ahmet Cevdet Paşa gibi vakayiname geleneğini aşabilen ve ona sınırlı da olsa tarihçilik niteliği kazandıran bir isim çıkabilmişse de; 20. yüzyılın başlarına dek uzanan süreçte, takipçilerinin kendisinin yöntemini geliştirebildiğini ve modern tarihçiliğe geçildiğini söylemek güçtür.

“Görünen o ki, vakayiname geleneğini Cevdet Paşa aşmıştır. Ardından gelenler, onun yöntemini geliştirmek bir yana, gerisinde kaldılar. Ta ki genç kuşak Osmanlılar sahneye çıkana kadar.”²⁷

19. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığında bilimsel ve tarihi bir dönüşümü, çok bilinen Cevdet Tarihi adlı eserinde somutlaştırdığı söylenebilecek olan Ahmet Cevdet üzerinde kısaca durmak sözü edilen geçişi anlamak açısından faydalı olacak. Ahmet Cevdet’in çalışmasında yeni olan, Avrupa ve Osmanlı tarihlerinin bir sorunsalın içinde ele alınmış olmasıdır. Eserde, Osmanlı dünyası, kendinden önceki çalışmaların aksine, başkalarının da bulunduğu bir dünyanın içinde ele alınıp anlaşılmaya çalışılıyor ve geçmişte yazılmış vakayiname ve rivayetlerin yanı sıra, vesikalara ve diğer tarih araştırmalarına da başvuruluyordu.

“1774’ten itibaren 1824 senesine kadar imparatorluğumuzun vakayini yazmaya memur olan Cevdet Paşa hiç şüphe yok ki müverrihlerimizin en büyüğüdür. Yazmayı deruhte ettiği devre ait bütün vakayinameleri, tercümeihal kitaplarını, hatıratları birer birer gözden geçiren ve o zamanda yaşayan veya vakayide amil olan zevata yetişmiş bulunan mevsuk kimselerin rivayetlerini de toplayan ve bununla da iktifa etmeyerek resmi devlet vesikalarını Hazinei-evrakta tetkik ettikten sonra bunları intikat ve teklif suretiyle büyük vakayinamesini vücuda getiren bu büyük âlim aynı zamanda eserinin methalinde Türk İmparatorluğunun terakki ve tekâmül ve inhitatının sebeplerini de

²⁷ Ortaylı, “Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine”, s. 45.

araştırmaya çalışmış ve devletimizin istinat ettiği sınıfları birer birer gözden geçirmiş ve bir nevi terkibi-tarihi yapmıştır. Cevdet Paşa eserini selefleri olan vak'anüvisler gibi sene sene yazmış olmakla beraber münasebet düştükçe vakayii alakadar olduğu Avrupa devletlerinin ahvalinden, Avrupa devletlerinin birbiriyle olan münasebetlerinden ve bize karşı takip ettikleri politikadan vuzuh ile bahsederek hadiselerin iç yüzünü göstermeye çalışmıştır... Cevdet Paşa yazdığı tarihin mehzazlerini ve membalarını ibzal ile toplayıp bunları tenkit ve mukayeseye tabi tutmak, zikrettiği vak'aların sebeplerini daha evvelki vak'alara bağlamak ve husule getirdikleri neticeleri saymak ve aynı zamanda o devirdeki heyeti içtimaiyemizin hayat ve zihniyetini canlandırmak hususunda kendine muasır olan garbin büyük müverrihleriyle hemayardır. Fakat eserini Annal tarzında yazması ve manevi ve mistik tesirlere inanarak, selefleri olan vak'anüvisler gibi, birçok vak'aları bu yolda izah etmesi ve eserini sade üslupla yazmış olmakla beraber yine eski müellifler tarzında kinayeli ve tarizkar fikirlerle doldurması onu şark müverrihi olarak bırakmıştır.”²⁸

Bu uzun alıntıdan da görüldüğü gibi, Cevdet Paşa, tarihini yazarken başvurduğu yeni kaynaklar ve bu kaynakları karşılaştırmalı kullanması, İmparatorluğun başarılarının ve başarısızlıklarının betimlemesinin yanında meydana gelen olayların arkasında yatan sebepleri bulma gayreti ve gerçekleşen olayların nedenlerini araştırırken gelişmelere etkiye bulunan iç faktörlerin yanı sıra dış faktörleri de gözetmesi gibi nedenlerle geleneksel tarih yazıcılıktan ayrılır. Ancak, tarihini eski türde sene sene kaleme alması, kaynak kullanımında efsanelere yer vermesi gibi olgular da Cevdet Paşa'nın geleneksel tarih yazıcılıkla paylaştığı ortak özelliklerdir.

Özetle, bu dönemde sınırlı da olsa, yeni tarih yazma yöntemlerinin benimsenmesiyle birlikte, bilimsel tarih araştırma ve dallarının doğduğu söylenebilir. Ancak, söz konusu doğumu, Batı'da 19. yüzyılın başlarındaki Rankegil devrimle birlikte başlayan ciddi bir kurumsallaşma ve yapılanma süreci izlemez. Döneminin genel karakteristiğine bakıldığında, vakanüvisliğin tarihçiliğe doğru yavaş yavaş evrilmeye başladığını söylemek mümkünse de, Avrupa'da tarihçiliğin topyekûn yeniden

²⁸ Yinanç, *a.g.m.*, s. 576.

yapılanmasını ve kurumsallaşmasını hazırlayan diğer şartlar, henüz Osmanlı'da mevcut değildir.

3. 1. 2. Pozitivizmin ve Milliyetçi İdeolojinin Etkisi

Türkiye'de modern tarihçiliğin ortaya çıkışına etkide bulunan bir diğer faktör, Avrupa'da tarihin modern bir disiplin haline gelme sürecinde olduğu gibi, pozitivist düşüncedir. Pozitivist yaklaşımın, Batı'da tarihin diğer bilim dallarından ve 19. yüzyıldan önceki tarih araştırmalarından kendisini ayırırken ne tür bir etkide bulunduğu ve disipline temel yöntemsel ilkelerini ne şekilde kazandırdığı, bundan önceki bölümlerde açıklanmaya çalışıldı. Hatırlanacağı gibi, pozitivist ve milliyetçi ideolojinin modern tarihyazımının ortaya çıkış ve ilk dönemlerindeki etkileri, nedensel ve birbirlerini besler nitelikteydiler. Sözü edilen olgu, Türkiye örneğinde de farklı değil. Nitekim Türkiye'ye "pozitivist düşüncenin ithali"ne, sosyoloji ve tarih disiplinlerinin kurumsallaşmasına ve milliyetçi ideolojinin ilk ideologlarına bakıldığında aynı ya da birbirleriyle etkileşim halinde olan isimlerle karşılaşılması da bu bağlamda, bir rastlantıdan ötesini ifade eder. Dolayısıyla, Türkiye'de modern tarihçiliğin ortaya çıkışında pozitivist düşüncenin ve milliyetçi ideolojinin etkileri, Avrupa'da olduğu gibi birbirine giriftir ve söz konusu etkileri birarada ele almanın, Türkiye örneğinde daha sağlıklı bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

Pozitivist düşüncenin, Avrupa'da 19. yüzyılda yarattığı büyük etkinin benzerini, Osmanlı aydınları 19. yüzyılın sonlarında yaşamışlardır. Bu dönemde, pozitivist yaklaşımın izleri başta siyaset olmak üzere felsefeden edebiyata, tarihten sosyolojiye uzanan bir yelpazede, hemen hemen tüm alanlarda izlenebilir. Beşir Fuat, Ahmet Rıza, Salih Zeki, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Şuayb ve Ziya Gökalp pozitivistliği çeşitli yönleriyle ele alarak Osmanlı düşünce hayatına sokan isimler arasında ilk elden sayılabileceklerdir.

Doğan Özlem, Türkiye'deki pozitivist siyaset ilişkisini incelediği çalışmasında, Türkiye'deki düşünsel ortamın, pozitivist yaklaşımın Osmanlı aydınlarına tesirini

kolaylaştırdığını kaydeder. Özlem'e göre, Batı fikir dünyasıyla temasa geçildiği sırada, öncelikle Batı'da o dönemde hâkim olan Aydınlanmacı ve pozitivist karakterli epistemolojik ve siyasal düşünüş biçimiyle tanışılması ve bu tarzdan etkilenilmesi kaçınılmazdır. Bunun yanında, bu tanışma süreci esnasında, Osmanlı aydınlarında Batı felsefesi üzerine yeterli bir bilgi ve düşünce geleneği ve dolayısıyla birikimi söz konusu değildir. Öte yandan, özellikle 12. yüzyıldan sonra deyim yerindeyse dumura uğramış olan İslam felsefesi hakkında bile, bir düşünce geleneğinden söz etmek olanaksızdır. Dolayısıyla da Osmanlı aydınları Aydınlanma düşüncesi ve pozitivismle tanıştıklarında, onun karşısına İslam felsefesinden ya da başka bir kaynaktan hareketle geliştirilmiş bir düşünsel alternatif çıkarma imkânından yoksundurlar.²⁹

Pozitivizmin Osmanlı düşünce dünyasına etkisini kolaylaştırıcı nesnel durumun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki öznel şartları da, söz konusu etkinin Osmanlı aydını üzerindeki şiddetini artırıcı bir ortam hazırlamıştır. Zira başta Auguste Comte olmak üzere, pozitivist düşüncenin kurucularının Fransız Devrimi sonrasında Avrupa toplumları için yaptıkları çözümlerinin, dönemin Osmanlı aydınları tarafından 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun tahlili için uygun görülmesinin söz konusu etkinin hızlanmasını sağladığını söylemek mümkündür. Geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş sürecinde bir toplumsal belirsizlik ve kargaşa dönemi yaşayan Avrupa toplumlarıyla, 19. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı toplumunun yaşadığı durum arasında kurulan paralellik ve pozitivist düşüncenin Avrupa toplumları için önerdiği pozitif bilimlerin ışığında, karmaşa ve düzensizlik yerine “düzen” sağlandıktan sonra “ilerleme”nin sürdürülebileceği görüşü, tahmin edilebileceği gibi, Osmanlı aydınlarının pozitivismle yaklaşmasını ve bu yaklaşımı benimsemesini kolaylaştırmıştır.³⁰ Osmanlı aydınlarının pozitivist düşünceye yaklaşımlarının ise, son derece seçici nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

²⁹ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3*, s. 457-458.

³⁰ Barış Alp Özden, “Ahmet Rıza”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 120-121.

“Osmanlı aydınları Aydınlanma’nın ve pozitivistliğin epistemolojisiyle pek az ilgilidiler. Onlar ilgilerini, hemen hemen tamamen, Aydınlanma’nın ve pozitivistliğin siyaset öğretisi üzerinde yoğunlaştırdılar. Çünkü Osmanlı’nın geleceği hiç de parlak görünmüyordu; devleti kurtarmak ve ona yeni bir ‘nizam’ vermek gerekiyordu. Akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir ‘pozitif toplum’ ütopyasının yön vermiş olduğu pozitivist siyaset öğretisi, o aşamada, Osmanlı aydınlarına, özellikle Jöntürkler’e pek cazip gelmişti. Osmanlı aydınlarının büyük çoğunluğu, özellikle Jöntürkler, başta Ahmet Rıza olmak üzere, 1870’lerden itibaren, ülkede pozitivistliğin, Fransız etiketli bilim ve siyaset öğretilerinin sözcülüğünü yaptılar. Comte’un ‘sosyoloji’si ve özellikle ‘pozitif siyaset sistemi’, bu aydınların temel başvuru kaynaklarıydı.”³¹

Pozitivistliğin, toplumu kısaca, rasyonel yöntemlerle yönlendirilebilir ve biçimlendirilebilir olarak tahayyül etmesi şeklinde tanımlanabilecek toplum mühendisliği anlayışının; Osmanlı aydınlarını, İmparatorluğun içinde bulunduğu durum nedeniyle etkilediğini söylemek mümkündür. Bu toplumsal mühendislik anlayışına göre, pozitivistliğin vaat ettiği “ilerleme” devletin ve halkın “pozitif bilim”in uygulamaları için denek yapılması yoluyla sağlanır. Bu anlayışın tesirindeki Osmanlı aydınlarına göre, önce Batı’yı “ileri” kılan koşulların Osmanlı’da yaratılması sağlanacak ve İmparatorluğun geleceği, o koşullar bir kez yaratıldıktan sonra, Avrupa ülkelerinden farksız olacaktır. Tek tek toplumların birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, toplum olmaları bakımından bir ortak doğaya sahip olmalarının kabulü sebebiyle, aynı sosyal koşulların aynı toplumsal sonuçları doğuracağı eksenindeki pozitivistliğin evrenselci siyasal ütopyasından kaynaklanan toplum mühendisliği yaklaşımının 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı aydınlarının modernleşme sürecindeki kılavuzu olduğu söylenebilir.³²

³¹ Özlem, *a.g.m.*, s. 458.

³² Özlem, *a.g.m.*, s. 458-459.

Bu durumun çok belirgin bir yansımasını, dönemin aydınları tarafından ictimaiyyat’a atfedilen değerlerde gözlemek mümkündür.

“II. Meşrutiyet’in gündeme getirdiği “ictimaiyyat”ın boyutları bugünkü toplumbilimden çok daha geniştir. Eli kalem tutan herkes “ictimaiyyat”tan söz eder. İctimaiyyatın çözüm önermediği sorun hemen hemen yok gibidir. Toplumla ilgilenmek, kişiyi ictimaiyyata sevk eder. İctimaiyyat orta öğretimde yer alır. Darülfünun’da okutulur. “Halk için ictimaiyyat” yazılır. Dergilerde ictimaiyyat sütunlarının ayrı bir yeri vardır. Din, aile, çocuk, gençlik, vatan, millet, devlet ictimaiyyatın günlük konularıdır.”

Zafer Toprak, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1*, s. 310.

“Yapılması planlanan reformların kuramsal kaynağı II. Meşrutiyet döneminde Türk aydınlarını önemli ölçüde etkisi altına almış olan pozitivist düşüncedir. Bu düşünceye göre çağdaş uygarlık idealinin asli ögesi bilim ve teknolojidir... Toplumun muasır medeniyet seviyesine erişmesinden kasıt, iktisadi açıdan hızlı kalkınma ve sanayileşmeyi gerçekleştirmek; bunun için de pozitif bilimin ve teknolojinin sağladığı araçlardan yararlanmaktır. Böylece Batı'nın üstünlüğünü sağlayan aracı (bilim ve teknoloji) kullanarak Batı'yı yakalamak mümkün olacaktır.”³³

Türkiye'nin ulus-devlete giden yolda modernleşme ve aynı anlama gelmek üzere Batılılaşma girişiminin, pozitivist bir “dünya değiştirme” projesiyle el ele gitmesi bağlamında, şüphesiz 19. yüzyılın sonlarında cereyan eden siyasal gelişmelerin de etkisiyle modernleşme, uluslaşma ve milliyetçilik çerçevesi içinde düşünülmüştür. Öte yandan, söz konusu dönemden başlayarak modernleşmenin, milliyetçi ideolojinin çağdaş medeniyet seviyesine çıkma söylemleriyle birlikte yol alan güçlü bir ideolojik bileşen olduğunu söylemek mümkündür.³⁴

Burada bir parantez açarak, modernleşme milliyetçilik ilişkisi üzerinde kısaca durmakta yarar var. Milliyetçilik kuramcılarında Ernest Gellner'e göre, milliyetçi ideoloji ancak modern bir toplumda gündeme gelebilir. Gellner'in, “siyasal birim ile kültürel birimin çakışmasını öngören bir ilke” olarak tanımladığı milliyetçiliğin, yazara göre, kültürel farklılaşmanın neredeyse kural haline geldiği, kültürel türdeşliğe ve devlet ile toplum arasında herhangi bir diyaloga ihtiyaç duyulmayan tarım toplumlarında ortaya çıkması mümkün değildir. Oysa modern toplumda, kültür

³³ Seçil Deren, “Kültürel Batılılaşma”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3*, s. 382-383.

³⁴ Bilindiği gibi, milliyetçiliğe ilişkin literatürde, milliyetçilik kuramı üzerine metinler iki ana başlık altında toplanır. Bu başlıklardan ilki, milliyetçiliği modernleşme süreci içinde okuyan metinlerdir. Bu yaklaşıma göre, milletler ve milliyetçilikler modernleşme sürecinin bir ürünüdür. İkinci tür metinler ise, daha çok milliyetçi hareketin tarihsel geçmişine, modernleşme öncesi uzantılarına önem verir. Bu yaklaşım doğal olarak, milliyetçi söylemin içeriğini aşırı önemser. Bu çalışmada Türk milliyetçiliği incelenirken kullanılmaya çalışacak olan kriter, milliyetçiliği modernleşme sürecinin içinde gören yaklaşımdan yola çıkarak geliştirilmiştir. Bu durumun en önemli sebebi, Türkiye'deki modernleşme projesinin somutlaştığı bir program olarak Kemalizme, esas rengini veren ögenin milliyetçilik olmasıdır. Dolayısıyla Türkiye'deki milliyetçiliği anlayabilmenin belki de en önemli ayağı, Türkiye'deki modernleşme sürecini doğru analiz edebilmekten geçer. Aynı durumun tersi için de geçerli olduğu söylenebilir. Yani Türkiye'deki modernleşme sürecini kavrayabilmek için, Türk milliyetçiliğini anlamak zorunludur.

ve siyaset arasındaki ilişkide derin bir dönüşüm gerçekleşmeye başlamış; her şeyin genel, evrensel bir tanımının yapılmasına ve gerçekliğin ortak ölçütlerini oluşturmaya yönelik talepler ve ihtiyaçlar belirmiştir. Bu doğrultuda, milliyetçilik çağında yaşanılmasının temel nedenini de kültür ve siyaset arasındaki bu yeni tür ilişkinin ortaya çıkması oluşturur.³⁵ Çünkü Marshall Berman'ın deyişiyle, sürekli bir çözülüş ve yenilenme dönemi olan modernleşme sürecinde³⁶ milliyetçilik, topluma yeni bir bütünleşme formülü sunar. Bu bütünleşme formülünün temelini de kültürel türdeşlik talebi oluşturur. Bu bağlamda milliyetçiliğin, dinsel bir ayin gibi örgütlendiğini söylemek mümkündür. Yönetici seçkinler ve halkı bir araya getiren bu ayinde milliyetçilik, seçkinler ve halk arasında bir köprü vazifesi görür. Kısacası milliyetçilik, modernleşme sürecinde katılım ve nüfuz arasında yaşanan gerilime formül bulmaya çalışan bir ideoloji olarak belirir. Yani, milliyetçilik halka kolay ulaşan üslubuyla kitleleri harekete geçirir ve siyasal katılım imkânları yaratır. Bunun yanında, modernleşme ile ortaya çıkan yeni toplumsal kesimlerin katılım ve eşitlik taleplerini de, siyasal sistem açısından “kabul edilebilir” bir forma sokar.³⁷

Siyasal modernleşme sürecinin üç eğilimi olarak nitelenebilecek olan devletin merkezileşmesi, siyasal kurumların farklılaşması ve siyasete yönelik katılımın yaygınlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda yaşanmaya başlamış süreçlerdir.³⁸ Osmanlı coğrafyasında, devlet ile toplum arasındaki klasik vergi ve askerlik eksenindeki tek yönlü ilişkinin hızla değiştiği, yeni toplumsal sınıfların tarih sahnesine çıkmaya başladığı ve geleneksel toplum yapısından modern topluma geçildiği “imparatorluğun en uzun yüzyılı”nda, yönetici seçkinlerin devletin “güçlenmesi” ve “ilerlemesi” için tasavvur ve takip ettikleri yolların incelenmesi bu yazının konusunun dışında. Ancak toplumdaki geniş dönüşümü açıklayabilme ve kitlelere bir kurtuluş reçetesi sunabilme derdindeki ideolojiler arasındaki seleksiyona

³⁵ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksoy Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 34-81.

³⁶ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, (9. Baskı), Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 24.

³⁷ İnci Özkan Kerestecioğlu, “Milliyetçilik ve Modernleşme İlişkisi Üzerine”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 23-24, Ekim 2000-Mart 2001, s. 198.

³⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1*, s. 378.

bakmak, milliyetçilik-modernleşme ilişkisini anlamak açısından ön açıdır. Osmanlı örneğinde, ideolojiler arasındaki bu seçmede, Osmanlılık ve İslamcılığın tersine milliyetçilik ayakta kalabilmiş ve uygulanması gereken “siyaset tarzı”nın en sonunda milliyetçilik olmasına karar verilmiştir. Nitekim Türk milliyetçiliğinin ilk manifestonun 1904 yılında yayımlanmış olması da, bu çerçevede içerisinde anlamlıdır.

Gene açıklanmaya çalışılan tablo çerçevesinde, Türk milliyetçiliğinin temel olarak, etnik bir özgünlük projesi olmaktan çok, modernliği yakalamak iddiasını taşıyan bir kültürel dönüşüm hareketi olarak ortaya çıkması ve gelişmesi anlamlıdır. Genel olarak, Türk milli kimliğinin modernleşme projesine endeksli olarak tanımlandığını ve içeriğinin bu doğrultuda oluşturulduğunu söylemek mümkündür.³⁹ Zira İmparatorluğu ihya sürecinin son formülü olarak başlayan süreç içerisinde Türk milliyetçiliği, yeni bir ulus devleti inşa sürecinin temel harcı olmuş, 1930’lu yıllarda ideolojik alanı domine etmiş ve tüm cumhuriyet tarihi boyunca da çok çeşitli akımlara eklenilebilmiştir. Ancak tüm bu dönüşümlerin ve eklenmelerin arka planında modernleşme sürecinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun altında yatan sebeplerin belki de en önemlisi, modernleşme sürecinin modern araçlarla aşamadığı çıkmazlarından çoğu zaman milliyetçiliğin kurgularına başvurarak çıkması tespitidir.⁴⁰

Milliyetçilik-modernleşme ilişkisi üzerine yapılmaya çalışılan bu kısa açıklamadan sonra, söz konusu olgunun Türkiye’de tarihyazımının ortaya çıkış sürecinde ne şekilde yansımaları bulduğuna geçilebilir. Tam da Türkiye’de modernleşmenin, uluslaşma ve milliyetçilik çerçevesi içinde düşünülmüş olması noktasında, hem Türkiye’deki milliyetçi ideolojinin esin kaynağı olması, hem pozitivist düşüncenin Türkiye’deki düşünce dünyasına girişindeki rolü, hem sosyoloji ve tarih

³⁹ Ayhan Akman, “Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3*, s. 82.

Hasan Bülent Kahraman aynı durumu şöyle özetliyor: ...pozitivizm, Türkiye’ye, kendi kaynaklarının ötesinde bir anlam yüklenerek ithal edilmiştir. Bu anlamda, Türk siyasal ve toplumsal modernleşmesine zemin hazırlayan ilerleme düşüncesine dönük yoklamaların hemen tamamı bu bağlama yerleştirilebilir.

Hasan Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3*, s. 127.

⁴⁰ Kerestecioğlu, *a.g.m.*, s. 199.

disiplinlerinin kurumsallaşması ve hem de İttihat Terakki ve erken Cumhuriyet dönemlerinin ideologu olması bakımlarından Ziya Gökalp son derece önemli bir yerde durmaktadır. Kemal Karpat'a göre, modernleşmenin milliyetçi ideoloji ve uluslaşma ekseninde birarada düşünülmesinin bir sonucu olarak, Gökalp'in korporasyon, medeniyet, kültür gibi temel kavramlarının etrafında toplandığı ana mihver önünde sonunda ulustur. Gökalp'teki korporasyon fikrinin devlet örgütü olarak değil de milli dayanışmanın bir aracı olarak anlaşılması ve korporasyonun ekonomik bir örgütten ziyade, bir kültür korporasyonu yani millet olarak görülmesi ise bu duruma verilebilecek bir örnektir.⁴¹

Gökalp'e göre toplum, birlik ve dayanışmaya dayanmaktadır. Toplumsal dayanışmanın en yüksek biçimi ise; ortak dil, kültür ve duyarlılık normları temeli üzerinde yükselir. Toplumsal grupların ve dolayısıyla toplumsal dayanışmanın en gelişmiş biçimi ise Gökalp'in terminolojisinde ulustur.⁴² Durkheim'in pozitivist yorumunu ve sosyolojisini ulusu inşa sürecinin bilimsel bir dayanağı haline getirme çabasındaki Gökalp, bu çaba doğrultusunda sistemini geliştirirken seçici yaklaşmış ve Durkheim'daki bazı kilit kavramları başka kavramlarla ikame etmiştir.

“Gökalp Durkheim'ı sosyolojinin gerçek başlangıcı olarak kabul etmekteydi. Geliştirdiği sistemin Durkheim'dan etkilendiği kuşku götürmezse de, iki düşünür arasında önemli bazı farkların olduğu gözlemlenmekte. Gökalp'te milliyetçilik Durkheim'ın içtimai işbölümünün yerini almaktaydı. Durkheim'ın sosyolojisindeki sosyal olgular (faits sociaux) Gökalp için normatif amaçlar haline almaktaydı. Durkheim, sosyal ilişkilerden çok modern toplumlarda normatif değerlerin kabul edilmesini sosyolojinin temel konusu olarak kabul etmekteydi. Gökalp, sosyolojiyi doğrudan normatif sosyal bir modelin oluşturulması için gerekli bir metot olarak görmekteydi. Durkheim için normatif bir içeriğe sahip olmayan “tesanüt” (dayanışma)

⁴¹ Kemal H. Karpat, “Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1*, s. 329-330.

⁴² Kerem Ünüvar, “Ziya Gökalp”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, Tanıl Bora (ed.), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 30.

Bu noktada, Osmanlı'da toplumbilimin ortaya çıkışı sırasında Osmanlı aydınlarına dayanışma, halk ve millet kavramları ile dayanışmacılık, halkçılık ve milliyetçilik akımlarını kazandırması Toprak'a göre anlamlıdır.

Toprak, *a.g.m.*, s. 311.

Gökalp için içtimai ve milli bir hedef oluşturmaktaydı. Durkheim'in bir sosyal olgu (fait social) ya da bir araştırma konusu olarak kabul ettiği kolektif şuur, Gökalp tarafından geleceği aydınlatan bir "mefkûre" ve kolektif hüviyetin değişmez bir unsuru olarak kabul edilmekteydi."⁴³

Gökalp'in sistemindeki anlamıyla ortak bir dili, ideali, dini, ahlaki ve estetik duyarlılığı taşıyan ve dolayısıyla toplumsal dayanışmanın en yüksek biçimi olduğu varsayılan ulus temelinde yükselen yeni hayat, milli bir yaşam tarzıdır. "Yeni iktisat", "yeni aile", "yeni estetik", "yeni felsefe", yeni ahlak", "yeni siyaset" in amaçlandığı bir sistem olarak, söz konusu milli yaşam tarzıyla birlikte "eski hayat" sona erer; toplumsal devrime ulaşılır ve bu yolla da "kurtuluş" gerçekleştirilmiş olunur. Bu dönüşüm sürecinin ilerlemesini sağlayan motor güç ise Türkçülük olarak tanımlanır. Dolayısıyla da Türkçülük, salt bir siyasal platform olmanın ötesinde, bir toplumsal dönüşüm, Gökalp'in deyimiyle "içtimai inkılâp" anlamına gelir.⁴⁴ Buradan hareketle de, temel amaç Türk milliyetçiliğinin bir doktrin olarak oluşturulması ve geliştirilmesi olarak belirir. Bunun yolu ise, gene pozitivistimin kavramsal sözlüğünden alınan terimlerle, ulusal kolektif tasavvurlarının yeniden üretilerek milliyetçi ideolojinin hizmetine sunulmasıdır. Fethi Açıkel'in de altını çizdiği gibi, Gökalp'çi ulusçuluğun sosyal bilim nosyonunun büyük ölçüde milli idealin yeniden üretimi sorunuyla bağlantılı olması da buradan kaynaklanır. Bu ise, Gökalp'in toplumsallaşma ve sosyal bilim anlayışlarının ulusçu ve idealist bir eksende şekillendiğine işaret eder.⁴⁵ Ersanlı da söz konusu durumu şöyle özetler:

Bu çalışmaları ve çeşitli gözlemleri sonucunda sosyal bilimleri Türk kültürel hayatına sokmayı başardı... Ziya Gökalp'in Jön Türk aydınları arasında özel bir yeri vardır. O bir sosyolog, dilbilimci ve sosyal tarihçiydi, yani çağdaş ulusçu amaçlar için tüm pozitif bilimleri savunurdu. Ona göre bu disiplinler daha güçlü ve hızlı bir milli ilerleme sağlayabilirdi. Gökalp'in esin kaynağı olan kişi başta Emile Durkheim idi, ancak Gökalp'in düşüncesi milliyetçi amaçlar uğruna pragmatik ve disiplinlerarası bir yol izlemeliydi... Ulusçuluğu kültürel ve ideolojik bir birliğe dayandırmak istiyordu

⁴³ Hamit Bozarslan, "M. Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1*, s. 315.

⁴⁴ Toprak, *a.g.m.*, s. 323-324.

⁴⁵ Fethi Açıkel, "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4*, s. 125-128.

ve bunu da sosyal geçmişin gerçekliğini inceleyerek yapmayı öneriyordu... Tarihin ödevinin ise ulusçuluk ateşini yaymak olduğuna inanıyordu. Genel olarak tarihi, toplumun incelenmesi çalışmalarına dayandırıyor. Çünkü ulusal toplum hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmanın ulusçu emelleri güçlendirmek için gerekli olduğunu savunuyordu.”⁴⁶

Türkiye’de modern tarihçiliğin ortaya çıkışına ilişkin etkenleri irdelemeyi amaçlayan bu açıklamada da gösterilmeye çalışıldığı gibi, Türkiye’de modern tarihyazımı, ulus inşasının amaçlandığı bir sürecin hem bir ürünü hem de aracı niteliğindedir. Bu sürecin temel amacı, belirtildiği gibi Türk milliyetçiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesidir. Pozitivizm ve sosyoloji, kısaca, bu amaca ulaşılabilmesi için gerekli olan kavramsal çerçeveye kaynaklık ederler.⁴⁷ Tarihyazımı ise, dayanışmanın ve millete ait ortak değerlerin varlığını duyurmak, öncelikli olarak millete “kendini

⁴⁶ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 86-89.

⁴⁷ “Bu ideoloji, epistemolojik bakımdan, ‘toplum’ ve ‘doğa’ hakkındaki bilgilerimizin aynı türden bilgiler olduğu; siyasal bakımdan ise, söz konusu bilginin toplumu ‘biçimlendirme’ ve ‘denetleme’ işlevine sahip olduğu anlayışına dayanır. Toplum ve doğa hakkındaki bilgilerimizin aynı türden bilgiler olduğu düşüncesi; insansal dünyanın da, doğal dünya gibi ‘olgu’lardan meydana geldiği, dolayısıyla olguların akılsal olarak çözümlenmesi ile aralarındaki bağıntıların ortaya çıkarılabileceği ve böylelikle, doğada hüküm süren yasalar nasıl keşfedildiyse, toplumda hüküm süren yasaların da aynı biçimde keşfedilebileceği anlamına gelir. Bu bakış açısı, modern bilimin doğa üzerinde tesis etmiş olduğu epistemolojik hâkimiyeti insansal dünyaya tahvil etme arayışını ifade etmektedir. Burada dikkat çekici olan nokta, modern bilimin doğal olgu ve süreçleri ‘parçalarına ayırıp tekrar birleştirebilme’, dolayısıyla yeniden üretime elverişli olma esasından hareketle kavraması ve doğa üzerindeki epistemolojik hâkimiyetini bu kavrayışa borçlu olmasıdır. Bu parçalama ve birleştirme (yani analiz ve sentez) işlemi, ‘olgu’nun yeniden üretilebilmeleri koşullarına açığa çıkartmakta; böylece, doğal olgu ve süreçleri yapay koşullarda yeniden üretmek, yani teknik, mümkün hale gelmektedir. ‘Olgu’nun teknik vasıtasıyla yeniden üretilebilir olmasının en cazip tarafı, ‘olgu’yla ilgili süreçlerin öngörülebilir, dolayısıyla denetlenebilir olmasını garanti etmesidir. Şimdi, eğer doğa ve toplum hakkındaki bilgilerimiz aynı türdence ve eğer modern bilimin doğa üzerinde tesis ettiği epistemolojik hâkimiyeti, insansal dünyaya taşımak mümkünse; o zaman, modern bilimin ürünü olan tekniği de topluma uygulamak mümkün olmalıdır. Bu sonuç, bizi, sosyal olguların da yapay koşullar altında –yani geleneğin belirlenimlerinden arındırılmış koşullar altında- yeniden üretilebileceği ve bu yeniden üretimi sağlayacak bir ‘sosyal teknik’in mümkün olduğu anlayışına gönderir. Bir yönetim ideolojisi olarak pozitivist-otoriteryanizmin siyaseti düşünme tarzını karakterize eden şey, siyasetin bir ‘sosyal teknik’ olarak anlamlandırılması ve bir sosyal teknik olmak sıfatıyla, toplumsal ilişkileri, yani sosyal olguları “üretme” ve ‘denetleme’ işleviyle donatılmasıdır. Türkiye’de Cumhuriyet’in kurulumu ve kurumsallaşma sürecine damgasını vuran bu ideoloji, gerek Batıcılık’ın 19. yüzyıl boyunca içinde geliştiği aplikatif zihniyetin, gerekse Cumhuriyet’le birlikte harekete geçen ‘yeni bir toplum yaratma’ arzusunun taleplerini karşılamakta; üstelik bu talepleri devletçi bir eksende birbirine eklemek gibi özel bir işlevi de yerine getirmektedir. Söz konusu devletçi eksen, toplumun, devlet marifetiyle uygulanan bir sosyal teknik yoluyla yeni baştan yaratılabileceği, böylelikle devlet tarafından bütünüyle denetlenebileceği ve nihayet, devletin bekasının da, ancak bu yolla sağlanabileceği anlayışını ifade etmektedir.”

Nilgün Toker ve Serdar Tekin, “Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten “Kamusuz Demokrasi’ye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3*, s. 84-86.

tanıtmak” ve “milli mesuliyetini bildirmek”le mümkün olabileceği tasavvur edilen bu sürecin işlevsel aracıdır. Avrupa’daki süreçten farklı olarak, Türkiye örneğinde, modern tarihçiliğin ortaya çıkış aşamasında tarihin, toplumsal bilgiye ilişkin diğer dallardan kesin olarak kendisini ayırtmaması da, işaret edilmeye çalışılan pragmatizmle ilgilidir. Zira gecikmiş modernleşme sürecinde tüm enerji, “ilerleme”yi mümkün kılacak uluslaşmaya ayrılmıştır ve sosyal bilim disiplinleri bir bütün olarak bu amaç doğrultusunda seferber edilmiştir.

3. 2. Türkiye’de Çağdaş Tarihçiliğin Kurumsallaşması

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, milliyetçi ideolojinin ve dolayısıyla pozitivistimin artan etkisiyle, bilimsel tarihçilik yönünden değilse de, ulusalcılık hizmetindeki tarihyazımının örnekleri ortaya çıkmıştır. Polonya mültecilerinden Mustafa Celalettin Paşa, 1869 yılında yayımlanan *Les Turcs: Anciens et Modernes* adlı kitabında Batı uygarlığını yaratmış olan kavimlerle Türklerin aynı kökenden geldiğini ileri sürmüştür. Ortaylı’nın deyişiyle Mustafa Celalettin’in yaptığı bir yönüyle, laik Avrupa ulusçuluğunun Türkler için uygulanması olmaktadır. Söz konusu çabalara ilişkin verilebilecek bir diğer örnek, 1879 yılında yayımlanan Süleyman Paşa’nın *Tarih-i Âlemde* adlı eseridir. 19. yüzyıldaki Osmanlı tarih yazıcılığının, işaret edilmeye çalışılan geçiş sürecine örnek teşkil eden her iki çalışmanın da, milliyetçi düşüncedeki öncülükleri dışında, tarih bilgisi ve yöntemi üzerine çok büyük bir katkıları olduğunu belirtmek ise güçtür.⁴⁸ Bunun yanında, 19. yüzyılın ortalarında milliyetçilikle birlikte uç veren yeni tarihsel yönelim, II. Abdülhamit döneminde milliyetçilikle birlikte bastırılmıştır.

“...Balkan ayaklanmalarıyla Osmanlı Devleti adım adım küçülürken, körletilmek istenen ‘Türklük’ bilinci bu dönemde de alttan alta gelişti ve Anadolu’yu Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk çekirdeği olarak gören yeni bir anlayış yeşerdi. Baskı altındaki aydınların, Türkçülüğe kayışında, nispeten gelişmiş bir periferi kapitalizmi zemini üzerinde yetişmiş, üstelik Batı üniversitelerinde okuyarak Avrupa’nın gerek

⁴⁸ Ortaylı, “Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, s. 428.

genel bilim düzeyini, gerek Türkolojisini daha iyi özümseyebilmiş Müslüman Türk ve Tatar önderlerinin Rusya'dan Türkiye'ye göçmeleri de hızlandırıcı bir rol oynadı.”⁴⁹

Avrupa'da 19. yüzyılın başlarında tarihin profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıkması ve kurumsallaşması sürecinin, Türkiye'de uygun şartların oluşmasıyla birlikte, 1908 Devrimi'ni takip eden dönemde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Ersanlı'ya göre, ulusal tarihyazımının zeminini hazırlayan en belirgin katkı Meşrutiyet döneminde olmuştur ve Türk ulusçu tarihçiliğinin gelişmesinde II. Meşrutiyet bir dönüm noktası niteliğindedir.⁵⁰ Toprak'ın ifadesiyle 1908 Devrimi'nden sonraki ulusal tarihçilik, geleneksel Osmanlı vakanüvisliğinden kopuşu simgeler. Toprak'a göre, *Türk Derneği*, *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı* gibi dergiler, bu kopuşun düşünsel ortamını yaratmış; *Tarih-i Osmanî Encümeni* ise sistematik yayınlarıyla yeni bir tarihçilik anlayışına yol açmıştır.⁵¹ Mustafa Oral da, Osmanlılar'ın modern anlamda tarih anlayışı ile tanışmaları ve bu ölçütlere göre tarih araştırmaları yapmaya başlamalarının 1908 ile başladığını kaydeder. Oral'a göre, Türkiye'de modern tarihyazımı ve tarih anlayışı da söz konusu dönemde ortaya çıkmıştır.⁵² Bu dönemdeki görece özgür düşünsel ve siyasi ortam, fikir ve edebiyat hayatına büyük bir canlılık getirmiştir. Bunun yanında özellikle Balkan Harbi'ni sona erdiren 1913 yenilgisinin ardından, Türk milliyetçiliği İncalcık'ın deyişiyle “milli hareket haline gelmiş ve memleket fikriyatında hâkim cereyan halini almıştır”.⁵³ Köprülü de 1913 yılında yayımlanan bir makalesinde, “Meşrutiyetin ilanından sonra eski idarenin şiddetle menettiği tarihçilik merakı memlekette adeta müfrit bir surette hüküm-ferma olmaya başladı” diye yazarak, söz konusu değişimi tasvir eder.⁵⁴ Bu gelişmeler ise, bilimsel tarihçiliğin yeniden yayılması ve 1878 öncesinden daha ileri bir düzeye ulaşmasının temelini oluşturmuştur.

⁴⁹ Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, s. 2459.

⁵⁰ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 79-91.

⁵¹ Toprak, “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)”, s. 431.

⁵² Doç. Dr. Mustafa Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik (1910–1940)*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. iii.

⁵³ Halil İncalcık, “Türk İlimi ve Fuad Köprülü”, *Türk Kültürü*, no. 65, Mart 1968, s. 290.

⁵⁴ Aktaran: Oral, *a.g.e.*, s. 7.

“Avrupa deneyinde olduğu gibi ve ulusçu fikirlerin yayılmasına eşzamanlı olarak, yüzyılın başında Osmanlı tarihyazımı da yeni bir safhaya girmişti. Bazı cemiyetler ve yayın kuruluşları içinde örgütlenen entelektüel ulusçuluk, çeviri etkinlikleri ve uyarlamalar yeni edebi türlerin tanıtımıyla başladı. Finlandiya ve Macaristan gibi nispeten yeni ulusal kimlik kazanmış ülkelerin izlediği edebi ve milli kurumlaşmalar ve yayın faaliyeti Osmanlı’da da geliyordu. Bilime, milliyetçi akımlara ve Türkçülüğe duyulan ilgi Türk Derneği, Tarih-i Osmani Encümeni, Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni-Milli Tettebbular Mecmuası, ve nihayet Türk Ocakları gibi kurumlarda ve bu kurumların yayınlarında kendini göstermeye başladı.”⁵⁵

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu’nda da çağdaş anlamda tarihyazımı, tıpkı Avrupa’da olduğu gibi, milliyetçilikle paralel bir şekilde gelişmiştir. Denilebilir ki, bu dönemde artan milliyetçilikle birlikte, Türklüğün kökenlerine duyulan ilgi, Meşrutiyet’ten sonraki laikleşme faaliyetleriyle birlikte ikili bir etki yaratmıştır.

“İlk olarak, şahlanan milliyetçi duygular, Osmanlı öncesi Türklerin daha yaygın bir biçimde incelenmesi dürtüsünü yarattı. İkinci olarak ise, çağdaşlaşma ve laikleşme tarihyazma ve araştırma yöntemlerinin geliştirilmesi ve özellikle de bunların, yeni kurulmakta olan ulusal eğitim sistemi içinde yer almasını gerektiriyordu... Bu dönemde, eğitimde laikleşme, ulusal kimliğin Türk olarak tanımlanması, Osmanlı öncesi Türklerin Avrupa yöntemleriyle incelenmesi, ‘bilimselcilik’ ile ulusçuluğun aynı Ziya Gökalp’in düşüncesinde olduğu gibi birleştirdi.”⁵⁶

Bu dönemde, Darülfünun’daki Tarih Şubesi dışında, vilayetlerde de şubesi açılması düşünülen Abdurrahman Şeref başkanlığında 1909 yılında kurulan *Tarih-i Osmani Encümeni*’nin diğer üyeleri, İsmail Zühtü Bey, İskender Hoca Efendi, Ahmet Midhat Efendi, Mehmet Efdalettin Bey, Necip Asım Bey, Diran Kelekyan Efendi, Mehmet Arif Bey, Karolidi Efendi, Ali Seydi Bey, Ahmet Refik Bey ve Ahmet Tevhit Bey’dir.⁵⁷ Encümen, dergisi ve diğer yayınlarıyla beraberinde yeni araştırma

⁵⁵ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁶ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁵⁷ Oral, *a.g.e.*, s. 92.

Bu konuda bkz. M. Halit Bayrı, “Türk Tarih Encümeni”, *Tarih Dünyası*, Cilt III, no. 30-31, Şubat 1952.

olanakları ve tarihçiliğin yardımcı dallarına ilişkin yeni mesleki standartlar getirmiştir.⁵⁸ Encümen'in Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel ölçütlere uygun biçimde yazma düşüncesinin etkisiyle kuruluşunu ve faaliyetlerini Yinanç şöyle özetler:

...Avrupadaki Tarih Akademileri tarzından bir (Tarihi Osmanî Encümeni) kurulması Meşrutiyet'ten sonra olmuştur. Kıymet itibariyle Avrupa'daki Tarih cemiyetlerinin mecmualarından geri kalmayacak kadar değerli bir mecmua çıkaran, müteaddit monografiler neşreden ve aynı zamanda ilave suretiyle eski me hazleri bastıran bu encümen memleketimize Avrupa'nın tetkik ve tetebbü usulünü getirmiş ve yeni tarzda ilmi çalışmanın nasıl yapılabildiğini, eski eserlerin ve vesikaların nasıl toplanıp basılabileceğini, tarihin membalarını ve bunların tetkik ve intikat tarzlarını, membaların telfikını, meçhul ve müphem veyahut yanlış bilinen meselelerin nasıl halledildiğini münevverlerimize göstermiş ve ilmi faaliyet ve neşriyatıyla yalnız memleketimizi değil bütün ilim âlemini kendine müteşekkir bırakmıştır.⁵⁹

Encümen'in görevlerini ise bir Osmanlı tarihi yazmak, tarihi yerler, camiler, abidelerle ilgili yazılı belgeleri toplamak ve tüm bunlarla ilgili kaynakları ve bilgileri takip ve tercüme etmek olarak özetlemek mümkündür.⁶⁰ Bu amaç doğrultusunda, Encümen ilk olarak kaynak toplama ve topladığı kaynakları düzenleme çalışmasına girişmiştir. Encümen tarafından vilayetlere ve maarif müdürlüklerine genelgeler gönderilerek, taşradaki kütüphanelerde bulunan tarih eserlerinin isimlerini içeren defterler istenmiştir. Bunun yanında, Hariciye Nezareti aracılığıyla Avrupa'daki kütüphanelerden kataloglar getirtilmiştir. Ayrıca, arşiv çalışmalarına yönelik olarak Encümen, Osmanlı arşivlerinin tasnif ve tanzim işini bir yönetime bağlamak amacıyla, çoğunluğu çeşitli yayınlardan oluşan bazı faaliyetler de yürütmüştür. Kuruma bağlı tarihçiler tarafından gerçekleştirilen belge yayınları, çoğu gözlemciye

Hasan Akbayrak, *From Court History Recorder to an Official History Writing Society in Turkey: The Case of Ottoman Historical Society*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1987.

⁵⁸ Berktaş, *a.g.m.*, s. 2459.

⁵⁹ Yinanç, *a.g.m.*, s. 595.

⁶⁰ Mahmut Şakiroğlu, "Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları 1, *Tarih ve Toplum*, no. 36, Aralık 1986, s. 361-366.

Oral'a göre, "tarihyazımında Batı yöntemini Türkiye'de ilk kullanan tarihçi olan Necip Asım'ın 1900 yılında yayımlanan "Türk Tarihi" adlı eseri, Encümen'in "mükemmel ve muntazam" bir Osmanlı Tarihi yazımı çalışmasına örnek teşkil etmiştir. Dolayısıyla, Encümen'in tarih anlayışının kökenlerini Türkçü aydınların tarihyazımı çabalarında aramak gerekir.

Bkz. Oral, *a.g.e.*, s. 85.

göre araştırmacılara yol gösterici niteliktedir ve Batılı bilim insanları tarafından da yakından takip edilmiştir. Encümen'in belirtilmesi gereken bir diğer faaliyeti, Osmanlı tarihi kaynaklarının eleştirel basımlarının yapılmasıdır.⁶¹ Encümenin dergisi, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ise Türkiye'de çıkan ilk tarih dergisidir. Derginin yayımlanma nedeni de yazılması planlanan "Osmanlı Tarihi'ne zemin hazırlamak" ve bu faaliyetten kamuoyunu haberdar etmek şeklinde açıklanmıştır.⁶² 1928 yılına kadar yayımlanan derginin, birçok gözlemciye göre bilimsel ölçütleri ve dolayısıyla mesleki standartları tutturduğu söylenebilir.

Tarih-i Osmanî Encümen'i dışında, dönemin belirtilmesi gereken bir diğer önemli kurumu, Ahmed Mithat, Veled Çelebi, Necip Asım ve Yusuf Akçura tarafından 25 Aralık 1908 yılında kurulan *Türk Derneği*'dir. Derneğin amacı tüzüğünde şu şekilde tarif edilmiştir:

Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün Türk kavimlerin mazi ve haldeki âşar, ef'al, ahval ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak; yani Türklerin asar-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnologyasını, ahval-ı içtimaiye ve medeniyeti hazinelerini, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını, araştırıp taraştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel, ilim lisanı olabilecek süratte geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını ona göre tetkik etmektir.⁶³

Dernek söz konusu amacını gerçekleştirebilmek için bünyesi kapsamında uzmanlık bölümleri oluşturmaya çalışmış fakat derneğin üyeleri büyük oranda Türkoloji ile ilgilenmişlerdir. Bir süre sonra *Türk Derneği*'nin bazı mensupları tarafından 14 Mart 1913'te, Türkiye'de akademik kültürün gelişmesinde kayda değer bir yeri olan *Türk Bilgi Derneği* kurulmuştur. Dernek Türkiyat (Türkoloji), İslamiyat, Hayatiyat (Biyoloji), Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziye (Astronomi) ve Maddiyat ve Türkçülük olmak üzere altı çalışma kolundan oluşmaktadır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun

⁶¹ Oral, *a.g.e.*, s. 94-97.

⁶² Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'ndan aktaran: Oral, *a.g.e.*, s. 95.

⁶³ Aktaran: Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 35.

değişiyse, “bir akademi, daha doğru bir üniversite hamlesi”⁶⁴ olan derneğin başkanı Celal Sahir Erozan, genel sekreteri ise Fuat Köprülü’dür. Necip Asım, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Refik Altınay, Ziya Gökalp ve Mehmet Arif ise derneğin diğer bazı önemli üyeleridir. Söz konusu kurumu, daha sonra kurulan *Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni*’nin (Encümen-i Tedkik) temeli olarak nitelemek mümkündür.⁶⁵

Ziya Gökalp, Fuad Köprülü ve diğer bazı Türk tarihçiler tarafından kurulan *Encümen-i Tedkik*’in üyeleri arasında çeşitli Alman, Fransız ve Macar üyeler de vardır. Zamanla, Mehmet Tahir, Necip Asım ve Mehmet Arif gibi *Türk Derneği* ve *Türk Bilgi Derneği*’ne mensup aydınların da katıldığı bu yeni encümen 1915 yılından itibaren *Milli Tettebular Mecmuası*’nı çıkartmaya başlamıştır. Dergide encümenin amacı şu sözlerle ifade edilir:

Encümen Türklere ait müessesatı diğer milletlerin müessesatıyla mukayese ederek Türk milletinin hangi enmuzec-i içtimaiye mensup ve tekamülün hangi safhasında olduğunu arayacaktır. Türklere ait her müessesese hakkında yapılacak tetkikat vesaik-i kafiye istinad edecektir. Tetkikat sahası din, ahlak, hukuk, iktisat, lisan, bediiyat, fenniyat, bünyevi içtimaiye gibi hususattır. Bu müesseselerin Türk harsında ve İslam medeniyetinde mevkiini tayin etmek ve yekdiğeri ile revabit ve münasebatını bulmak encümenin saha-i mesaisine dâhildir.⁶⁶

Derginin aynı sayısında, Encümenin “nasıl olmalı”ya değil “olan” üzerine yoğunlaşacağı belirtilmiştir. Ziya Gökalp de aynı sayıda “Bir kavmi ilmi surette tetkik için, her şeyden evvel göz önünde tutulması iktiza eden şart, o kavmin istikbalde nasıl olması lazım geldiğini değil, mazide ve hâlihazırda nasıl olduğunu aramaktır”⁶⁷ demiştir. Bu yaklaşım ise şüphesiz, Avrupa’da tarihçiliğin 19. yüzyılın başlarında geçirdiği dönüşüm sonucu varılan “Gerçekte ne oldu?” anlayışıyla paralellik arz eder.

⁶⁴ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, yay. haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998, s. 222.

⁶⁵ Oral, *a.g.e.*, s. 111.

⁶⁶ Aktaran: Ersanlı, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁷ Aktaran: Oral, *a.g.e.*, s. 121.

Bu kurumların yanında, bu dönemdeki atılımın önemli bir ayağını da, doğrudan doğruya milliyetçi hareketin organlarının yaptığını söylemek mümkündür. Bu nitelikteki dergiler, Türklerin tarihini, arkeolojisini, edebiyatını ve sosyolojisini araştırmak suretiyle Türklerin tarihine dünya tarihi içerisinde önemli bir yer açma çabası içindeydiler. François Georgeon'un ifadesiyle, ismi Yusuf Akçura'nın adıyla özdeş sayılan *Türk Yurdu* dergisi, Türkiye'de modern tarihçiliğin ortaya çıkış aşamasında önemli bir yerde durur. 1911 yılında Mehmed Emin, Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura tarafından kurulan derginin diğer yazarları, Fuad Köprülü, Mehmed Tahir, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canib'tir. *Türk Yurdu* taraftarları, eğilimlerini "halk seven ve milliyetçi" olarak tanımlıyorlardı. "Önlerine koydukları hedef, bir Türk orta sınıfı, bir milli burjuvazi yaratmaktı" ki, bu fikir, derginin adının Akçura'yla anılmasının da arkasında yatan temel sebeptir.⁶⁸ 1912 yılında *Türk Yurdu* dergisi, kuruluşundan itibaren dönemin en uzun süreli ve en etkin olduğu söylenebilecek *Türk Ocakları*'nın dergisi haline gelmiştir. Bir grup askeri, tıbbiye ve mülkiye öğrencisi tarafından kurulmuş olan *Türk Ocakları*'nın üyelerinin başlıca ortak özellikleri ise pozitivistlik ve bilimsel açıklamaya olan inançlarıdır. Bu sebeple de dine ve dini yönetime kesinlikle karşıdılar.⁶⁹ Ersanlı'nın da belirttiği gibi *Türk Ocakları* tüm Türk kökenli halkların tarihini ve kültürünü incelemek amacıyla ve özellikle ulusal eğitimi ilerletmek, Türklerin bilimsel, sosyal ve ekonomik standartlarını yükseltmek ve ulusun dilini ve kültürünü geliştirmek amacını taşımaktadır.⁷⁰

Türkiye'de modern anlamda tarihyazımının ortaya çıktığı evrede, sözü edilen tarihçilik anlayışının kurumsallaşmasını ve yerleşmesini sağlayan örgütlenmelerin ilk örneklerinin ana hatlarıyla belirtilmesinden sonra, bir parantez açıp, hem söz konusu kurumların hemen hepsinin kuruluşunda yer alan, hem Türk milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir yerde duran ve hem de Türkiye'de sosyal tarihçilik anlayışını ciddi bir biçimde ilk formüle eden ve dolayısıyla, Türkiye'de sosyal tarihçiliği

⁶⁸ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 37.

⁶⁹ Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Türk Ocağının Tarihçesi ve İftiralar Karşı Cevaplarımız", *Türk Yurdu*, 5-25, 36-250, 1930, s. 2.

⁷⁰ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 98.

geliştirecek olan sonraki kuşaklara önemli bir miras bırakan Yusuf Akçura'ya kısaca değinilebilir. Akçura her ne kadar meslek olarak tarihçiliği seçmemişse bile, Türkiye'de tarihyazımının milliyetçi ideoloji ile bilimsel bir yaklaşımın birlikte ele alınması bağlamında ve dolayısıyla Türkiye'de modern tarihçiliğin ortaya çıkış sürecinde önemli bir yerdedir. Rusya'dan gelen diğer aydınlar gibi Akçura da, Avrupa deneyimi sonucunda, tüm sosyal bilimlerin kaynağının milliyetçi bilinç olduğunu düşünmüş ve milliyetçi ideoloji kendisine hem bir kimlik bilinci hem de bir yöntem temeli vermiştir. Edinilen bu yöntemsel temel doğrultusunda, Akçura'ya göre, tarihte izlenecek metod pozitivizmdir ve bilimsel bir tarihyazımı için gereken koşul, tarihin yazılı belgelere dayanması ve kullanılan yazılı belgelerin eleştiriye tabi tutulmasıdır.⁷¹

“Yöntem açısından asıl ileri adım atmış olan, Yusuf Akçura'ydı. İlerde Cumhuriyet'in resmi tarih tezinin formüle edilmesinde, 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (daha sonraki TTK) kurucu üyesi, 1932'de de ilk başkanı olarak, Atatürk'ün yanında rol oynayacak, bu 'milli tarih doktrini'nin temel belgesi sayabileceğimiz Türk Tarihi'nin Ana Hatları kitabının yazılmasına da katılacak olan Akçura, 'etnik unsur' nosyonuna dayalı bir Türk milletinin ilk temellerini, daha 1904 baharında yayımlanan Üç Tarz-ı Siyaset makalesiyle atmış; Türk-Osmanlı tarihiyle ilgili görüşlerini ise, gene aynı sıralarda Paris'te mezuniyet tezi olarak verdiği Osmanlı Sultanlığının Kurumları Üzerine Bir Deneme'sinde sergilemişti. Bu eserde Akçura, adı geçen kurumların hem Türk, hem İslam geleneklerini kapsayan ikili bir mirasın ürünü olduğunu göstermeye çalışıyordu. Buna göre Türk halkların tarihinde İslamiyet, artık çeşitli geleneklerden yalnız biri oluyor; başka bir deyişle, Akçura'nın attığı adım, Türklerin tarihinin laikleştirilmesine varıyordu. Eski Osmanlı tarihyazıcılığının dini idealizminden kurtulan Akçura'nın kavramsallaştırması, öte yandan, Türk-İslam devletlerinin kurulması için gerekli şartları... Türklerin kendi sosyo-ekonomik yapılarının içinde bulmakla, zamanındaki Oryantalizmin dış etkileri başat sayan mekanik determinizmine kıyasla da büyük bir yol almıştı.”⁷²

⁷¹ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 80-95.

⁷² Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, s. 2460.

Akçura, tarihyazımındaki Rankegil devrimin kazanımlarını savunmakla birlikte, döneminin Osmanlı tarihyazımını da salt siyasal olana odaklandığı ve merkezinde “büyük adam”ları barındırdığı için eleştirir. Örneğin, *Tarih-i Osmanî Encümeni*'nin çalışmalarını, sadece büyük adamlara, sultanlara, beylere, paşalara yer verdiği için doğru bulmuyor; Encümen'in tarih anlayışını, tarihsel olayların sosyo-ekonomik süreçler içerisinde okunmasından ziyade, tarihi ilerleten ana faktör olarak fikirlerin ve ahlakın görülmesini “bağlantılardan ve anlamdan yoksun” kalan bir “olgular koleksiyonu” yapmak olarak değerlendirerek eleştiriyordu. Dolayısıyla, Akçura'ya göre tarihçilik, tarihsel belgelerin zincirleme oluşumunun ötesinde, toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanların da yardımıyla olgular demetinin içinden eğilimleri ve hareket yönünü belirlemeyi mümkün kılmalıydı.⁷³

3. 3. Bir Karşılaştırma Denemesi

Avrupa'da, toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanlar gibi, tarih de 19. yüzyılın başlarında profesyonel bir disiplin haline gelirken kendisinden önceki araştırmaların oluşturduğu gelenekten, dönemin bilim anlayışı pozitivistten ve toplumsal-siyasal koşullardan derinden etkilenmiştir. Tarihçiliğin Türkiye serüvenine bakıldığında ise tarihyazımının modern anlamda ortaya çıkış sürecinde büyük ölçüde, benzer faktörlerin etkisi altında bilimselleştiğini söylemek mümkündür. Sözü edilen faktörler özetle, Osmanlı tarih yazıcılık geleneğinden devralınan miras, Osmanlı aydınını derinden etkileyen pozitivist düşünce ve Türk milliyetçiliğidir. Ancak, bu benzerliklerin yanında, iki coğrafyanın farklı maddi koşulları nedeniyle, benzer faktörler, tarihçiliğin seyrine farklı şekillerde etkide bulunmuş, dolayısıyla benzerlikler, benzemezlikler de üretmişlerdir.

Türkiye'de tarih disiplini, yöntemine, araştırma araçlarına ve dolayısıyla mesleki standartlarına kavuşma sürecini, modern anlamda tarihyazımının ortaya çıktığı coğrafyayla benzer etkenlerin sonucunda yaşamış olsa da; sosyo-ekonomik koşulların her coğrafyaya farklı özgülükler kazandırmasının etkisiyle, benzer

⁷³ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 40-41.

faktörlerle etkileşim birebir aynı biçimde yaşanmamıştır. Örneğin Avrupa’da tarih disiplini profesyonelleşirken, pozitivizmin etkisi, genel olarak, tarih disiplininin çalışma alanını, yöntemini ve araştırma araçlarını belirlemesinin yanında, hangi konuların yetki alanının dışında olduğunu da tanımlamada belirleyici rol oynayarak, disiplinin pratiklerini sınırlama yönünde de etkide bulunmuştur. Dolayısıyla da, söz konusu kurma ve kurumsallaşma süreci yaşanırken, tarih disiplininin geçmişteki tarihçilik uğraşına ve çağdaşı olan sosyal bilim disiplinlerine bakışı derinden bir kırılmaya uğramıştır. Türkiye örneğinde ise, ulus-devlete giden yolda, modernleşme girişiminin, pozitivist bir “dünya değiştirme” projesiyle birlikte yürümesi bağlamında, pozitivist düşünce, daha çok, ulusu inşa sürecinin kavramsal sözlüğü işlevini görmüştür. Temel amacın Türk milliyetçiliğinin bir doktrin olarak oluşturulması ve geliştirilmesi olduğu bir konjonktürde, pozitivist düşüncenin kuramsal çerçevesi, dönemin aydınlarına ulusal kolektif tasavvurlarının yeniden üretilerek milliyetçi ideolojinin hizmetine sunulması noktasında rehberlik etmiş ve dolayısıyla da, Türkiye’de sosyal bilim anlayışı ilk dönemlerinde ulusçu ve idealist bir eksenle şekillenmiştir. Hem imparatorluğun içinde bulunduğu durum ve hem de dönemin aydınlarının içinde buldukları “geç kalmışlık” psikolojisi ise tüm enerjinin, ilerlemeyi mümkün kılacağını düşündükleri uluslaşma için sarf edilmesini sağlamış ve sosyal bilim disiplinleri bir bütün olarak bu amaç doğrultusunda seferber edilmiştir.

Bahsedilmesi gereken bir diğer benzerlik-benzemezlik ikiliği eşitsiz gelişim kuramıyla ilintilidir. Son derece özet bir biçimde, toplumların düz olmayan bir gelişme çizgisi izledikleri şeklinde tanımlanabilecek eşitsiz gelişim kavramına göre, kimi durumlarda diğerine göre herhangi bir sürece daha önce başlayanlar, söz konusu ileride olma durumlarını arttırabilirlerken; bazı durumlarda da gelişme ritmindeki farklılık sebebiyle, görece geri durumda olanlar, öndekileri yakalayarak başlangıçta avantajlı olanla yakın bir seviyeye erişebilirler ya da geride bırakabilirler.⁷⁴

⁷⁴ “... büyük ölçekli endüstri geliştirmede gecikmiş, ama birikimli büyümenin önkoşullarına sahip ülkeler, dünya pazarında kendilerine daha önceden üstünlük sağlayan ülkeleri yakalayabilirler. Bunu, yirmi-otuz yıl öncesinin geniş ölçekli sanayi temeli üzerinde ve bu nedenle daha yeni alanlarda yan yana oldukça eski fabrikalarda iş görenlerden daha yeni bir teknik profil elde ederek gerçekleştirirler. Ayrıca, görece gecikmiş ülkeler, sanayinin yeni dallarına daha büyük kolaylıkla yönelebilirler.

Avrupa’da tarihçilik, 19. yüzyılın başlarında ciddi belge ve kaynak eleştirisi normlarına, pozitif anlamda bir kanıt ve dokümantasyon kavrayışına; kısacası, metodolojik temellerine ve vazgeçilmez varsayımlarına kavuştuktan sonra, bu belgencilik devriminin, deyim yerindeyse oturması ve ilkelerini kabul ettirmesi, pek de kısa sayılmayacak bir zaman almıştı. O kadar ki, yeni tarihçilik paradigması, kendisinden öncekini tasfiye edip ve kendi düzenini tam anlamıyla yerleştirdikten itibaren, 19. yüzyılın sonlarına kadar, akademide ciddi denilebilecek bir muhalefetle karşılaşmamıştı. Söz konusu paradigmanın tümünden değişmesi ise bir sonraki yüzyılda, gene kendisi türünden bir kopuşla mümkün olmuştu. Türkiye örneğindeyse, bilimsel tarihçiliğin doğuş sürecinde hem sözü edilen olgunun ortaya çıkış biçimine ve hem de kendisini kabul ettirdikten sonraki dönüşümüne kopuş ve devrim kavramlarından ziyade, reform ve geçiş kavramlarının denk düştüğünü söylemek mümkündür. Öyle ki, 19. yüzyılın başlarından milliyetçi ideolojinin etkisini artırarak gösterdiği yüzyılın son çeyreğine dek geçen dönemde, Osmanlı’daki tarih araştırmalarının arkasında yatan esas nedeni imparatorluğun hemen her alanında yaşanan duraklamayı ve tıkanmayı engellemeye yönelik çabalar oluşturuyordu ve bunun tarihçiliğe olan yansımaları, sözü edilen dönemde geleneksel tarih yazıcılığa yapılan reformlar biçiminde somutlaşmaktaydı. Avrupa’daki tarihçilerin, ulusal kökenlerini “bulmak” için ortaçağ tarihini tekrar tekrar değerlendirmeleriyle benzer bir süreci ise Türkiye, kurumsal olarak 1908’den itibaren yaşamaya başlamış; ancak söz konusu durum eski yöntemlerle toptan bir mücadele ve ret süreçlerinden çok, bir ölçüde de sözü edilen yöntemleri pragmatik bir biçimde ulus inşasında araçsallaştırmanın etkisiyle, Avrupa’daki tarih kurum ve araştırmalarından doğrudan alınarak ve bunları ülkedeki tarih kurum ve araştırmalarında kullanarak yaşanmıştır. Söz konusu durum, yoğun olarak, Batı’da sosyal tarihçilik anlayışının temsilcilerinin de seslerini yükselttikleri bir dönemde gerçekleştiğinden, Avrupa’daki tarih araştırmalarının etkisi bu yönde de kendisini göstermiş, sosyal tarihçiliğin yansımaları Türkiye’de çok erken bir dönemde ortaya çıkmıştır. O kadar ki, Türkiye’de sosyal tarihçilik yönündeki ilk ciddi eleştiriler, modern tarihçiliğin konusunu da belirlediği söylenebilecek olan Yusuf Akçura’ya

Ernest Mandel, “Eşitsiz Gelişme” maddesi, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, s. 216.

aittir.⁷⁵ Akçura'dan on dört yaş küçük olan Fuat Köprülü ise, hem Türkiye'deki tarih disiplininin metodolojik temellerine kavuşmasında çok önemli bir role sahiptir ve hem de Annales geleneğini Türkiye'ye sokan tarihçidir.

⁷⁵ “Bu dönemde yeni tarih disiplininin konusunun Yusuf Akçura tarafından, işlevinin Ziya Gökalp tarafından, metodunun ise Fuat Köprülü tarafından belirlendiğini söylemek mümkündür.”
Büşra Ersanlı, “Bir Aidiyet Fermanı: ‘Türk Tarih Tezi’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4*, s. 802.

4. Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi¹

Kurtuluş Kayalı, Annales Okulu'nun Türkiye serüvenini ele aldığı makalesine Türkiye'de tarih üzerine esas olarak iki dönemde ciddi bir şekilde düşünüldüğünü kaydederek başlar. Yazara göre, söz konusu dönemlerden ilki 1930'lar, ikincisi ise 1980'li yıllardır.² Kayalı'nın Türkiye'deki tarihçilik üzerine olan değerlendirmesinin geçerliliği tartışmaya açık olsa da, Annales Okulu'nun farklı kanallarla Türkiye'deki tarihçiliğe etkide bulunuşu açısından sözü edilen tarihlere bağlı olarak bir periyodizasyona gitmek mümkündür. Annales Okulu ya da hareketinin Türkiye'deki tarihyazımına etkisi bağlamında iki milat ve temel özellikleri bakımından birbirinden büyük ölçüde bağımsız olan iki dönem söz konusudur. İlki doğrudan Annales hareketine mensup tarihçilerin çalışmalarından çeşitli ölçülerde etkilenilerek, 1930'lu yıllarda Fuad Köprülü'yle (1890–1966) başlayan ve esas olarak, Ömer Lütfi Barkan (1903–1979), Mustafa Akdağ (1913–1972) ve Halil İncik'ın (d.1918) çalışmalarında izlerini gösteren bir etkileşim sürecidir. İkincisi ise 1980'lerin ortalarından itibaren Annales'in bu kez Wallerstein kanalıyla daha Marksizan bir tonda Türkiye'deki tarih araştırmalarına etkide bulunduğu bir dönemdir. Bu çalışmanın kapsamı nedeniyle, bu bölümde, Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına etkilerinin tetkiki, 1980'e kadar olan birinci dönemle sınırlı tutulacaktır.

Başlarken, bu bölümde yapılmaya çalışılacak olanın sınırlarını net bir biçimde çizmek yerinde olacak. Bu bölümde hedeflenen, 1980'e kadarki dönemde çeşitli ölçülerde Annales Okulu'ndan etkilendiği düşünülen Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İncik'ın akademik hayatlarını, çalışmalarını ve tarih anlayışlarını eksiksiz bir biçimde ortaya koymak değildir. Zira söz konusu doğrultudaki bir uğraş hem çok farklı uzmanlıkları gerektirir hem de bu boyuttaki bir

¹ Bu bölüm üzerine çalışırken, gereken çalışma gücünü ve sabrı, almadan verebilmenin erdemini bilen Elif Gazioğlu'nun telkinlerinden aldım. Emeklerinin ve vaktinin küçük bir karşılığı olarak, kendisine teşekkür ederim.

² Kurtuluş Kayalı, "Annales Hareketinin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı Ki...", *Annales Okulu*, s. 8.

çalışmanın sınırlarının çok ötesindedir. Aynı şekilde, Türkiye'deki hem akademideki ve hem de akademi dışındaki sosyal tarihçiliğin dokümantasyonu da bu bölümde girilmeyecek olan bir diğer çabadır. Bu kısımda ele alınmaya çalışılacak olan temel sorunsal, Annales Okulu'nun Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın tarih anlayışlarına etkide bulunup bulunmadığıdır. Burada bir soru sorulabilir. Peki, söz konusu etkinin varlığı, derecesi ve yönü neye göre belirlenecek? Bir örnekle açıklanmaya çalışılabilir. Meteorolojide, herhangi bir coğrafyada etkisi görülen bir hava akımının varlığı, şiddetinden bağımsız değildir. Rüzgârın esiyor oluşu, çocuklar dâhil herkesin malumu olabiliyorken, şiddetini ve yönünü anlayabilmek için en basitinden bir anemometreye ve bir meteorologa ihtiyaç vardır. Dolayısıyla, bu bölüme, Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına ne şekilde etkide bulunduğunu anlamayı ve açıklamayı mümkün kılacak bir kuramsal çerçeve oluşturarak başlanabilir.

4. 1. Yöntemsel Çerçeve

Bir uyarı parantezi açmak faydalı olacak. Bu kısımda, Annales Okulu'nun Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın tarihçiliklerine ne ölçüde etkide bulunduğu tespit ve söz konusu dört tarihçinin Annales ile etkileşimlerinin karşılaştırmalı değerlendirmesi için bir çerçeve işlevi görecek, Annales'e ilişkin, ben hatırlatma demeyi tercih ediyorum, bir tekrar yapıyor. Bu doğrultudaki bir çaba, tez ya da tezler geliştirmenin gerektirdiği malzemeyi yeniden kullanmak olarak nitelenebilir. Daha önce geliştirilen kimi tezlerin zaman zaman tekrarlanması, bir yönüyle, yeni tezleri geliştirmenin de anahtarıdır.

Hatırlanacağı gibi, Annales'i bir okul olarak okumaya ve anlamaya yönelten üç temel özellik söz konusuydu. Bu ilkelerden ilki, tarihte biricik olayların oluşturduğu geleneksel anlatının yerini, sorun odaklı analitik tarih araştırmalarına bırakması gerekliliğinin vurgulanmasıydı. İkincisi, esas olarak siyasete odaklanan bir tarih tahayyülünün yerine, insan faaliyetlerinin tamamına yönelen tarih araştırmalarının savunulmasıydı. Üçüncüsü de sözü edilen bu iki ilkenin mümkün kılınabilmesi için, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle işbirliği yapılmasının altının çizilmesi idi. Bu

anlayış, hem iki kurucu Bloch ve Febvre'in çalışmalarında hem de ikilinin öncülüğünde yayın hayatına başlayan Annales dergisinde kurumsal olarak somutlaşarak, tarihyazımında giderek daha güçlü bir yönelim haline geliyordu. “Bir toplumsal yapının tüm bağlantılarıyla birlikte çözümlenmesi ve açıklanması”, “bir toplumu yöneten kurumlar bütünü”nün “ancak insani ve maddi ortamın bütününe bilgisi içinde açıklanabilir” olabileceğini temel ilke edinen Bloch ve Febvre bu doğrultuda, tarih araştırmalarının özgürlük alanını kısıtlayabilecek her türlü tanımlamadan özellikle kaçınmış ve disiplinin sınırlarını oldukça geniş tutmaya çalışmışlardır. Disiplinin sınırlarının geniş tutulması ve tarihin özetle, insanın bugünle etkileşim halinde olan geçmişinin bilimi olarak yorumlanması, yeni tarih algısının insan etkinliğinin tüm alanlarını kapsamasını gerektirmiş ve bu durum sonucunda da bütünsel bir analizle disiplinlerarası çalışmanın yolları kesişmiştir. Diğer disiplinlerle etkileşim ve işbirliği ise toplumsal bilgiye ilişkin diğer alanların yöntemlerinden faydalanma yoluyla, tarihçilerin kaynaklarına hangi sorularla yaklaşacakları konusunda ön açıcı olmuş ve dolayısıyla tarih araştırmalarında sorun odaklı analitik bir perspektifin gelişmesini pekiştirmiştir. Tarihyazımında sorun odaklı yaklaşımın egemen hale gelmesi de hem tarih disiplininin tanımlayıcılıktan, açıklayıcı bir niteliğe kavuşmasını sağlamış hem de bir önceki yüzyılın tarihçiliğindeki giderek arşiv belgelerini fetişleştirmeye yönelen dar pozitivist yaklaşımın eleştirisini beraberinde getirmiştir. Febvre ve Bloch, belgelerin eksiksiz gerçeği dolaysızca içerdiği ve dolayısıyla tarihsel gerçekliğin yeniden inşasının doğrudan olgusal gerçek olarak belgelerin tek tek bulunmasına bağlı olduğuna ilişkin düşünceleri eleştirmişler ve bu yaklaşım yerine, yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik daha kuramsal bir tutumu savunmuşlardır. 19. yüzyıldaki tarihçiliğin temel araştırma araçlarının genişletilmesine yönelik eleştiri, ikilinin savundukları diğer ilkelerin etkileriyle birlikte, tarihçilikteki araştırma araçlarının 19. yüzyıla nazaran oldukça zenginleşmesini sağlamıştır. Febvre ve Bloch'un tarihyazımında nedensel ilişkilerin önemini vurgulayışları ise bir yandan açıklayıcı-analitik yaklaşımlarıyla, diğer yandan da bütünsel tarih anlayışı nedeniyle birleştirici-sentetik bir eğilimi ortaya koymalarıyla uyum halindedir. Özetle, Febvre ve Bloch'un açıklanmaya çalışılan bu döngüsel formülasyonda vücut bulan temel

prensipleri ana başlıklar halinde, bütünsel, disiplinlerarası ve karşılaştırmalı yaklaşım, uzun vadeli değişimlere yönelme ve gerileksel metodun kullanılmasıdır.

Braudel ise yaklaşık yarım asırlık bir zaman zarfında gerçekleştirdiği çalışmalarıyla, hem Bloch ve Febvre'in geliştirdiği ilkelerin iyiden iyiye yerleşmesini sağlamış hem de söz konusu temel prensiplerden hareketle iki kurucunun çalışmalarında embriyo halindeki kimi fikirlerin üzerine giderek Annales'e yeni yönelimler kazandırmıştır. Braudel'in olgunlaştırdığı fikirler içinde ilk olarak belirtilmesi gereken, zamanda görecelik anlayışıdır. Braudel'in deyişiyle, yaptığı tüm tarih çalışmalarının merkezindeki temel sorunsal, tarihsel zamanın farklı hızlarda ilerleyişi meselesidir. Braudel, kendisinden önceki tarihyazımından farklı olarak, olayları ve olayların içinde geçtiği dönemleri yalnızca eylemin gerçekleştiği zamana odaklanarak incelemeyi eleştirmiş ve çalışmalarını tarihsel zamanın çeşitlilik içerdiği tespitinden hareketle kurgulamıştır. Buna göre, 19. yüzyıldaki tarihçiliğin tek bir çizgisel tarihsel zaman algısının aksine, Braudel'in çalışmalarında üç farklı zaman algısına tekabül eden üç farklı tarih türü ortaya konulur. Tarihsel zamanın coğrafi, toplumsal ve bireysel olmak üzere farklı kategorilere göre inşası sonucunda ortaya çıkan tarih türleri ise jeo-tarih, konjonktürel tarih ve olay tarihtir. Bu algı ve tarih yorumu ise, şüphesiz, ancak bütünsel bir tarih tahayyülüyle ve karşılaştırmalı metotla mümkündür. Karşılaştırma ile kastedilen, Braudel'in ifadesiyle hem uzun süre, geçmiş zaman ve şimdiki zaman arasındaki diyalektiğin özüne uygun olarak zaman içinde ve hem de mümkün olan en geniş mekân boyunca yapılacak olan kıyaslamadır. Karşılaştırma demişken, Braudel'in dönemiyle, Annales'in ilk dönemi arasında ilgi alanları bağlamında bir kıyaslamaya gidilebilir. Harekete ruhunu veren ve Annales'i bir okul olarak tasavvur etmeyi mümkün kılan temel prensiplerde süreklilik olmak üzere, Annales'in ikinci dönemindeki temel ilgi alanlarıyla, ilk dönemdekiler arasında azımsanmayacak bir açı farkı söz konusudur. Braudel döneminde, Annales çevresindeki tarihçilerin çalışmalarının odağındaki terazide ekonomik ve toplumsal tarih, ilk dönemde ilgilenilen zihniyet tarihi gibi meselelere nazaran çok daha ağır yer tutar. Braudel sonrasında ise Annales geleneğine mensup tarihçilerin çalışmalarındaki ağırlık merkezi ekonomik temelden kültürel üstyapıya doğru kayar. Bu yeni yönelim de başvurulan sosyal bilim disiplinlerinin önceliğinde

farklılaşmayı beraberinde getirir. Artık, işbirliğine gidilen disiplinlerde, Braudel döneminin aksine ekonomi ve demografi yerine göstergebilim ve psikoloji gibi alanlar ilk sıradadır. Braudel sonrası dönemin bir diğer önemli özelliği ise, bölgesel araştırmaların ön plana çıkmış olmasıdır. Mekânsal sınırlamalara karşı zaman boyunca ilerleyen bu monografilerde tarihçiler, uzun dönemli dalgalanmalar ile konjonktürel eğilimler arasındaki farkları incelerler. Buradan hareketle de, hem gelişim süreci içerisinde bir kurum ele alınarak bu kurumun detayları ile toplumsal örgütün hemen her düzleminde karşılaşılan işleyiş mekanizmalarının sergilenmesi mümkün hale gelmiş, hem de zihinsel yapıların tek tek tarihsel olaylar ve konjonktürel dalgalanmalarla girdiği etkileşim süreçleri incelenebilir kılınmıştır.

Bu son derece özet açıklamanın ardından, Annales tek bir cümleyle tarif edilmeye çalışılacak olursa, Iggers'in nitelemesi tercih edilebilir: Yeni yöntem ve yaklaşımlara açık bir ruh. Nitekim hareket, kendisini oluşturan kuşakların birbirlerinden belirli derecelerde farklılaşan ilgi alanları, yaklaşımlar, yardım alınan disiplinlerdeki öncelik sırası gibi değişkenlere rağmen, temel prensiplerdeki süreklilik baki kalmak kaydıyla, yeni yöntem ve tutumları içselleştirebilmiş ve yaklaşık seksen senelik geçmişinde bir okul hüviyetini sürdürebilmiştir. O halde, tüm bu açıklamaların ve hatırlatmaların ardından, Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına etkilerini anlamayı test etmeyi sağlayacak sorulara geçilebilir.

Bu inceleme kapsamında ele alınan dört tarihçi, Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın çalışmalarının kurgulanışı esas olarak geleneksel anlatıya mı, sorun odaklı analizlere mi dayanır? Dört tarihçinin araştırmalarında başat olan siyasal olan mıdır; yoksa çalışmaları insan faaliyetlerinin çeşitli alanlarını da kapsar mı? İnsan etkinliğinin, siyasal olan yanında, diğer alanlarını da kapsamına alma derdinde olan bir tarih anlayışı söz konusuysa, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle işbirliği gündemde midir? Gündemdeyse, söz konusu disiplinlerdeki öncelikli alanlar hangileridir? Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın çalışmalarında izlenen yöntem açıklayıcı bir nitelik taşır mı? Dört tarihçinin, yönelimleri esas olarak yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik kuramsal bir yaklaşım mıdır; yoksa ampirisist bir tutum mu söz konusudur? Ampirisist bir yönelimden

bahsedilebiliyorsa, arşiv belgelerini fetişleştirmeye yönelik bir eğilim var mıdır? Dört tarihçinin kullandıkları araştırma araçlarının zenginliğinden bahsetmek mümkün müdür? Köprülü, Barkan, Akdağ ve İnalçık'ın çalışmalarında tarihsel zamanın farklı hızlarda ilerleyişi anlayışının yansımalarına rastlanır mı? Tarihsel zamanın çeşitlilik içerdiği yollu bir yönelim söz konusuysa, dört tarihçinin çalışmalarında Braudel'de olduğu gibi, farklı tarih türleri üzerinden bir kurgu söz konusu mudur? Dört tarihçinin çalışmalarında karşılaştırmalı yöntem kullanılır mı? Kullanılıyorsa, yapılan karşılaştırmaların sınırları, zaman ve mekân düzleminde nasıldır? Annales'in etkisiyle dört tarihçinin çalışmalarında görülen özellikler, Bloch, Febvre ve Braudel'de olduğu gibi birbirine girift neden-sonuç ilişkisi zinciri oluşturur mu? Son olarak, Köprülü, Barkan, Akdağ, İnalçık ve yetiştirdikleri öğrenciler, Annales ile özdeşleşen “yeni yöntem ve yaklaşımlara açık bir ruh” taşırlar mı?

4. 2. Etkinin Başlangıcı: Fuad Köprülü

Türkiye'deki Annales etkisinin hangi tarihçi ya da tarihçilerle başladığı sorusuna, farklı cevaplar verilmiştir. Çeşitli yerlerde, bu çalışma kapsamında ele alınan dört tarihçinin hepsi için de Annales etkisinin Türkiye'deki başlatıcısı sıfatı uygun görülmüştür. Örneğin Kayalı, Annales Okulu'ndan Türkiye'de ilk etkilenen isimler olarak Barkan ve Akdağ'ı işaret eder.

“Türk sosyal bilim literatürüne Annales etkisi bir yönü itibariyle Wallerstein aracılığıyla girmiştir. Diğer yönü itibariyle de çok daha önceleri, 1950'li yılların başında, Ömer Lütfi Barkan'ın Annales hareketinin başka mensuplarından bahsetmeyip 1949 yılında kitabın yayımlanmasından hemen sonra Akdeniz Dünyası üzerine bir metin yazması suretiyle gerçekleşmiştir... Mustafa Akdağ da yazdığı metinlerde Braudel'in kitabına göndermelerde bulunmuştur.”³

Halil İnalçık ise Annales'in Türkiye'deki etkisinin başlangıcı üzerine farklı kaynaklarda farklı isimler zikreder.

³ Kayalı, *a.g.m.*, s. 15.

“1950’de... Londra’dan Paris’e geldim ve Braudel’in kitabını aldım; kongrede de en hararetle konuşmalar ve tartışmalar bu kitap üzerineydi. Türkiye’ye dönünce, 1950’de, Belleten’deki yazımda Braudel’den çok istifade ettim. Barkan, İktisat Fakültesi mecmuasında bir tanıtma yazısı yazdı. Braudel’in Annales tarihçiliği bu suretle Türkiye’de başlamış oldu.”⁴

Bu anlatıma göre, Annales Okulu’nun Türkiye’deki etkisinin başlangıcı 1950’de Barkan’ın makalesiyle ve Braudel üzerinden olmuştur. İnalçık da hemen hemen aynı tarihlerdeki çalışmasıyla söz konusu etkiyi daha başlangıç evresinde pekiştirmiştir.

“Akdağ’ın Belleten mecmuasında Osmanlı devletinin ekonomik tarihi üzerine uzunca iki makalesi çıkmıştı. Osmanlı arşiv vesikalarını kullanıyor; fakat birtakım fantastik teorileri var. Makaleyi beğenmedim ve bir tenkit yazısı yazdım, uzun bir makaleydi: ‘Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Üzerinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti üzerine bir tetkik münasebetile’ (Belleten, XV, 1951, 629–690). Sosyal ve ekonomik tarihimiz üzerinde yazdığım ilk önemli makalelerimden biri sayarım. Makalemde özellikle İngiliz ‘Calendar’ kaynaklarını, arşiv vesikalarını, Braudel’i kullandım.”⁵

İlber Ortaylı ise, Annales Okulu’nun ve Annales’den de önce Avrupa’daki sosyal tarihçiliğin Türkiye’deki tarihyazımına etkide bulunuşu için daha erken dönemleri işaret eder.

⁴ “*Tarihçilerin Kutbu*”: Halil İnalçık Kitabı, söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (3. Baskı), İstanbul, 2005, s. 215.

⁵ “*Tarihçilerin Kutbu*”, s. 129.

Halil İnalçık başka bir makalesinde de, daha sağlıklı bir biçimde, söz konusu etkinin Köprülü’yle başladığını ancak bu etkinin kuvvetli etkisini Barkan ile birlikte gösterdiğini kaydeder.

“Şimdi, 1950’lerden beri yapılan incelemelerde özellikle, Fransız Annales ekolünün yaklaşımı izlenmekte ve kuruluş problemi, bir sıra objektif koşulların, yani coğrafi şartlar, demografik, ekonomik ve kültürel temel koşulların belli bir zaman içinde meyvesi olarak ortaya çıkan değişim çerçevesinde ele alınmaktadır. Köprülü, Annales ekolü düşüncelerini getiren ilk araştırmacı idi. Fakat bu alanda devir açan araştırmalar, Ömer Lütfi Barkan’la başladı.”

Halil İnalçık, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Problemi”, *Doğu-Batı Makaleler I*, (3. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 128.

Bunun yanında, İnalçık Annales Okulu’nun Osmanlı çalışmalarına etkisini incelediği makalesinde de etkinin Köprülü’yle başladığını söyler.

Bkz. Halil İnalçık, “Impact of the Annales Scholl on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 70.

“O(Pirenne) birinci sınıf bir Ortaçağ filologu, belge uzmanı (paleograf ve diplomatist) olma gibi nitelikler yanında bir sosyologdur ve tarihe bütüncül açıdan da bakmayı bilmektedir. Binlerce sayfa yazan son tarihçilerdendir. Bu özellikler bize Türkiye’de Fuad Köprülü’yü anımsatır. Gerçekten 1920’lerden 1940’lara kadar Köprülü okuluna mensup tarihçiler H. Pirenne ve Fransız Annales Okulu tarihçilerini daha üniversite sıralarında iken okumuşlardır. Hatta Köprülü’nün Pirenne ve Annales Okulu tarihçilerinin okunması için öğrencilerini ikinci yıl sonunda Fransızca sınava sokturduğu biliniyor. Dolayısıyla Pirenne ve izleyicisi Avrupa tarihi yazarları, bizim ülkemizde çok önceden bilinmekteydiler ve bizdeki modern tarihçiliğin başlangıcından bugüne oluşumunda payı olan tarihçileri bilmekte bu yönden de büyük yarar vardır.”⁶

Türkiye’deki Annales etkisinin Köprülü’yle başladığını kaydeden bir diğer isim, Zafer Toprak’tır. Toprak’a göre, Köprülü ile birlikte Osmanlı tarihçiliği bilimsel temeller üzerine oturtulmuş, tarihin yöntem ve kavramsallaştırılmasında Febvre ve Annales Okulu, Türkiye’deki tarihyazımında etkin bir konum kazanmıştır.⁷ Halil Berktaş da Türkiye’deki Annales etkisinin ilk izlerinin Köprülü’nün çalışmalarında ortaya konulduğunu ifade eder.

“1920’lerin sonlarında ise, kendileri Pirenne’i izlediklerini söyleyen, ama bizce Ortaçağ tarihçiliğinin temel problemini meydana getiren feodalizm teorisi konusunda Pirenne’i çok aşan Lucien Febvre ve Marc Bloch, *Annales d’histoire économique et sociale* dergisini, Marx’tan oldukça etkilendiği hemen göze batan hümanist, demokratik-sosyalist bir ideoloji doğrultusunda, *longue durée*’yi (uzun süreleri) vurgulayan bir sosyo-ekonomik tarihçiliği yaygınlaştırmak amacıyla kurdular. Bu grubun XX. yüzyıl tarihyazıcılığında ne ölçüde ‘devrim’ yaptığı hakkında tartışmalar nereye varırsa varsın, Köprülü kendi eğilimini bir bakıma Annales’cilere borçlu olduğunu uzun uzadıya anlatır.”⁸

⁶ İlber Ortaylı, “Kurumların Tarihçisi Henri Pirenne Hakkında”, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Henri Pirenne, Çev. Şadan Karadeniz, (3. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8.

⁷ Toprak, “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)”, s. 433.

⁸ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, s. 83-84.

Gerçekten de Köprülü, Febvre'in 1937 yılında *Annales* dergisinde,1935'te yayımlanan kitabı *Les Origines de l'Empire Ottoman*⁹ üzerine yazdığı eleştirileri aktarırken hem *Annales*'in 1950'lerden ve dolayısıyla Braudel'den önce Türkiye'de bilindiğinin hem de kendi tarihçiliği üzerindeki etkilerinin ipuçlarını verir.

“... bütün dünyada geniş şöhret kazanmış büyük bir tarihçinin yani Prof. Lucien Febvre'in ona ait düşüncelerini nakletmekten kendimi alamıyorum. Kelimenin en geniş manasıyla hakiki bir tarihçi ve misline nadir rastlanır mütebahhir ve çok cepheli bir alim olan L. F., tarih ve sosyoloji ile az çok uğraşan herkesin bildiği gibi, ikinci Cihan Harbi'nde Naziler tarafından öldürülen kıymetli mesai arkadaşı Marc Bloch ile birlikte *Annales d'Histoire Economique et Sociale*'i 1929'da kurmuş ve etrafına topladığı muhtelif ihtisas sahalarına mensup değerli arkadaşları ile beraber, tarihçilikte yeni ve geniş bir anlayışın öncüsü olmuştu. Birinci Cihan Harbi'nden sonra yepyeni bir anlayışla çıkarılmaya başlanan Fransız Ansiklopedisi'nin başında da yine o vardı. İkinci Dünya Harbi içinde ve harpten sonra –türlü isim değişiklikleri ile- kendisi ve vefalı arkadaşları tarafından neşrine devam edilen mecmuası, tarih ve içtimai ilimler sahasında hala en yeni ve en ileri fikirleri yaymakla meşguldür... Tarih mefhumunu en geniş ve en hakiki manasıyla kavramış, bu hususta uzun yıllar dersleriyle, konferanslarıyla, eserleriyle, idare ettiği Fransız Ansiklopedisi ile ve bilhassa ölünceye kadar başından ayrılmadığı meşhur mecmuasındaki sert, fakat daima objektif tenkit ve tahlilleri ile nesillere rehberlik etmiş olan L. F.'in, küçük kitabım hakkındaki bu mütalaaları, onun, kendi ihtisasından çok uzak bir mevzua ait bir eserin mahiyetini bile nasıl kudretle kavradığını göstermeye kâfidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun menş'e'leri mes'eleleri ile uğraşan birtakım kıymetli müsteşriklar, iyi bir filolog oldukları halde, hikâyeci tarih zihniyetinin tesirlerinden kurtulamadıkları için, tarihi mevzulara girdikleri zaman, o dar ve iptidai çerçeve dışına çıkmaya muktedir olamamışlar, basitlikten kurtulamamışlardır. Türlü amillerin te'siri altında vücuda gelen herhangi bir tarihi processus'ü çok defa tek bir sebeple yani tek taraflı olarak izaha kalkmak, hayatın complexité'sini yani réalite'yi ihmal etmekten başka bir şey değildir. İşte benim tarih anlayışımı ve çalışmalarımı takip ettiğim usulleri, tecrübeli bir tarih üstadı olarak, bu küçük kitabımdan bile hemen anlamış olan L. F.'in 'tek taraflı

⁹ Köprülü'nün *Les Origines de l'Empire Ottoman* adlı bu kitabı 1934'te Paris Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan Türk Tedkikleri Merkezi'nde Fransızca olarak verdiği üç konferansın bir yıl sonra Paris'te Fransızca olarak yayımlanmış metnidir. Kitap 1935 yılında Fransızca yayımlandıktan sonra, 1959 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır.

izahlardan nefret ettiğimi' dikkat ve ehemmiyetle tebarüz etmesi, çok yerindedir. Kendi temayüllerine göre herhangi bir doctrine'e bağlı kalan araştırmacıların ekseriya bu hataya düştükleri, tarihi realiteyi anlamaya ve anlatmaya çalışacak yerde, yalnız 'tek taraflı izahlarını' haklı göstermek için, ancak işlerine uygun gelen malzeme ile iktifa ettikleri ve onları bu temayüle göre zoraki tefsirlere tabi tuttukları görülür. Realiteleri zorlayıcı ve tahrif edici bu gibi tek taraflı izahları, ben bütün meslek hayatımda, hakiki ve dürüst bir tarih anlayışına daima aykırı ve tehlikeli saydım.”¹⁰

Görüldüğü gibi, Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına etkisi, 1950'lerde Braudel kanalıyla, Barkan, Akdağ ya da İnalcık üzerinden değil; henüz Braudel'in önemli çalışmalarının yayımlanmadığı ve dolayısıyla Bloch ve Febvre'in çalışmalarının tesiriyle, 1930'lu yıllardan itibaren Fuad Köprülü ile başlamıştır. Bu durum, şüphesiz, bir önceki bölümde açıklanmaya çalışılan, Avrupa'daki sosyal tarihçilik anlayışının, Türkiye'deki modern tarihyazımının çok erken dönemlerinden itibaren yansımalarının görülmeye başladığı tespitiyle de uyum halindedir.

Bu “başlangıç problemi”nin ardından, Köprülü'nün tarih anlayışının Annales'den hangi noktalarda etkilendiğine geçilebilir. Türkiye'de çağdaş tarihçiliğin doğuşunu ele alan bir önceki bölümün sonunda yer verilen bir tespiti tekrarlamakta fayda var. Ersanlı'nın da belirttiği gibi, Türkiye'deki yeni tarih disiplininin konusu Yusuf Akçura, işlevi Ziya Gökalp, metodu ise Fuad Köprülü tarafından belirlenmiştir.¹¹ Peki, ama bu metodun temel özellikleri nelerdir? Berktaş'a göre, Köprülü'nün eseri olan 71 İslam Ansiklopedisi maddesi¹² başta olmak üzere, 1500'ü aşkın kitap ve

¹⁰ Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, (4. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 24-25.

¹¹ Fuad Köprülü'nün Türkiye'deki modern tarihyazımının metoduna ilişkin katkısı için Mehmet Genç de benzer ifadeler kullanır.

“M. Fuat Köprülü ise, Türkiye'de modern tarih çalışmalarını derinden etkilemiş bulunan farklı bir isimdir. Öncü olmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak, bazı bilgiler bakımından bugün için eksik veya eskimiş olduğu söylenebilse de, metod, araştırma teknikleri, kavramlaştırma ve tarihe yardımcı disiplinleri devreye sokma, hatta çalışmalarını disiplinlerarası denebilecek bir istikamete yöneltme bakımından, onun, son 50-60 yılın tarih külliyyatımızda en büyük yeri alması gerektiğini Toprak yeteri kadar ortaya koydu.”

Mehmet Genç, “Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, s. 442.

¹² Başka bir kaynakta bu sayı 73 olarak veriliyor.

Doç. Dr. M. Hanefi Palabıyık, *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 197.

makalenin pek çoğuna yedirilmiş, ama en çarpıcı şekilde *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar*¹³ ile *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*'nda işlenmiş olan yaklaşım tarzının özü İnalçık'ın belirttiği gibi titiz belgecilikten, metin tenkitinden ya da “bütün incelemelerin o zamana kadar yapılan işlerin dikkatle gözden geçirilmesi... ile başlaması”ndan öte ve önce, materyalist bir düşünme yöntemi ve çok geniş bir kültür birikiminden hareketle karşılaştırmalı tarih sorunlarını ortaya atabilme yeteneğidir.¹⁴ Örneğin Köprülü, Bizans kurumlarının Osmanlı kurumlarına olan etkisini incelediği çalışmasına, o tarihe kadar bu konu üzerine yapılan çalışmalarda izlenen yöntemin yetersizliklerinin altını çizerek ve bunun yerine karşılaştırmalı bir metot izlenmesi gerektiğini vurgulayarak başlar.

“Usul noktasından, yukarıda zikredilen tarihçilerin takip ettikleri usul doğru ve kâfi midir? Değilse, nasıl bir usul takibi icap eder? Orta Çağ Türkiye'si'ne ait tarihi tetkiklerin yeni bir devreye girdiği ve hatta bu tarihin çeşitli meseleleri hakkında şimdiye kadar –umumleşmiş birçok kanaatlerin değiştiği şu sırada, Bizans ve Osmanlı tarihi mütehassıslarını alakadar etmekle beraber, Türk hukuku tarihi itibarıyla de esas bakımından büyük bir ehemmiyeti olan bu meseleyi yeniden ortaya koymayı ve yukarıdaki suallerin cevaplarını araştırmayı bir zaruret saydık... Bütün sosyal müesseselerimiz gibi, hukuki müesseselerimizin tetkikinde de, İslamiyetten evvelki devirlerden başlayarak, kronolojik bir surette, çeşitli Türk devletlerinde o müesseselerin ne gibi safhalardan geçtiğini anlamak ve her devirde ve her coğrafi sahada dıştan gelmesi muhtemel tesirleri de tespit etmek mecburiyetindeyiz. Ancak böyle génétique ve comparatif bir usul sayesinde, her müessesenin dâhili gelişmesini, maruz kaldığı dış tesirleri, iktibas olunan yabancı müesseselerin milli bünyemiz içinde nasıl bir mahiyet aldığını bütün sebepleri ve neticeleriyle anlamak kabil olur... yukarıda tasrih ettiğimiz génétique ve comparatif usulün tatbikinin ne kadar güç olduğu meydandadır. Fakat menşey' meselesini ve bilhassa hangi müesseselerin ve ne

¹³ Bu metin ilk kez, 1931'de Köprülü'nün yönetimi altında yayın hayatına başlayan *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nda uzun bir makale halinde yayımlanmıştır.

¹⁴ Berktaş, a.g.e., s. 81.

zaman hariçten alındığını tayin edebilmek için, bundan başka bir usulün tatbikine imkân yoktur.”¹⁵

Köprülü’ye göre, hiçbir ulusal tarih, genel tarih çerçevesi içindeki doğal konumu ekseninde anlaşılmeden incelenemez. Bunun yanında, sözü edilen genel tarih de artık eskisi gibi sadece “Hıristiyan Garb”ı değil, “Müslüman Şark”ı ve semitik dinler haricindeki Uzak Doğu’yu da içeren “hakiki ve tam” bir sentez şeklini almak zorundadır. Ayrıca, İslam tarihi de “İlk zaman tarihini Ortazaman tarihine bağlayan büyük merhalelerden biri” olduğu için 19. yüzyıldan beri Batı Ortaçağ tarihi incelemelerinde izlenen yeni yöntemlerin Ortaçağ Türk ve İslam tarihi araştırmalarında da kullanılması gerekmektedir. Dolayısıyla parça ile bütün arasında doğru bir bağlantı kurulması gerektiğini vurgulayan Köprülü’ye göre yapılması lazım gelen “İslam kavimlerinin tarihi tekâmülü” üzerine çalışmaktır.¹⁶ Bu formülasyon ise şüphesiz, Berktaş’ın da altını çizdiği gibi, Batı ile Doğu Ortaçağları arasında bir eşdüzeyleğin veya karşılaştırılabilirliğin varlığını ima eder.¹⁷ Ancak, parça ile bütün arasındaki bağlantının öneminin vurgulanması ve karşılaştırmalı yöntemin kullanımı Köprülü’nün çalışmalarında kendisini esas olarak, “Türk tarihi”yle sınırlı olarak gösterir.

¹⁵ Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 34-50.

¹⁶ Fuad Köprülü, “Başlangıç”, *İslam Medeniyet Tarihi*, W. Barthold., (6. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. xviii-xxiv.

Orhan Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*’ne yazdığı Önsöz’de, Fuad Köprülü’nün “parça-bütün” ilişkisine verdiği önemi vurgulayarak, babasının bu ilişki bağlamında Selçuklu-Osmanlı tarihi üzerine çalıştığı konuları sıralar. Sözü edilen konuların kapsamı, Fuad Köprülü’nün tarih anlayışının boyutlarını yansıtmaları açısından kayda değerdir.

“Bir bütünün daha küçük parçaları olarak kendisinin üzerinde çalıştığı ve yayımlayağı düşündüğü mevzular şunlardır: Selçukluların idari teşkilatı (s. 69); Gelibolu tersanesi (s. 72); Tavacı tabiri (s. 79); Orta-Zamanda İktisadi ve Mali Türkiye (s. 89, 93 ve türlü yerler); İran Türkleri (s. 107); Anadolu’nun Türkleşmesi (s. 109); Harrizmşahlar devletinin teşkilatı (s. 111); Anadolu Selçuklularının idari teşkilatı (s. 112); ıstılah olarak subaşı (s. 139); Selçuklularda uc teşkilatı (s. 141); İslam ve Türk devletlerindeki hakimiyet timsalleri (s. 149); Memlükler devleti ile Anadolu’nun harsi münasebetleri (s. 165); Orta Çağ’da İslam ve Türk şehirlerinin teşkilatı (s. 176); Gaznelilerin idare teşkilatı (s. 187); Osmanlı hakimiyeti devrinde Hıristiyan teb’a (s. 200); İkibaşlı kartal meselesi (s. 218).”

Dr. Orhan F. Köprülü, “Ön Söz”, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 18-19.

¹⁷ Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, s. 2466.

Köprülü, Berktaş’ın işaret ettiği Batı ve Doğu Ortaçağları arasındaki eşdüzeyleğin ve karşılaştırılabilirliğin varlığını *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* çalışmasında da belirtir.

“Bizim bu derslerde gözetdiğimiz başlıca gaye şudur: XIX. asırdan beri Garp Ortazaman tarihi tetkiklerinde takip edilen yeni usullerin, Ortazaman Türk ve İslam tarihi tetkiklerinde de kullanılması ihtiyacını concret bir tarzda meydana koymak...”

Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 59-60.

“Hâlbuki Osmanlı tarihi, umumi Türk tarihi çerçevesi içinde, yani, öteki, Anadolu beylikleriyle beraber ve Anadolu Selçukluları tarihinin bir devamı şeklinde telakki olunursa, o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan birçok noktaların anlaşılması imkânı ortaya çıkar. Aynı suretle, Anadolu Selçukluları tarihi için de umumi Selçuklu tarihinin bir şubesi halinde tetkik edilmek ve böylece, Türk tarihinin en eski devirlerine kadar inmek zarureti vardır.”¹⁸

Berktaş’a göre, karşılaştırmalı yöntemin yalnız Türk-İslam kültür dairesinin kendi içindeki karşılaştırmalar ölçeğinde kullanılması, Köprülü’nün materyalizminin derinleşmesini engellemiştir. Bu anlayış doğrultusunda Köprülü, herhangi bir Osmanlı kurumunu üzerinde yükseldiği diğer Ortaçağ toplumlarıyla ortak maddi koşullara bağlamaktan ziyade, mutlaka Türklerin önceki tarihi içindeki benzerlerinden kesintisiz bir evrim içinde türetmeye çalışır ve bu dar soy kütükleri arayışı onu zaman zaman Osmanlı’nın kendine özgülüğü temasının sınırlarında dolaşmaya götürür.¹⁹ Fakat karşılaştırmalı metodun bu haliyle kullanımının bile, söz konusu dönemdeki Osmanlı tarihi araştırmaları açısından büyük bir sıçrama olduğunu söylemek mümkündür. Zira dönemin Osmanlı tarihi üzerine olan çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu tarihini, Selçuklu ve daha önceki siyasi kurumlara değinmeden, Osmanlı tarihinin dar çerçevesinden çıkmaksızın ele alıyorlardı. “Böylece bu tarihçiler şarktaki klasik İslam devletleri örneğine göre Osmanlı İmparatorluğu tarihini anlamakta vazifelerini ifa ediyorlardı ki, bu tarihçiler böylece bu imparatorluğun mevcudiyetinde Türklüğe has bir şeyi bulamayıp, Osmanlı İmparatorluğunu, evvelki Türk devletlerinin ve teşekküllerinin uzak ve ihatalı, içtimai ve siyasi inkişafının mantıki bir devamı olarak görmemişlerdir.”²⁰

¹⁸ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 43.

¹⁹ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 92.

²⁰ Prof. Nedim Filipoviç, “Müellif Hakkında Not”, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 37.

Köprülü, çalışmasının “Tetkik Metodu” başlıklı bölümünde, sözü edilen durumu değerlendirir. “Bir sülalenin destanını yazmak isteyen vak’a-nüvislerin, Osmanlı tarihini böyle kendi başına bir hadiseseler silsilesi gibi tasvir etmeleri çok tabiidir; fakat ne mu’cizeyi, ne de tabiat üstü sebepleri kabul etmeyen modern tarihçiliğin, aynı an’aneyi başka bir şekil altında devam ettirmek istemesi, tasavvura sığmaz. Muhtelif vesilelerle söylediğim gibi, Osmanlı tarihi umumi Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber Anadolu Selçuk tarihinin bir devamı gibi telakki ve tetkik olunursa, ancak o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan birçok problemlerin anlaşılması imkanı hasıl olur.”

Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 57-58.

Yerine getirilmesi gereken sorumluluğun İslam kavimlerinin tarihi ilerlemesi üzerine yoğunlaştırılması olarak ortaya konulması ise, Köprülü'nün tarihe bakışının özü hakkında fikir verir. Hatırlanacağı gibi Bloch'a göre tarih, her şeyden önce değişimin bilimidir.²¹ Paralel bir biçimde Köprülü de, tarihçinin amacını “herhangi bir cemiyetin muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek, onu içtimai hayatının türlü türlü tezahürleriyle realiteye en yakın şekilde canlandırabilmek” olarak tanımlar.²² Peki, bunu gerçekleştirebilmenin yolu Köprülü'ye göre nedir?

“İşte, hareket noktası olarak bu esas kabul edildikten ve mes'ele bu tarzda ortaya konduktan sonra, bunun hal ve izahı için tutulacak yol kendiliğinden teayyün eder: Bu, tarih metodolojisinin bugünkü tekniğine göre, eldeki memnaların harici ve dâhili tenkitini yapmak; vak'a-nüvislerin muayyen maksatlarla uydurdukları lejantlara, silsile-namelere müspet bir mahiyet atfetmeyerek onları kullanmaktan vazgeçmek; siyasi ve askeri tarihe ait vak'aların meşkûk olanlarına, devamlı bir eser bırakmayan küçük askeri vak'alara ehemmiyet vermeyerek yalnız esasi mes'elelere dikkat çekmek; sadece kroniklere bağlı kalmayarak daha ziyade –hiç olmazsa onlar kadar- içtimai tarih problemlerini halle yarayacak sair cins vesikalara ehemmiyet vermek; XIII-XIV. asırlardaki Anadolu Türk cemiyetinin harici cephesindeki mütemadi tahavvülleri göstermekten ziyade, bu cemiyeti terkip eden muhtelif anasırın stratification'unu, mütekebil vaziyetlerini, kuvvet ve zaaf amillerini, aralarındaki ziddiyet veya tesanüd sebeplerini, yani dâhili hayatındaki değişiklikleri araştırmak; daha kısa bir tabir ile bu cemiyetin siyasi ve askeri hadiselerinden ziyade morfolojisini ve dini, hukuki, iktisadi, bedii müesseselerinin tekâmülünü tespitte çalışarak tarihi bir terkip vücuda getirmek. Ancak –elde mevcut her cins malzemededen istifade edilerek yapılacak- böyle bir synthèse, bize Osmanlı devletinin kuruluşu probleminin tarihi realiteye en yakın izahını verebilir.”²³

Bu aktarmadan da görüldüğü gibi, Köprülü hem Ranke devriminin belki de en önemli kazanımı olan, belge ve kaynak eleştirisine gönderme yapıyor hem söylence

²¹ Marc Bloch, *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*, Armand Colin, Paris, 1964, s. x.

²² Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 59.

²³ Köprülü, *a.g.e.*, s. 58.

ve kanıt arasındaki farkın altını çizerek araştırmının hangi kaynaklara dayanması gerektiğini belirtiyor hem söz konusu kaynakların ve dolayısıyla araştırma araçlarının çeşitliliğinin zengin tutulmasının önemine dikkat çekiyor ve hem de 19. yüzyıldaki egemen tarih anlayışının olayların merkezine devleti yerleşirmesi ve siyasetin belirleyici unsuru olarak dış siyaseti görmesiyle arasına mesafe koyarak “cemiyetin dâhili hayatındaki değişiklikleri araştırmak gerektiği”ni vurgulayarak ekliyordu:

Acaba eldeki malzeme, böyle geniş bir terkip için kâfi kemiyet ve keyfiyette midir? Şüphesiz, hayır... Yalnız şunu düşünelim ki, bu synthèse tecrübesini yapmak için, şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu muahhar Osmanlı kroniklerinin verdiği lejander mu'talar ile izaha çalışanlara nispetle çok zengin malzeme elimizde bulunuyor. Bugün elimizde bulunan menbalara dayanarak alelade bir historiographe gibi, mesela Osman devrinin vak'alarını sene sene kaydeden bir yıllık yazmağa teşebbüs edecek olursak, buna maddeten imkân bulunmadığını söyleyebiliriz; çünkü Osmanlı kroniklerinin bu hususta verdikleri vusuk derecesi tamamıyla şüpheli malumatı kontrol edebilecek hiçbir vasıtaya malik değiliz; bu hususta ne Bizans ve Arap menbalarında, ne resmi vesikalarda, ne kitabelerde hiçbir şey yoktur... Tarihi tenkitin bütün icabatına göre yapılacak böyle bir ayırma amelesinden sonra, sıhhat dereceleri oldukça kuvvetle anlaşılan hadiseler kemiyet itibarıyla çok azalacaktır. Fakat müverrih, bir annaliste gibi sırf tecessüs merakını tatmin edebilecek her türlü haberleri ve hadiseleri öğrenmeye muhtaç değildir. An'anelerde ve sair tarihi vesikalarda tespit edilmiş binlerce ehemmiyetsiz, fer'i, mükerrer hadiseler vardır ki onları bilmemek, bir cemiyetin tarihi tekâmülünü anlamaya asla mani değildir. Hikâyeci tarih ile terkibi tarih arasındaki fark asıl buradadır. Bunu söylemekle érudition'un tarihi çalışmalardaki büyük ehemmiyetini inkâr etmiyoruz; yalnız tenkitten geçmemiş, kıymet dereceleri ta'yin edilmemiş, ehemmiyetlisi ehemmiyetsizinden ayrılmamış bir malzeme yığınının, tarihi bir sentezden büsbütün ayrı bir şey olduğunu hatırlatmak istiyoruz.”²⁴

Görüldüğü gibi, Köprülü'ye göre “hikâyeci tarih” ile “terkibi tarih” arasındaki fark, ikinci ile uğraşanların “bir cemiyetin tarihi tekâmülünü anlamaya”

²⁴ Köprülü, *a.g.e.*, s. 58-59.

yönelmelerindedir. Bu nedenle de, Köprülü tarihçiden belirli bir durumun eksiksiz bir tasvirinden ziyade, tüm olgular içinden “binlerce ehemmiyetsiz, feri, mükerrer hadiseler”i ayıklayabilmesini ve yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik kuramsal bir yaklaşım geliştirmesini talep eder. Berktaş’a göre bu tutum sayesinde Köprülü, tarihte “yasa” diye nitelenebilecek belli genellemelerin aranmasını ve dolayısıyla tarihin bir bilim olmasını reddeden “ultra-ampirisist” yaklaşımla arasına geniş bir mesafe koyar.²⁵ Bu durum ise, şüphesiz, Köprülü’nün sorun odaklı tarihçilik anlayışını yansıtır. Köprülü, Bizans kurumlarının Osmanlı kurumlarına etkisini incelediği çalışmasının girişinde bu anlayışı açık bir biçimde belirtir:

Rimbaud... Grousset... Gibbons, Türk hukuku tarihinin en karışık meselesini sadece kelimelerle çözmek istemişlerdir! Rimbaud ve takipçilerinin Bizans’tan alınmış gösterdikleri birtakım müesseseler, belki gerçekten Bizans’tan alınmıştır; fakat onların, tezlerini ispat için takip ettikleri usul, buraya kadar izaha çalıştığımız veçhile, tarih usullerine tamamıyla aykırıdır. Ne gibi müesseselerin Bizans’tan Osmanlılara geçtiğini ilmi surette tespit için önce, Osmanlı müesseselerinin menşe’leri meselesini umumi ve nazari surette belirtmek mecburiyeti vardır... Yani, Rimbaud ve takipçilerinin Bizans’tan alınmış olduğunu iddia ettikleri müesseselerin yahut diğer Türk-Osmanlı müesseselerinin menşe’lerini nasıl ve nerede aramak lazımdır? İşte, Türk hukuku tarihinin metodolojisine ait olan bu çok mühim meseleyi burada en umumi çizgileriyle izaha çalışacağım.²⁶

Köprülü’nün sorun odaklı tarih anlayışı, kendisini *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* çalışmasında da gösterir. Köprülü, kitabının “Mes’elenin Mantiki Surette Tetkikinin Şartları” bölümünde, çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşu konusunu hangi sorular etrafında inceleyeceğini kaydeder:

Fakat şu da aynı derecede aşikâr bir hakikattir ki, bu mes’ele için her şeyden evvel onun dâhili amillerini tanımak lazımdır. Osmanlı İmparatorluğunu kurmuş olanlar, etnik bakımdan Türklerin hangi şubesine mensuptular? Anadolu’nun

²⁵ Berktaş, *a.g.m.*, s. 2466.

²⁶ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 42.

şimal-i garbisine ne zaman gelip yerleşmişlerdir? Bunların içtimai durumu nasıldı? Göçebe mi, yarı göçebe mi, yoksa yerleşmiş mi idiler? İçtimai hacimlerini artırmış olan unsurlar, ne nispette Türk, ne nispette yabancı idiler? Dışarıdan gelen unsurların, yerli unsurlarla olan nispeti ne idi ve bunların karşılıklı münasebetleri nasıldı? Göçebe unsur ile şehirli ve köylü unsurlar arasında ne gibi bir nispet vardı? Bunun gibi, Hıristiyanlarla İslamlar arasında nasıl bir münasebet vardı? Muhtelif içtimai sınıfların kudret derecesi ve her birinin imparatorluğun kurulmasında iştirak payı ne idi? Osmanlı İmparatorluğu, demokratik bir teşkilat mı, yoksa aristokratik bir teşkilat mı idi? On dördüncü asırda hâkimiyet mefhumu ne gibi tahavvüllere maruz kalmıştır? Maddî ve zihni (manevî) medeniyet nasıl bir seviyeye ulaşmıştı? ... Şimdiye kadar bu mes'eleyi ele almış olanlardan, Gibbons da istisna teşkil etmemek üzere, hiçbiri, saymış olduğumuz sualleri ciddi bir tetkike tabi tutmadığı gibi, yine hiçbiri bu misalleri, birer tedkik mevzuu olarak ortaya atmayı dahi düşünmemiştir.²⁷

İlgi alanları, etnografyadan dinler tarihine, hukuk tarihinden iktisat tarihine kadar geniş bir yelpazeye yayılan bu sorular demeti ise, hem disiplinlerarası bir yaklaşımın ürünüdür hem de böyle bir anlayışı gerekli hale getirir. Köprülü de çalışmasında cevaplamaya çalışacağı soruları kaydettikten sonra, bu noktaya dikkat çekerek, konuyu yalnızca askeri ve siyasi tarih açısından ele alma eğilimindeki yaklaşımın yetersizliğini belirtir.

“Onun için, Şark Orta Çağı’na tahsis edilmiş olan çalışmaların, siyasi ve askeri hadiseleri anlatmakta iktifa eden narratif (hikâye) tarzındaki tarih seviyesini aşmamış olduğuna esef etmek yerinde olur. Bilhassa, Osmanlı devletinin başlangıcı hakkındaki tetkiklerin verdiği neticeler, sadece siyasi ve askeri hadiseler nokta-i nazarından dahi, çok zayıf, çok iptidai ve ekseriyetle mütenakızdır.”²⁸

Köprülü’nün tarih tahayyülüne ilişkin kaydedilmesi gereken bir diğer önemli mesele, sosyal tarihçilik anlayışıdır. Köprülü’nün insan etkinliğinin hemen hemen tüm alanlarını kapsayan sosyal tarihçiliğe yönelik vurgusu, onu, tarihin merkezine siyasal olanın yerleştirildiği Avrupa’nın 19. yüzyıldaki egemen tarih tahayyülünden

²⁷ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 51-52.

²⁸ Köprülü, *a.g.e.*, s. 52.

tartışmasız bir biçimde ayırır. “Osmanlı tarihinin bütün şubelerini ve bilhassa Osmanlı müesseselerinin gelişmesi meselesini anlamak için esas bakımından bir ehemmiyeti olan ‘Anadolu Selçukluları’ tarihi –burada kelimenin mahdut manasıyla ‘siyasi tarih’ değil, geniş manasıyla ‘medeniyet tarihi’ kastolunuyor- henüz pek karanlık olduğu gibi Anadolu’nun XIV. yüzyıl tarihi de yeni yeni aydınlanmaya başlıyor.”²⁹ Köprülü, Türkiye’deki modern tarihçiliğin erken döneminde gerçekleştirdiği bu çalışmasında, söz konusu noktanın altını sık sık çizer. “Osmanlı İmparatorluğu hukuki müesseselerinin menşe’lerini ciddi bir surette tetkik etmek isteyen her tarihçi, her şeyden evvel, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu hakkında şimdiye kadar bilinen yanlış ve dar faraziyelerden kurtulmak mecburiyetindedir ve bu mecburiyet, Osmanlı devrinin yalnız hukuki değil diğer bütün sosyal müesseselerinin menşeiini araştırmak isteyenler için de aynı kuvvetle varittir.”³⁰ Tarihsel açıklamanın merkezine sadece siyasal olanın yerleştirilmesi gibi, başka, fakat gene aynı şekilde tek bir “etken”in koyulması yoluyla da somutlaşabilen tarih anlayışının tam karşısındaki bu bütünsel tarih tahayyülünün, Köprülü’nün hemen hemen tüm çalışmalarının ruhuna işlediğini söylemek mümkündür.

“Görülüyor ki, Gibbons, Osmanlı Devletinin kuruluşunu yalnız dini bir sebeple izaha çalışmakta ve kabul edilen yeni dinin yeni bir ırk, bir Osmanlı ırkı vücuda getirdiğine inanmaktadır. Onun delillerini tenkite girişmeden evvel şunu söylemek lazımdır ki, bu kadar büyük ve ehemmiyetli bir tarihi hadiseyi yalnız dini bir amil ile izaha kalkışmak, yani ‘tek cepheli bir izah’ kısmi bir hakikati ihtiva etse bile, tarihi realitenin karışıklığı (complexité) karşısında, daima kifayetsizdir.”³¹

Köprülü’nün tarih anlayışını 19. yüzyıl Avrupa’sındaki egemen tarihçilik anlayışından ayıran ve Annales’in geliştirdiği tarih tahayyülüyle paralel hale getiren bir diğer önemli nokta, araştırma araçlarının çeşitliliği meselesidir. Hatırlanacağı gibi, 19. yüzyıldaki egemen tarih anlayışının vardığı uç bir yoruma göre, tarih çalışmalarında kullanılması gereken neredeyse yegâne geçerli kaynak, arşiv belgeleriydi. Annales Okulu ise, 19. yüzyıldaki Ranke devriminin kazanımlarını

²⁹ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 36.

³⁰ Köprülü, *a.g.e.*, s. 43.

³¹ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 44.

savunmakla birlikte, tarihçiliğin ortada hiçbir yazılı doküman yoksa bile, insana dair olan her şeyden faydalanılarak yapılabileceğini savunuyordu. Köprülü de, çalışmasını yaptığı tarihte her ne kadar Osmanlı'nın kuruluşuna dair elde fazla “kaynak” olmasa da, yararlanılabilecek diğer araştırma araçlarından söz ediyordu ve sadece “kabul gören” belgelere saplanıp kalan tarihçileri eleştiriyordu.

“Mamafih XIV. asır Anadolu tarihi için müracaat edilecek daha başka İslam menbaları da yok değildir: Münşeat mecmuaları, muhtelif mahiyette edebi ve tasavvufi eserler, vakıf-nameler, evliya menakıbına ait mecmualar gibi... fakat her ne olursa olsun, kuvvetli bir tenkite tabi tutmak şartıyla, bu cins eserlerin içtimai tarih tetkikatı için esaslı bir menba olduğu söylenebilir. İşte bu sür'atli izahtan pek iyi anlaşılıyor ki, ne kadar mahdut olursa olsun, XIV. asır Anadolu tarihi için elde birtakım mühim menbalar vardır; bu devre ait olarak şu son yirmi beş yıl içinde bilhassa Türkiye'de yapılmış epigrafik ve nümismatik araştırmalar da epeyi mühim neticeler vermiştir. Halbuki Osmanlı Devletinin kuruluşu mes'elesiyle uğraşan garp mütetebbi'leri, Gibbons gibi şark dillerini bilmeyenler değil, hatta müsteşrikler bile, bu bahsettiğimiz menbalardan layıkıyla istifade etmemişler, mahdut birkaç kronikten çıkardıkları malumatla iktifa etmişlerdir. Bu şerait dâhilinde, XIV. asırda Anadolu'nun içtimai tarihi hakkında neden hiçbir ciddi tetkik yapılmamış olmasının esbabı kendiliğinden anlaşılıyor ve bunu sadece malzeme yokluğuna ve menbaların kifayetsizliğine atfetmenin yanlışlığı meydana çıkıyor...”³²

Köprülü, bu satırların devamında ise tarihyazımında kaynakların değil, sorulacak soruların esas belirleyici olduğunu; tarih araştırmalarında sorulan sorular doğrultusunda araştırma araçlarının zenginleşeceğini belirtir.

“Şimdiye kadar doğrudan doğruya Osmanlı Devletinin kuruluşu problemini tetkik ve izaha çalışanların hiçbiri, bunu XIV. asır Anadolu tarihinin umumi çerçevesi içinde araştırmak lüzumunu hissetmedikleri için, yukarıda bahsettiğimiz menbaları esaslı surette tetkike ihtiyaç görmemişlerdir. Onların bütün gayretleri ve dikkatleri yalnız bir nokta üzerinde temerküz etmiştir: Münhasıran Osmanlı Devletine ve Osmanlı hanedanına ait menbalar bularak, bu devletin kuruluşu mes'elesini münhasıran onlar

³² Köprülü, *a.g.e.*, s. 54.

vasıtasıyla halle çalışmak! Bu büyük problemi bu kadar dar bir çerçevede içinde anlamaya kalkışınca, yani XIV. asır Osmanlı tarihine ait kafi menbalar bularak onlar vasıtasıyla bir neticeye varmaya teşebbüs edilince, şimdiye kadar olduğu gibi, bir çıkmaza girmek, evvelden mukadderdir... Şu halde, XIV. asra ait Osmanlı menbalarının bu kifayetsizliği karşısında ne yapmalı? Gerçi, bu asırda Osmanlı sahasında yazılmış bazı edebi ve ilmi eserleri ve muhtelif kategorilere ait vesikaları inceden inceye araştırarak, vakayinamelerin izah edemediği bazı noktaları, bilhassa içtimai tarihi alakadar eden bazı mes'eleleri biraz aydınlatmak kabil olabilir. Fakat benim kanaatime göre, bu büyük problemi izah için bu da kifayet etmeyecektir. İşte burada davamızın esas noktasına geliyoruz: Yukarıdan beri izaha çalıştığımız veçhile, Osmanlı Devletinin kuruluşu mes'elesinin şimdiye kadar bir çıkmaz içinde kalması, yalnız malzemenin azlığından, menbaların kifayetsizliğinden değil her şeyden evvel, tarihi zihniyete hiç uygun olmayan hatalı ve basit bir telakki neticesinde mes'elenin yanlış vaz'edilmesinden ileri geliyor.”³³

Köprülü'nün tarihçiliğine ilişkin tüm bu anlatılanlardan sonra, Annales ile etkileşiminin boyutlarına geçilebilir. Açıklanmaya çalışıldığı gibi, Köprülü'nün çalışmalarının kurgulanışı, esas olarak Annales ile benzer biçimde sorun odaklı analizlere dayanır ve dolayısıyla, tanımlayıcı değil açıklayıcı bir nitelik taşır. Bunun yanında, Köprülü'nün incelemelerinin merkezinde siyasal olan bulunmaz. Aksine Köprülü, odak noktasını askeri ve siyasal olaylara ayırmış bulunan tarihçilik tahayyülünü sert bir dille eleştirmiş ve Annales Okulu'na mensup tarihçilerle paralel bir biçimde disiplinlerarası bir yaklaşımı savunarak, tarihsel açıklamalarını bu tutum doğrultusunda inşa etmiştir. Ayrıca, Köprülü'nün yönelimi ampirisist bir eğilimden ziyade, esas olarak yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik kuramsal bir yaklaşım doğrultusundadır. Tarih araştırmalarında kullanılacak araçların özelliği bağlamında ise Köprülü, arşiv belgelerini fetişleştirmeye yönelik tutumu şiddetle eleştirmiş ve gene Annales ile benzer bir şekilde, tarihçinin kaynaklarına doğru soruları sorabilmesi neticesinde, insana dair her şeyden tarih araştırmalarında faydalanılabileceği sonucuna ulaşmıştır. Annales ekolünün bir diğer ayırt edici özelliği olarak nitelendirilebilecek olan karşılaştırmalı yöntem meselesi ise, Köprülü ile Annales'in tarih anlayışlarındaki diğer unsurlardaki paralelliklere

³³ Köprülü, *a.g.e.*, s. 54-56.

göre biraz daha sorunludur. Şüphesiz Köprülü de geliştirdikleri tarih tahayyülünden oldukça etkilendiğini belirttiği Marc Bloch ve Lucien Febvre gibi tarihe karşılaştırmalı bir perspektifle bakılması gerektiğini savunmuştur. Ancak, belirtmeye ve gösterilmeye çalışıldığı gibi, Köprülü'nün çalışmalarında karşılaştırmalı yöntem esas olarak Türk-İslam kültür dairesinin kendi içindeki karşılaştırmalar ölçeğinde kullanılır. Bu doğrultuda Köprülü, herhangi bir Osmanlı kurumunu, üzerinde yükseldiği diğer Ortaçağ toplumlarıyla ortak maddi koşullara bağlamaktan ziyade, Türklerin daha önceki tarihi içindeki benzerlerinden kesintisiz bir evrim içinde türetmeye çalışır ve söz konusu eğilim onu zaman zaman, Osmanlı'nın kendine özgülüğü temasının sınırlarında dolaşmaya götürür. Ancak gene de karşılaştırmalı metodun bu haliyle kullanımının bile, dönemin Osmanlı tarihi araştırmaları açısından büyük bir sıçrama niteliğinde olduğu söylenebilir. Köprülü'nün tarihçiliğe bakışının temel özellikleriyle, Annales Okulu'nun kuruluş evresinde, Bloch ve Febvre tarafından ortaya konulan, birbirine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı temel ilkelerinin diğer kalemleriyle söz konusu son özellik arasındaki açığı farkının nedeni, büyük ölçüde, bir önceki bölümün sonunda bahsedilen “eşitsiz gelişim” meselesiyle ilişkilidir. Hatırlanacağı gibi, Türkiye’de modern tarihyazımı, ulus inşasının amaçlandığı bir sürecin hem bir ürünü hem de bir aracı niteliğinde ortaya çıkmıştır ve söz konusu sürecin temel amacı Türk milliyetçiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesidir. Fuad Köprülü'nün düşünsel gelişiminin, böyle bir ortamda şekillenmiş olması; şüphesiz hem dünya görüşünün ve hem de çalışma konularının biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla, milliyetçi ideolojinin Köprülü'nün tarih anlayışında bu gibi bazı konularda ister istemez bir cendere işlevi görmüş olduğunu söylemek mümkündür.

Buraya kadar tamamsa, Annales Okulu'nun Türkiye'deki etkisine yönelik bundan sonrasına geçmeden son bir soru sorularak, bundan öncesine dönülebilir. Türkiye’de tarih disiplininin mesleki standartlarına kavuşma sürecinde, çeşitli nedenlerle, Avrupa’da yaşanan deneyimden farklı olarak, diğer sosyal bilim disiplinlerinden kendisini kesin olarak ayırtıramadığı belirtilmişti. Temel amacın Türk milliyetçiliğinin bir doktrin olarak oluşturulması ve geliştirilmesi olduğu 20. yüzyıl başı Türkiye’inde, deyim yerindeyse tüm enerji ilerlemeyi mümkün kılacağı

düşünülen uluslaşma için sarf edilmiş ve sosyal bilim disiplinleri bir bütün olarak bu amaç doğrultusunda seferber edilmişti. Hem bu nedenle ve hem de sosyal tarihçiliğin Avrupa’da etkisini hissettirmeye başladığı bir dönemde Avrupa’daki tarih kurum ve araştırmalarıyla girilen yoğun etkileşim süreci nedeniyle sosyal tarihçiliğin, bir yönüyle, Türkiye’deki tarihyazımının doğum evresinde genlerine yazıldığını söylemek mümkündür. O halde, sözü edilen soru şöyle formüle edilebilir: Köprülü’nün tarihçiliğinde, Annales hareketi ortaya çıkmadan önce, Türkiye’deki çağdaş tarihçiliğin mayasında bulunan sosyal tarihçilik yaklaşımının rolü nedir? Daha basit ifade edilecek olursa, Köprülü’nün tarihçilik anlayışında, Annales hareketi ortaya çıkmadan önceki Türkiye’deki tarihyazımında görülen sosyal tarihçiliğin, Annales ekolünün etkisine oranı nasıldır? Kesin bir cevap bulmanın oldukça zor olduğu bu sorunun yanıtına ilişkin, burada, Köprülü’nün Annales kurulmadan önceki çalışmalarına bakılarak, bazı ipuçlarına işaret edilebilir. Örneğin 1923 yılında yayımlanan *Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler* adlı kitabında Köprülü ele aldığı dönemi, siyasi ve askeri tarihten ziyade, kültür ve medeniyet tarihi niteliğinde sunmuştur.

“Eser, o günkü Türk âlemi hakkında, öncelikle batıda tartışması yapılan hususlarda, etnolojik, filolojik ve istatistikî malumat verdikten sonra, Türklerin Müslüman olmazdan evvel geçirdikleri siyasi ve medeni hayatı, kökenleri, dinleri, dilleri, göçleri, yaşadıkları mekânları ile musiki, yazı, edebiyat ve destanları konu edinmiştir. Eserde daha sonra, Türklerin İslamlaşması ve İslam âlemindeki ilk durum ve hizmetleri, ilk Müslüman Türk devletleri, Tuluniler, İhşidiler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve bu devletlerdeki her türlü medeni, edebi, dini ve siyasi hayat ele alınmıştır.”³⁴

Gene 1914 yılında yayımlanan “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul” başlıklı makalesinde, tarihçinin geçmişe ait olayları anlayabilmek için, öncelikle incelemek istediği cemiyetin “ırk menşeyini, fiziki ve coğrafi amillerini, siyasi kuvvetinin saha ve nüfuzunu, iktisadını, sosyal hayat ve teşkilatını, lisan ve edebiyatını, dini ve ilmi tekâmülünü” göstermesi gerektiğini belirtiyordu. Daha sonraki çalışmalarının dayanacağı metodolojinin ilk tomurcuklarının görülebileceği bu makalenin yanı sıra

³⁴ Palabıyık, *a.g.e.*, s. 119.

Köprülü, 1927 yılında yayımlanan bir başka makalesinde de tarih araştırmalarında kullanılabilir kaynakların çeşitliliğine değinir. "...Köprülü, tarihin kaynaklarının, sadece resmi ve hususi vakayinameler, muhaberat ve resmi vesikalar, divan defterleri, fermanlar, vakfiyeler, kitabeler vs.den ibaret olmayıp; ayrıca divanlar, tezkireler, inşa mecmuaları, hususi mecmualar, muhadarat kitaplarında (edebi ve tarihi fıkraların anlatıldığı kitaplar) tesadüf olunan birçok ufak şeylerin de, tarihin asıl iç yüzünün aydınlatılmasında rolü olduğunu söyler."³⁵ Köprülü'nün Annales'ten önceki yöntemsel yaklaşımına ilişkin bu satırların ardından, sözü edilen soru cevaplandırılmaya çalışılabilir. Annales Okulu'nu ele alan bölümde açıklanmaya çalışıldığı gibi, Lucien Febvre ve Marc Bloch'un tarihçilik anlayışları, her şeyden önce bir sürecin ürünüydü. Bu süreç, tam da tarihyazımındaki 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve zamanla egemen hale gelen yaklaşımın iyice yerleştiği 19. yüzyılın sonlarında, Avrupa ve ABD'de eşzamanlı olarak başlıyor ve Annales'in kurulduğu yıl olan 1929'a kadar oldukça ciddi bir birikimi içeriyordu. Türkiye'deki tarihçiliğin ve dolayısıyla Köprülü'nün de egemen tarih anlayışına yönelik bu yeni akımdan önemli ölçüde etkilendiği daha önce belirtmeye çalışıldı. Bu nedenle Köprülü'nün Annales'ten önceki çalışmalarında sosyal tarihçilikle paralellik arz eden yaklaşımının, genel olarak Türkiye'deki tarihyazımının, doğrudan Annales'e gebe olan yeni tarih anlayışından etkilenmiş olmasının ürünü olduğu söylenebilir. 20. yüzyıl başlarındaki sosyal tarihçiliğin ortaya attığı fikirlerin, Annales hareketi tarafından deyim yerindeyse ilkeleştirilmesi ve bu fikirlerin zamanla temel prensipler haline gelmesinin, hem Annales dergisini ve hem de Febvre ve Bloch'un çalışmalarını yakından takip ettiğini kaydeden Köprülü'nün, tarihçiliğe yönelik düşüncelerini formüle edişinde belirleyici olmuş olması muhtemeldir.

4. 3. Etkinin Derinleşmesi ve Tıkanması: Ömer Lütfi Barkan

Berktaş, 1983 yılında yayımlanan *Fuad Köprülü ve Cumhuriyet İdeolojisi* adlı kitabında, Cumhuriyet dönemi tarihyazımının son kırk yılının bütün belli başlı isim ve eserlerinin gözden geçirilmesi durumunda, ilk safta hep çabalarını, Köprülü

³⁵ Köprülü, "Nevşehirli İbrahim Paşa'ya Dair Yeni Vesikalar", Aktaran: Palabıyık, *a.g.e.*, s. 155.

tarafından oluşturulan taslağın herhangi bir bölümünde yoğunlaştırmış olan Köprülü'nün takipçileriyle karşılaşılacağını yazar. Berktaş'a göre, Köprülü'nün çeşitli disiplin ve çağları kucaklayan çok geniş ilgi alanı, Şamanizm tarihçisi Abdülkadir İnan'dan Selçuklu uzmanı Osman Turan'a, Selçuklu-Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Mustafa Akdağ'dan Halil İnalçık ve Ömer Lütfi Barkan'a uzanan bir yelpazede, ister istemez izleyicilerinin kişiliklerinde belli bir parçalanmaya uğramıştır.³⁶

Tarafli tarafsız hemen tüm gözlemciler, Ömer Lütfi Barkan'ın Annales Okulu'ndan bir ölçüde etkilendiğini belirtmişlerdir. Barkan'ın tarihçiliğini belki de en çok eleştiren ve onu tam da Annales hareketinin mahkûm ettiği “ultra-ampirisist” yaklaşımla özdeşleştiren Berktaş bile, çeşitli yerlerde Barkan'ın Braudel'den esinlendiğini kaydeder. “Bunun yerine, Türkiye'nin kabuğundan çıkması ve dünyaya açılmasının, ticarileşmesinin ve yeni bir globalliğin farkına varmasının etkileri, Barkan'a, tarihçiliğinde büyük bir konu değişikliğinin oluşması; toprak meselelerini –eski yazdıklarının tekrarı niteliğindeki makaleleri dışında- esas olarak bir yana bırakması ve 1949-50'den itibaren Braudel'e, tarımsal demografiye, şehir ekonomisine ve fiyat hareketlerine yönelmesi biçiminde yansıyor.”³⁷ Bu satırların ötesinde, genel olarak, Barkan'ın tarihçiliğine ilişkin bir kafa karışıklığından bahsetmek mümkündür. Sanırım bunun en somut örneği, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nde doğrudan Halil Berktaş tarafından kaleme alınan “Tarih Çalışmaları” maddesinde, Berktaş tam da “Barkan'ın, ekonomik tarihi esas aldığı yolundaki yaygın yanılgıya rağmen, özünde tamamen dar-hukukçu, formalist bir mantık taşıdığı, en fazla bu soru veya itirazı karşılayış tarzında kendini gösterir.”

³⁶ Berktaş, *Fuad Köprülü ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s. 90-91.

³⁷ Halil Berktaş, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, 54-55, 1991, s. 43.

Aynı durum başka bir biçimde bir diğer çalışmada da belirtilir.

“1960'lı yıllarda Ömer Lütfü Barkan'ın çalışmalarında, ikinci bir geniş tema olarak, Atlantik kıyısı ülkelerini merkez alan yeni dünya ekonomisinin gelişmesi çerçevesinde Doğu Akdeniz'in periferileşmesinin Osmanlı zanaat ve tarım üretimi üzerindeki etkilerine artan bir ilgi, 16. yüzyılın fiyat hareketleri ile nüfus ve şehirleşme açısından Akdeniz'in iki ucu arasındaki karşılaştırmaları konu alan bazı makaleler biçiminde belirginleşmeye başladı. Doğrudan doğruya Braudel'den esinlenen bu yazıların satır aralarında, eskiden hiçbir sorunu olmadığı farzedilen “altın çağ”ımızın eşsiz sınıflararası uyumu ve yaşama gücünün, sırf dış –yani, biz Türklerin denetimimizde olmayan ve karşısında çaresiz kaldığımız- süreçlerce bozulduğu iması hep mevcuttur.”

Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, s. 2471.

satırlarını yazarken; gene aynı madde içinde olmak üzere, Barkan'ın resminin altına, “Osmanlı arşivlerinin bilim dünyasına açılmasına büyük emeği geçmiş olan Ord. Prof. Barkan, Osmanlı ekonomisinin yapısını ve dünya ekonomisindeki yerini ‘Annales’ ekolünün bilim yöntemleriyle inceleyen çalışmaları ile Batıdaki bilim çevrelerinden de saygı görmüş bir iktisat tarihçisidir.” gibi Berktaş'ın düşündükleriyle taban tabana zıt bir notun düşülmüş olmasıdır.³⁸ Bilimsel çevrelerde derlenen bilginin hangi öznelerin süzgecinden geçerek aktarıldığı ve bu süreçlere hangi faktörlerin etkide bulunduğu şüphesiz ayrı bir tartışma konusu. Buradaki tartışmanın taraflarından bağımsız olarak bu çalışmada hedeflenen, kesinlikle ortayolculuğun güvenli kıyılarına sığınmadan, Barkan'ın tarihçiliğindeki belli başlı özelliklerin Annales Okulu ile etkileşimi bağlamında ortaya çıkartmayı hedefleyerek, sözü edilen bulanıklığı bir parça gidermeye çalışmaktır.

Barkan'ın tarihçiliği demişken, Berktaş, Barkan'ın tarihçiliğini asıl şekillendirenin, doğrudan doğruya kendi kişisel ve ideoloji dolayimli hayat tecrübesi olduğunu belirtir ve Barkan'ın tarihçiliğini belirleyen ortamı, Köprülü'nünki ile karşılaştırma içinde ele alır. Berktaş'a göre 1930'ların ikinci yarısında, yalnızca Kemalist kadroların tarihe amatörce bulaşmışlıkları değil, doğrudan akademik tarihçilik, artık yoğun biçimde devletçi nitelik edinmiş bir milliyetçilikle beraber yol alır. Dolayısıyla materyalist nedensellik, evrimcilik, evrensellik gibi kavramları sözlüğünden çıkartarak, durağan bir “altın çağ” arayışına girer. Köprülü'den tamamıyla farklı olarak, 1930'ların sonlarına doğru tarihin derinliklerinde Osmanlı yüceltmeciliğinin yanı sıra, doğrudan doğruya tek-parti döneminin paternalist, yer yer faşizan politikalarının apolojisi de sunulacaktır.³⁹

“Türk tarih tezi, mitolojik bir geçmişte, hiç olmazsa kabile demokrasisinin çarpıtılmış bir görüntüsünü aramıştır; oysa Tek Parti ve Milli Şef dönemlerinin devlet gücünün her türlü tezahürü karşısında kendinden geçişine denk düşecek imgelem, Orta Asya'nın devlet-öncesi paganizmine tutkunluk olamaz. Dolayısıyla dikkatler İ. Ö. 7. binyıldan ve hatta İ. S. 13. yüzyıldan, Fatih'lerin, Yavuz'ların ve *Muhteşemlerin*

³⁸ İfadeler için bkz. Berktaş, *a.g.m.*, s. 2470 ve s. 2473.

³⁹ Berktaş, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, s. 38- 41.

çağına; aynı zamanda, (Türk ulus devletinin Anadolu’da yeniden doğuş hakkının gerekçelendirilmesi, için zorunlu görülen) Osmanlı devletinin kuruluşu probleminden, (Türk ulus devletinin mağmum ve müstağni, ‘kendi başına duruş’unun gerekçelendirilmesi için zorunlu görülen) klasik çağ Osmanlı düzeninin niteliği problemine kayar – ancak bu sefer, devletin teşekkülü sorunundan koparılmış, izole edilmiş biçimde ele alınmak kaydıyla... Yeni paradigmanın meslekten yetişme kurucuları, böyle amaçlar peşinde koşmakla tarihi bir kere daha bilim değil mesel kertesine yaklaştırmışlar; Osmanlı İmparatorluğu konusunda irrasyonel, kahhar ve muzafferane... son derece devlet yanlısı bir söylemi benimsemişler; bu devleti ve toplumu benzersizleştirmiş, insanlığın kalanından koparmış ve tarihdışı ya da tarihüstü hale getirmişlerdir.”⁴⁰

Liberal-milliyetçi Köprülü’den yaklaşık 15 yıl sonra doğan Barkan, Berktaş’a göre, “kelimenin tam anlamıyla Atatürk devletçiliğinin ürünü” ve Tek Parti ve Milli Şef dönemlerinin tipik bir devletçi-milliyetçisi olarak, bu dönüşümün baş mimarı görünümüne bürünür. Nitekim Barkan, Berktaş’ın ifadesiyle, kariyerindeki bütün önemli dönüm noktalarını da o devletin tayin edici müdahalelerine borçludur.

“Ve Barkan çok ilginç bir yoldan dâhil olmuştur bu mesleğe: O’nu belirli bir ekonomi, sosyoloji ya da felsefe bilgisi edinmişliğinden çok, bir memur, bir fonksiyoner, bir devlet kadrosu olması belirler. Bunun altını çiziyorum: Barkan önce kendisi bir kamu görevlisi olmuş, sonra sipahileri ‘memur’ ve ‘kamu görevlisi’ olarak resmetmiştir. Çünkü hayatının Köprülü’ye göre daha geç bir döneminde, Barkan’a, düpedüz tarihçi olmasını emreden devletin kendisidir.”⁴¹

Bu nedensellik ilişkisi kapsamında da, Barkan hemen her fırsatta “emri yerine getirmek” için çabalamıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak meselesine ilişkin tezini, artık nasıl oluyorsa, iktisat fakültesine naklini yaptırdıktan 16 ay gibi olağanüstü kısa bir süre sonra sunar. Gene İkinci Türk Tarih Kongresi’ndeki bildirisi,

⁴⁰ Berktaş, *a.g.m.*, s. 38-39.

⁴¹ Berktaş, *a.g.m.*, s. 40.

devlet için çalışmakta olan bir tarihçi olarak, standart devlet propagandası kapsamındadır.⁴²

Berktaş'ın tezleri, tümünden ya da büyük ölçüde yanlış olduğu için yazılmıyor. Aksine, Oktay Özel'in tasvirini yaptığı,⁴³ klientel/patronaj ilişkisine sıkı sıkıya bağlı, "yerli tarihçiler" in ve dolayısıyla Türkiye tarihçiliğinin durumunu yansıtmayı açısından büyük ölçüde haklılık payı taşımakta. Bunun yanında, Berktaş'ın Barkan'a yönelik eleştirilerinin, "yerli tarihçiler" in Barkan için her fırsatta düzdükleri methiyelerden de çok daha ciddi ve önemli olduğu da ayrı bir gerçeklik. Ancak, Berktaş'ın eleştirilerinin de acımasızlık ve haksızlık içerdiği belirtilmeli. Zira Berktaş'ın hazırlanmış süresine ilişkin üstü örtülü bir biçimde şüphelerini dile getirdiği Barkan'ın doçentlik tezinin jürisinde, Berktaş'ın akademik duruşunu ve bilimsel yaklaşımını büyük ölçüde olumlu yönde eleştirdiği Fuad Köprülü'nün bulunması;⁴⁴ Barkan'ın II. Türk Tarih Kongresi için hazırladığı, Kongre'de sunulmayan ancak, daha sonra yayımlanan bildirisinin sözü edilen kongrede çağdaş bilimsel yöntemlerin kullanıldığı birkaç üründen biri olması ve Kemalizmin çok büyük ölçüde Tanzimat dönemini karalama refleksiyle paralel bir biçimde Tanzimat'ın yüzüncü yılında derlenen eserde yer alan makalesindeki hâkim paradigmaya mesafeli yaklaşımı gibi örnekler, işin renginin pek de öyle olmadığını gösterir.

Peki, işin rengi nasıldır? Ersanlı'ya göre, Barkan'ın, II. Türk Tarih Kongresi'ndeki bildirisi, Köprülü'nün bildirisi ile birlikte çağdaş bilimsel yöntemlerin kullanılarak, kongrede bambaşka bir entelektüel yaklaşımın temsilciliğini yapmasıyla diğerlerinden ayrılır. Örneğin, Kongre'deki diğer tarihçilerin aksine toplum, siyaset ve iktisat tarihleriyle ilgilenen İsmail Hakkı Uzunçarşılı bile, "On Dört ve On Beşinci Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi" başlıklı bildirisinde birinci

⁴² Berktaş, *a.g.m.*, s. 41.

⁴³ Bkz. Oktay Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, (2. Baskı), Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin (yay. haz.) Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s. 147-160.

⁴⁴ Jüri üyeleri şunlardır: Ebulula Mardin, Fuad Köprülü, İbrahim Fazıl Pelin, Şükrü Baban, Alfred Isaak, Fritz Neumark, Gerhald Kessler, Alexandre von Rüstow Nedim Yalansız, *1960'lı Yıllarda Türkiye'de Tarihçilik*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, s. 11.

kaynaklarla doğrudan ilişkiyi güçlü bir biçimde kurmasına rağmen, Köprülü ve Barkan'ın tersine çağdaş yöntemlerden yararlanmaz.

“Birinci Kongre’de olduğu gibi ikincisinde de Fuad Köprülü sunduğu bildiriyle çağdaş bilimsel yöntemleri kullanan birkaç kişiden biri oldu. Sosyal tarihe eleştirel ve çözümleyici bakışı ile bu kongrede bambaşka bir entelektüel yaklaşımın temsilciliğini yaptı... Köprülü’nün bir öğrencisi olan Ömer Lütfi Barkan, kongrede bildirisini sunamadı; ancak, daha sonra bildiri diğerleriyle birlikte yayınlandı. Barkan’ın Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal ve ekonomik tarihi üzerine yaptığı araştırmaları, sonraki Türk tarih yazımında yeni tartışmalar yaratmak suretiyle önemli katkıları olmuştur. Annales Okulu’nun birer izleyicisi olan Köprülü ve Barkan, tarih bilimi akımlarını ve metodlarını incelemede diğer meslektaşlarından ileriydiler. Annales Okulu’nun disiplinlerarası yaklaşımı gerçekten de onların tarih araştırmalarında daha ileri düzeyde uzmanlaşmalarına yardımcı olmuştu.”⁴⁵

Berktaş’ın bu bildirinin içeriğine ilişkin eleştirilerindeki haklılık payı saklı kalmak üzere, Barkan’ın incelemesi, belki de Köprülü’nün izinden gitmesi nedeniyle, Osmanlı’nın kuruluş dönemiyle ilgilidir. Barkan, doğrudan Annales dergisinde de yayımlanan söz konusu makalesinde tıpkı Köprülü gibi, bildirisinin başında kullandığı yöntemi açıklıyor, baştan sona kullandığı birincil kaynakları sergiliyordu. Çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi ve sosyal dönüşümünü ve imparatorluğun arazi sistemindeki ekonomik ve toplumsal güçlerin, siyasi ilişkilerle bağlantısını inceliyordu.⁴⁶

Hatırlanacağı gibi, tarihin profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıkışını ele alan birinci bölümde, toplumsal devrimlerle bilimsel devrimler arasında bir analogi kuruluyor ve her devrimin en azından bir dönem, bir ölçüde gökten indiği izlenimini vermek için çabaladığı kaydediliyordu. Benzer bir biçimde, Kemalist Devrim de

⁴⁵ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, s. 223-224.

⁴⁶ Metin için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 281-290.

Annales’te yayımlanan çevirisi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Les Problèmes Fonciers dans l’Empire Ottoman, au temps de sa fondation”, *Annales d’Histoire économique et sociale*, XI, Paris, 1939, s. 233-238.

kendisinden önceki düzenle arasındaki farkın altını kuvvetli bir biçimde çizmeye çalışmıştır. Bir devrim süreci ve şüphesiz devrimci psikoloji çerçevesinde olağan karşılanabilecek bu durum, Tanzimat'ın hemen tümünden karalanması gibi bir sonuç doğurmuştur.

“Aydın aydının kurdudur. Bu bir. İkincisi, ihtilaller kopukluğu vurgular. Her yeni düzen yerleşinceye kadar, gökten indiği izlenimi vermek için çabılıyor. Anadolu İhtilali bir istisna değil. Anadolu İhtilali'nin aydınları, kendilerinden önceki aydınları, en yakınları Meşrutiyet aydınlarını kötülediler. Ancak en çok, en çok benzediklerini kötülediler: Tanzimat Aydınları. Cumhuriyet aydını, Tanzimat aydınına karalamayı bir iş bildi. Tanzimat sultanlarını kötülemeyi ikinci ve pek önemli bir iş saydı... Bu yapıldı. Tanzimat, en acımasız eleştiriyi, kendi torunu sayılması gereken Kemalizm'den aldı. Kemalizm, Türk yenilik tarihinde kendisine en yakın olarak Tanzimat'ı bulduğu için olmalı, en büyük saldırılarını Tanzimat'a yöneltti. Bir anlamda Tanzimat'ı küçük görüp küçük göstererek kendisini anlatmayı ve kabul ettirmeyi denedi... Kemalizm, kendisini tanıtmaya ve kabul ettirme döneminde, Tanzimat'ı eleştirmeye mahkûm görünüyor. Bu yüzden Tanzimat'ın yüzüncü yılına hacimli Tanzimat derlemesini hazırlıyor. Yüz birinci yılında yayınlanıyor. Tekrarlıyorum: Bu hacimli, yapmış olduğum saptama yararlılığını değiştirmiyor ve değerli derleme yalnızca Tanzimat'ı kötülemek amacıyla hazırlanıyor.”⁴⁷

Barkan'ın işte tam da bu derlemede yer alan ve bu derlemeyi incelediği makalelerindeki soğukkanlı tutumu, Berktaş'ın belirtilen patronaj ilişkisine yönelik eleştirisini geçersiz kılacak niteliktedir. Barkan, derlemede yer alan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi” başlıklı incelemesinde, derlemenin neredeyse tamamına sinen yaklaşımdan uzak bir biçimde şöyle der:

Tanzimat devri icraatının Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden köylü milletlerin içtimai bünyelerinde ve bu milletleri vücuda getiren çiftçi yığınlarının hayat şartlarında müessir olmak imkânlarını arayanlar için, bu devirde toprak hukukunda vücuda getirilen değişiklikleri tetkik etmek şüphesiz faydasız olmayacaktır. Filhakika

⁴⁷ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 1830–1980*, Cilt 1, s. 344.

Tanzimat Türkiyesi gibi tamamen zirai bir ekonomiye sahip bulunan bir memlekette, umumi refah ve kalkınmayı istihdaf eden teşebbüsler arasında, bütün bir milletin geçinme vasıtası olan toprak işçiliğini ve toprağa tasarruf şekillerini tanzim etmek isteyen bir Arazi Kanunnamesi'nin tedvini teşebbüsü, şüphesiz böyle bir memleketin hayatında devlet eliyle yapılabilecek semereli müdahalelerin en başında gelmektedir. O devlet müdahaleleri ki, fikrimizce ıslahatçı Tanzimat hareketinin en bariz karakterini teşkil etmektedir. Demek ki, Tanzimat devrinde toprak hukuku sahasında teşebbüs edilen tenkizat ve tedvinlerle devlet zirai ekonominin hukuki muhitini tanzim ve dolayısıyla halk yığınlarının hayatını kazanma vasıtası olan toprağa tasarruf şekillerinde ve bu tasarruf şekillerinin tayin ve icap ettiği içtimai münasebetler üzerinde müessir olmaya çalışmıştır. Bu sebeple, Tanzimatın sistemli bir şekilde yakından meşgul olduğu toprak hukukumuzda ait olmak üzere hazırladığım bu tetkiki Tanzimatın yüzüncü yıldönümünü anmak için bu kitaba koymayı münasip görüyorum ve onun bu devrin en büyük eserlerinden biri olan 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin tetkikine bir methal hizmeti göreceğini ümit ediyorum. Tanzimat'ın toprak hukuku sahasındaki bu neviden teşebbüslerini bugün hatırlatmaya değer bir şekle sokan sebepler esasen bundan da ibaret değildir. Bu hatırlayışın bir sebebi de şüphesiz, umumiyetle kendisini taklitçilikten kurtaramamış olmakla itham edilen bu devir icraatının toprak hukuku sahasında çok daha mazbut ve şuurlu bir şekilde tecelli etmiş olması ve ananesi olan orijinal bir toprak hukukuna tekemmül ettirilmiş bir Kod temin etmiş bulunmasıdır. Filhakika, Tanzimatın ilanından 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin neşrine kadar geçen zamanı bu hususta büyük bir hazırlık devresi gibi tetkik edecek olursak, mevzubahis Arazi Kanunnamesi'nin bazı hususi hükümlerinin, zamanla büyük değişikliklere uğramış olarak, memleketimizde son zamanlara kadar tatbik edilmekte olduğunu da hatırlatacak olursak mevzuumuzun ehemmiyeti bir kat daha tebarüz eder.⁴⁸

Barkan, her ne kadar burada da “orijinal bir toprak hukukuna tekemmül ettirilmiş bir Kod” gibi, Osmanlı'nın *sui generis*'liği görüşleri doğrultusunda meseleyi ele alıyorsa da, genel zihniyeti ile dönemin hâkim ideolojik atmosferi arasında belirgin bir açığı ve mesafe farkı bulunmaktadır. Bunun yanında, 1940 tarihli bu incelemeden yapılan

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 293.
Makalenin Tanzimat derlemesi içindeki metni için bkz. *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 1-101.

aktarmadan da görülebileceği gibi, Barkan'ın tarihçiliğinde ele aldığı temel unsurlar “Osmanlı İmparatorluğu’nu teşkil eden köylü milletleri” ve “bu milletleri vücuda getiren çiftçi yığınları” gibi sosyal tarihçiliğin incelenmesi gerektiğini vurguladığı kitlelerdir. Ayrıca çalışmada, mesele ele alınırken, gene Köprülü’de olduğu gibi sınırlı bir biçimde de olsa, karşılaştırmalı bir yöntem izlenir. “Tanzimatın bu sahada yaptığı işlerin kıymetini ölçmek için, şüphesiz, Tanzimattan evvelki toprak hukukunun inkişafı tarihini kısaca gözden geçirmek ve bu suretle Tanzimatın bu hukuku ne vaziyette bulduğunu ve ne şekilde tadil, tensik ve tedvin ettiğini tayin etmek lazım gelecektir.”⁴⁹ Hem bu anlayış hem de dönemin ideolojik atmosferi ile arasındaki mesafe, Barkan'ın Tanzimat derlemesini ele aldığı makalede de kendisini hissettirir. Söz konusu makalede, Barkan'ın tarih anlayışına ilişkin şu satırlar kayda değerdir:

... fakat bilhassa Tanzimat devri Türkiyesini tanımayan, onun acı tecrübelerinden mülhem olmayan bir edebiyat, hukuk veya iktisat tedrisatının fikrimizce genç zihinler için... bir kıymeti olmaz... Bu meselelerden biri, hiç şüphe yok, Tanzimat devrine ait umumi ve sistemli görüş ve anlayış tarzı ile bu görüş ve anlayış tarzlarını hazırlayacak olan etraflı tetkiklerin, orijinal vesikalara dayanan monografyaların aynı zamanda ve yekdiğerini tamamlayacak şekilde bir arada mevcut bulunmasına olan ihtiyaçtır. Filhakika, yekdiğerine zıd gözükken bu iki nevi çalışma tarzının en münasip bir şekilde bir arada toplanması, sureti umumiyede tarih tetkiklerinin ilerlemesi için zaruri bir şart teşkil etmektedir. Muayyen bir tarih görüş ve anlayışına sahip olmadan hesapsız vak’alar içinden tipik ve manidar olanı seçmek ve hadisatı kıymetlendirip manalandırmak imkânsız olduğu gibi; insana ancak vakıaların ve orijinal vesikaların ilham edebileceği bir tarihi realite hissi olmadan sırf zihni cehdü gayretle ulaşılabilir olan bir takım spekülasyonlara düşmek de kıymetsiz ve boş bir iştir. Tam bir tarihçi için bu iki nevi hazırlığı geçirmiş olmak ve her iki temayül ve endişeyi de nefsinde hissetmek lazımdır. Bu bakımdan tetkik edildiği zaman, Tanzimat tetkiklerinin hali hazır vaziyeti itiraf etmek lazım gelir ki, henüz tatminkâr bir şekil almamıştır. Bu kitapta otuzu müteceviz ilim adamı Tanzimatın bir tarafını, bazen birbirinden tamamen habersiz olarak, kendilerini alakadar eden hususi noktalardan derinleştirmeye çalışmışlar, fakat çok defa tetkik edilen mevzuun umumi olarak

⁴⁹ Barkan, *a.g.m.*, s. 293.

Tanzimat devri problemleri ile olan münasebet ve müellifin onlar karşısında aldığı vaziyet tebarüz edememiştir... Bu yüzden, çok defa ortaya atılan ve dikkate şayan olması mümkün bulunan izah tarzları ve Tanzimatı görüş ve anlayış prensipleri de systemsiz, telifçi ve kuruca sayıp sıralayıcı olmaktan ileri gidememişlerdir. Filhakika, bu görüş tarzları, çok yerde, sahiplerinden vak'alarla beslenmiş, bütün ruha sirayet etmiş ve uzun emek mahsulü erişilmiş bir rüyet zaviyesi olmak hissini vermekten uzak bulunmuştur.⁵⁰

Görüldüğü gibi, Barkan'ın Tanzimat incelemelerine yönelik ilk olarak eksikliğine dikkat çektiği ve boşluğun doldurulması çağrısını yaptığı alan, döneme ilişkin genel ve sistematik bir yaklaşım ve sözü edilen yaklaşımın belgelere dayanması gerektiği anlayışıdır. Barkan'ın, genel ve sistemli yaklaşım ile belgelere dayanan tarihçiliği el ele tasavvur etmesi anlamlıdır. Zira “muayyen bir tarih görüş ve anlayışına sahip olmadan”, “hadiseleri kıymetlendirip anlamlandırmak” mümkün değildir. İşte tam da burada vurgulanan bakış açısı nedeniyle, Barkan'da, “ultra-ampiririst” bir yön bulunmadığı söylenebilir. Barkan, gene aynı makalenin devamında doğrudan olmasa da, disiplinlerarası yaklaşımın tarih çalışmalarındaki önemini ve gerekliliğini vurgular. Barkan'a göre, Tanzimat döneminin herhangi bir meselesini inceleme niyetindeki tarihçi, konunun tetkiklerinin genel planı içindeki konumunu bulmalı ve özellikle diğer sahalara ait malumatın kendisine sağlayabileceği ufuk genişliği ve anlayış gücünden istifa etmelidir.⁵¹ Bunların yanında, Barkan'ın derlemedeki makalelere yönelik eleştirileri, dönemin ideolojik-siyasal atmosferiyle arasındaki mesafeyi gösterir niteliktedir.

“Tanzimat tetkiklerinin karşılaştığı müşküllerden ikincisi ise; bertaraf edilmesi daha kolay bir anlayış tarzına taalluk etmektedir. Filhakika, memleketimizde olduğu gibi, büyük inkılâplara sahne olmuş bir memlekette yakın mazinin tarihi tetkik edilirken, hususi bir vaziyet takınmak ve halkta mümkün olduğu kadar bu mazi hakkında fena intibalar hâsıl etmeye çalışmak, uzun müddet için zaruri addedilebilir. Hâlbuki bir takım siyasi mülahazalara ve pratik zaruretlere dayanan bu hissi görüş tarzı, hakikaten

⁵⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 2, 1-4, 1940-1941, s. 291-292.

⁵¹ Barkan, *a.g.m.*, s. 293.

ilmi olmak karakterini haiz tetkiklerin yapılmasına manidir. Çünkü, bu vaziyette muayyen siyasi maksatların hizmetinde çalıştırılan tarih tetkikleri, kendilerini hakikaten verimli kılan zihni bitarafılıktan mahrum kalarak, eski devrin çarklarının nasıl işlediğini ve ne için öyle işlediğini tetkikten ziyade sadece fena işlediğini tespit için çalışır. Bu anlayış tarzında, bugünkü şartlardan uzak ayrı bir devir ve nizamın zaruretleri, bugünkü telakkilerimizle çarpıştırılır ve mahkûm edilir. Fakat, unutmamak lazım gelir ki, herhangi bir devri ilmi bir şekilde tetkik edebilmek için kendisinden bu derecede nefret etmemek, hatta o devri iyi kavrayıp izah edebilmek için, o devrin hususiyetleri ile sempatische olmak, yani devrin içine girmek, anlamak ve mazur görmek lazımdır. Diğer taraftan, bazı sathi görüşlü kimseler, bugünkü oluşları küçültür, gölgede bırakır diye, eski devirlerdeki ıslahat hareket ve hamlelerinin bazı tarihi anlarda aldığı kahraman ve azametli vaziyetleri ve bu gibi tarihi dönüm noktalarında milletin mukadderatını idare edenlerin oynadığı rolü küçültmeye taraftar gözüdürler. Fakat fikrimizce, bizim memleketimizde efkârı umumiyenin olgunluğu ve inkılâp prensiplerimizin hususi mahiyetleri icabı, bu prensiplerin bu neviden bir mazi kin ve nefreti içinde uzun müddet muhafaza edilmeye ve beslenmeye ihtiyaçları yoktur.”⁵²

Burada, Barkan’ın konunun politik yönüne ilişkin yazdıklarını uzun uzun açıklamaya gerek yok; zira meselenin o tarafının herhangi bir açıklamaya ihtiyacı pek bulunmuyor. Aktarmada esas dikkat çekici olan, satır aralarına serpiştirilmiş halde bulunan, tarih anlayışına ilişkin anlatımdır. Tarihçinin “eski devrin çarklarının”, “sadece ne için fena işlediği” yerine, “nasıl işlediğini ve ne için öyle işlediğini tetkik” etmesi gerekliliğinin belirtilmesi; “herhangi bir devri ilmi bir şekilde tetkik edebilmek” ve dahası kavrayıp, açıklayabilmek için “o devrin hususiyetlerine sempatische olmak, yani devrin içine girmek, anlamak” vurgularının yapılması, Barkan’ın tarih anlayışının Annales ile olan paralellikleridir.

Peki, bu paralellik nereden kaynaklanıyor? Bu sorunun cevabı, Barkan’ın öğretim hayatında gizlidir. Barkan 1927 yılında, hala Darülfünun adını taşıyan İstanbul Üniversitesi felsefe bölümünden mezun olur. Sonrasında, liselere öğretmen olarak yetiştirilmek üzere Strasbourg’a gönderilir. Strasbourg’da da genel felsefe, sosyoloji ve psikoloji sertifikaları ile Hukuk Fakültesi’nden “İktisadi İlimler Yüksek Etüd

⁵² Barkan, *a.g.m.*, s. 294.

Diploması” olarak ikinci bir lisansı tamamlayıp 1931 senesinde tekrar Türkiye’ye döner.⁵³ Burada, muallim mektebini bitirdikten sonra ortaöğretimde görevlendirilmek üzere bilgi ve görgüsünü artırmak için yurtdışına gönderilen bir öğretmen adayının çabasından çok daha fazlası söz konusu. Ayrıca, demek ki, Barkan 1927–1931 yılları arasında Strasbourg’da kalıyor ve bu dönemi son derece verimli geçirmeye gayret ediyor. İki açıdan anlamlıdır. Birincisi, Annales, tam da Barkan’ın felsefeden sosyolojiye, psikolojiden ekonomiye uzanan bir yelpazede çeşitli sosyal bilim disiplinleri üzerine çalıştığı Fransa döneminin ortasında, disiplinlerarası bir tarih tahayyülü çağrısıyla yayın hayatına başlıyor. İkincisi ise doğrudan Strasbourg’daki ortamın kendisiyle ilişkili. Annales Okulu ile ilgili bölümde, Febvre ve Bloch’un Annales’den önceki serüvenleri açıklanmaya çalışılırken, ikilinin Strasbourg’da biraraya geldikleri ve burada sosyal psikolog Blondel, sosyolog Halbwachs, tarihsel psikoloji üzerine çalışan Bremond ve Fransız Devrimi tarihçisi Lefebvre ile etkileşim içerisinde oldukları kaydedilmişti. Barkan da hem bu isimlerin hemen hepsinden dersler almış ve hem de buradaki akademik-entelektüel ortamdan etkilenmiştir. Bunun yanında, 1931 yılında, Türkiye’ye dönmesinden sonra, Köprülü’nün gene Annales’in geliştirmeye başladığı paradigmadan önemli derecede etkilenmiş olduğu belirtilen temel kitapları yayımlanıyor ve bu iki çalışmanın Barkan’ın tarihçiliği üzerinde herhangi bir etkide bulunmadığını düşünmek düşünülemez.⁵⁴ Peki, buradan ne sonuca varılıyor? Barkan’daki Annales etkisi, bu nedenlerden ötürü, Braudel ile başlamaz. Mutlaka öncesi var. Barkan’ın, Annales’den Braudel döneminden çok daha önce haberi olmaması, yetiştiği ortamın etkisiyle mümkün değil. Nitekim bu etkinin izlerine, Braudel’in kitabının yayımlandığı 1949’dan önceki çalışmalarında rastlandığı da belirtilmişti. Ayrıca, gene daha önce söylendiği gibi, Barkan’ın II. Türk Tarih Kongresi için hazırladığı bildirisinin Fransızca çevirisi de 1939 yılında Annales dergisinde yayımlanmıştır.

⁵³ Ömer Lütfi Barkan, “Prof. Barkan’ın Akademik Hayat Hikayesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, s. 9.

⁵⁴ Nitekim, Köprülü’nün 1935 yılında Fransızca olarak yayımlanan kitabı *Les Origines de L’Empire Ottoman* üzerine, Barkan, şüphesiz daha Türkçe’ye çevrilmeden, *Siyasal Bilgiler Dergisi* için 1936 yılında bir değerlendirme yazısı kaleme alıyor. Makale için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Menşeleri”, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 58, II. Kanun, 1936, s. 54-61.

Sonrası mı, aynı doğrultudadır. Yurda dönüşünden itibaren bir süre felsefe öğretmenliği yaptıktan sonra, 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü doçentliğine atanır ve 1937 senesinde İktisat Fakültesi Dekanı Ömer Celal Sarç'ın çabalarıyla, İktisat Fakültesi İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya Kürsüsü doçentliğine geçer. Akademik kariyerinin sonuna kadar burada kalan Barkan, İktisat Tarihi Kürsü Başkanlığı da yapar ve Hukuk Fakültesi'nde Türk Hukuk Tarihi dersleri verir. Bu arada, 1941 yılında profesörlüğe, 1957 yılında da ordinaryüs profesörlüğe yükseltilir. İktisat Tarihi Kürsüsü'nde çalışırken, 1950 senesinde Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurar ve emekliye ayrıldığı 1973'e kadar bu kurumun müdürlüğünü yapar.⁵⁵ Barkan'ın akademik yayınları ise başta *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* ve *İktisat Fakültesi Mecmuası* olmak üzere *Siyasal Bilgiler Dergisi*, *Ülkü Mecmuası*, *Hukuk Fakültesi Mecmuası* gibi dergilerde yayımlanır.⁵⁶ Burada şüphesiz, Barkan'ın salt akademik kariyeri boyunca çalıştığı kurumlara ve incelemelerinin yayımlandığı dergilerin disiplinlerarası niteliğine dikkat çekilerek, Barkan'ın tarihçiliğindeki Annales etkisi gösterilmeye çalışılmıyor. Ancak, Barkan'ın Strasbourg geçmişinden sonra, ilk girdiği İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde çalışmaya devam etmek yerine, Annales'in oldukça önem verdiği iktisadi coğrafya ve iktisat tarihi gibi alanları kapsayan bir kürsüde çalışmaya başlaması, sonrasında da İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurması anlamlıdır ve tüm bunlar, Annales etkisi bağlamında birer göstergedir.

İşaretleri gösterdikten sonra, çok büyük oranda yanlış bir biçimde, Türkiye'deki tarihyazımına Annales etkisinin başlangıcı olarak kabul edilen, Barkan'ın doğrudan Braudel'in kitabını ele aldığı tanıtım yazısı üzerinde durulabilir. Ancak hemen öncesinde bir parantez ve bir soru: Barkan, Braudel ve kitabından başka, hangi yazarlar ve kitapları üzerine değerlendirme yazısı yazdı? Şüphesiz, herkesin ilgi alanları doğrultusunda okuyup yazması gibi, Barkan da ilgilendiği konular üzerine

⁵⁵ Barkan, *a.g.m.*, s. 9.

⁵⁶ Barkan'ın yayınlarının bir listesi için bkz. Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerinde Tetkikler-Makaleler*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, Cilt 1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, İstanbul, 2000, s. xviii-xxxv.

okuyup yazıyor ve okuyup yazdıkları ilgi alanlarına ayna tutuyor.⁵⁷ Bu değerlendirmelerin çeşitliliğinden de görülebileceği gibi, Barkan 1936'dan itibaren, hem Türkçe hem de yabancı dillerde yayımlanan pek çok kitap üzerine yazdığı yazılarında, felsefeden sosyolojiye, iktisat tarihinden psikolojiye uzanan bir yelpazede sosyal bilimlerin hemen tüm alanlarındaki çeşitli araştırmaları incelemiştir. Barkan'ın, doğrudan Braudel'in çalışmasını ele aldığı yazısı ise Annales hareketini nasıl okuduğunu birinci elden yansıtmaya açısından oldukça önemlidir. Barkan yazısına Braudel'in metodu üzerinde durarak başlar.

“Prof. Braudel'in böyle bir devir ve sahayı etüd mevzuu olarak seçmekle giriştiği teşebbüsün azamet ve ehemmiyetini belirtebilmek için, mülhem olduğu tarih anlayışının orijinalliği ile kullandığı metod ve malzemenin hususiyetlerini kısaca

-
- ⁵⁷ Barkan'ın 1936'da Köprülü'nün kitabı dışında üzerine yazdığı bazı kitaplar şunlar:
Adoratski, Diyalektik Materyalizm, Çev. Sabiha Zekeriya (Sertel), *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 61, Nisan 1936.
I. Ludvig Reiners, Para ve Doğurduğu Hadiseler, Çev. Muhlis Ete. II Sadri Ertem, Politika Felsefesi, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 64, Temmuz 1936, s. 59-60.
Marcel Prélot, L'empire fasciste, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 65, Ağustos 1936, s. 60-62.
Prof. Dr. Ömer Celal (Sarc), Ziraat ve Sanayi Siyaseti, *Ülkü Mecmuası*, viii/44, I. Teşrin 1936, s. 92-98.
Hasan Ali Yücel, Fransa'da Kültür İşleri, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 68, II. Teşrin 1936, s. 67-72.
Celal Yarman, Ekonomik Coğrafya, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 69, I. Kanun 1936, s. 33-41.
Dr. Kazım Rıza, Türkiye Ziraati ve Türkiye Ziraatının Mühim Şubeleri, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 72, Mart 1937, s. 60-62.
Alfred Spire, Le déclin du marxisme les dans tendances socialistes de la France contemporaine, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 80, II. Teşrin 1937, s. 500-508.
W. Röpke, Cemiyet Ekonomisi, Çev. Muhlis Ete, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 81, I. Kanun 1937, s. 571-572.
H. Mankilwicz, Le national socialisme allemande, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 82, II. Kanun, s. 627-632.
Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), Action et Réalité en sociologie, *İş Mecmuası*, 14, 1938, s. 33-36.
G. I. Bratianu, Etudes Byzantines d'Histoire économique et sociale, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, s. 189-194.
Sabri Esat Siyavuşgil, Karagöz: Psiko-sosyolojik bir deneme, *Türkiyat Mecmuası*, vii-viii/1, 1942, s. 362-368.
Doç Dr. Ahmet Ali Özeken, Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerine Bir Deneme (1848-1940), *İktisat Fakültesi Mecmuası*, vi/1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, s. 180-185.
J. Lajugie, L'Avenir de notre agriculture, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, viii/1-4, Ekim 1945-Temmuz 1946, s. 134-137.
Dr. Cemil Çalgüner, Türkiye'de Ziraat İşçileri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, vii/1-4, s. 177-179.
René Grousset, L'Empire de Levant (Histoire de la question d'Orient, *Belleten*, xi/41, Ocak 1947, s. 150-159.
S. F. Ülgener, İktisadi İnzihat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, xii/3-4, 1951, s. 162-173.
Robert Mantran, İstanbul dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, xxiii/1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 399-402.
Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, xxvii/1-2, Ekim 1967-Mart 1968, s. 124-128.

kaydetmemiz icap etmektedir: Evvela şırasını tebarüz etmek lazım gelir ki, müellifin tasarladığı tarzda XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz memleketlerinin umumi tarihi, şimdiye kadar umumi tarih derslerinde görmeğe alışık olduğumuz şekliyle, küçük veya büyük her memleket veya siyasi teşekkülün kadrolarını esas kabul eden ve bütün devletlerin ayrı ayrı tarihlerini yan yana sıralamaktan ibaret kalan ve milletlerden ziyade milli hükümdar sülalelerinin tarihini yazmak usulünün geriye kalmış itiyadlarını devam ettiren an'anevi bir umumi tarih değildir. Burada tetkik ettiğimiz eserin getirdiği yeniliklerden en büyüğü, siyasi ve hatta daha mühimi dini ve kültürel bütün hudutların en büyük bir cesaretle ilga edilmiş olmasıdır. Filhakika, XVI. asrın ikinci yarısında Hristiyan ve Müslüman bütün Akdeniz memleketlerinin (içtimai veya iktisadi) aynı problemlerin tesiri altında, aynı zaruret ve kanunlara tabi olarak yaşanmış olduklarını ve bu bakımdan bir bütün olarak tetkik ve mütalaa edilmeleri lazım geldiğini kabul etmekle müellif, ortaya çok büyük ve feyizli bir çalışma faraziyesi koymuş bulunmaktadır. Fikrimizce, iktisadi ve içtimai meselelere ehemmiyet veren bir tarihçilik için, küçük veya büyük siyasi teşekküllerin hudutlarından taşarak, coğrafi veya iktisadi az çok büyük bir vahdet arzeden geniş sahaları bir arada ve bütün olarak tetkik etmek zarureti vardır. Sosyal ve ekonomik buhranların veya teknik terakkilerin ekseriya, mevzii hareketler olmayıp, hakiki sebep ve mahiyetleri ancak geniş sahalar içinde bütün vüs'atleri ile mütalaaları sayesinde meydana çıkarılabilecek olan, milletlerarası şümüllü hadiseler olduğu bir hakikattir. Sadece siyasi ve hatta askeri hadiselerin ilmi bir şekilde izahı işinin bile, bu işle uğraşan tarihçide kâfi derecede bir ufuk genişliğine ve bol malzeme üzerinde mukayese kabiliyetine, teknik, ekonomik, mali... bütün diğer sahalarda ve komşu memleketlerin tarihinde olup bitenlerle ilgilenmek melekisine bağlı olduğu şüphesizdir.”⁵⁸

Görüldüğü gibi Barkan değerlendirmesine Braudel'in çalışmasının tarihyazımında bir kırılmaya tekabül ettiğini kaydederek başlar. Braudel'in çalışmasının getirdiği en büyük yenilik, siyasi, dini, kültürel vb. her türlü sınırlara göre bir tarihyazımı yerine; tüm Akdeniz havzasının aynı problematik etrafında ele alınmış olmasıdır. Üzerinde çalışılan konunun, disiplinlerarası bir bakış açısıyla tüm boyutlarıyla ele alınması ve siyasi ve kültürel sınırlara bölünmeden bütünsel bir şekilde incelenmesi anlayışı

⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12/1-2, Ekim 1950-Ocak 1951, s. 174-175.

Barkan'a göre, tarihçiye geniş bir perspektif kazandıracak en önemli yoldur. Nitekim kendisine göre, Braudel'in eserinden Türkiye'deki tarihçilerin çıkarması gereken en temel ders "Osmanlı tarihini dış âleminden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zati inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi mütalaa ve izah etmenin mümkün olamayacağı kanaati"⁵⁹ dir. Ancak, gene de bir eleştiri için bir parantez açmak gerekiyor. Barkan'ın, Braudel döneminden çok daha önce Annales'den haberdar ve etkisinde olduğu kaydedilmişti. Bunda etkili olan temel faktörler de hem Fransa'da hem de Türkiye'de yetiştiği ortamdı. Barkan'ın Braudel'in çalışmasının yayımlandığı yıla kadarki akademik geçmişi ve ürünleri de bu etkinin temel göstergeleriydi. Fakat Barkan, Braudel'in kitabını tanıttığı yazısında, belki de Febvre ve Bloch'un çalışmalarından çok daha önemli bulduğu için, bütünsel tarih anlayışı açısından çubuğu Braudel'e fazlaca büküştür. Barkan'ın bu yazısından sonraki çalışmalarının ilgi alanı da, Annales'in birinci kuşağının ilgi alanlarıyla arada mesafe bulunmak üzere, tamamen Annales'in ikinci kuşağının ve dolayısıyla Braudel'in çalışmalarındaki ilgi alanlarıyla örtüşür niteliktedir. Bu durumun, Türkiye'deki Annales etkisinin, Barkan'la ve dolayısıyla Braudel üzerinden başladığı yollu fikirlerin arka planını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Barkan, devamında Braudel'in çalışmasının temel özelliklerini kaydetmeye devam eder.

"Bu anlayış tarzına göre, tarihçinin vazifesi, büyük adamların ve devlet reislerinin tarihi nasıl yaptıklarını, yarattıklarını değil; belki de tarihin insanları nasıl şekillendirdiğini göstermeye çalışmaktır. Bu sebeple, umumiyetle yapıldığı tarzda, harpler ve muahedeler gibi üzerine bir tarih etiketi koymak mümkün olan büyük ve bariz vak'aları ve kahramanlarının şahsi tesir ve hareketlerini tetkik edecek yerde, halk yığınlarının her günkü hayatlarında gürültüsüz patırtısız cereyan eden bir takım hadiselerin devamlı neticelerini aramak lazım gelmektedir."⁶⁰

⁵⁹ Barkan, *a.g.m.*, s. 175.

⁶⁰ Barkan, *a.g.m.*, s. 175.

Barkan'ın yazdığının bir tanıtım yazısı olduğu muhakkak; ancak, bu haliyle bile, sosyal tarihçilik anlayışının bir bildirisini andırıyor.

Braudel'in tarih anlayışının incelendiği kısımlarda, Braudel'in olgunlaştırdığı fikirler içinde ilk olarak sayılması gerekenin zamanda görecelik anlayışı olduğu belirtilmişti. Hatırlanacağı gibi, yaptığı tüm tarih çalışmalarının merkezindeki temel sorunsal, Braudel'in ifadesiyle, tarihsel zamanın farklı hızlarda ilerleyişi meselesiydi. Barkan'ın, Braudel'i ele alışında bu konuya gereken önemi vermeyişi dikkat çekicidir. Braudel'in hem kendi deyişleriyle hem de genel olarak en önemli sorunsalı olan bu konuya Barkan, Braudel'in çalışmasının kendisine göre temel özelliklerini belirttikten sonra, "şimdi, bu anlayışın diğer bazı hususiyetlerini de gözden geçirebiliriz" cümlesiyle bir giriş yaptıktan sonra kısa bir biçimde değinir.⁶¹ Bu ıskalayış durumu özellikle önemli. Çünkü, Braudel'e yöneltilen eleştiriler belirtilirken, Braudel'in aldığı en ciddi eleştirilerden bir tanesinin, Braudel'in çalışmalarının, Annales'in geliştirdiği paradigmayla bir çelişki oluşturacak biçimde, belirli bir odak noktasından yoksun olduğu savı oluşu kaydedilmişti. Braudel'in çalışmalarının sorun odaklı tarihçilikle arasındaki mesafenin altını çizen bu eleştirilere göre söz konusu çalışmalarda Braudel herhangi bir tez savunmuyordu. Braudel ise bu eleştirileri, ele aldığı temel sorunun, zamanın farklı hızlarda hareket ettiğini göstermek olduğunu belirterek cevaplıyordu. Braudel'in çalışmalarının temel sorunsalının kaçırılması ise Barkan'ın tarihçiliğiyle sorun odaklı anlayışın yollarını birebir kesiştirmez. Barkan'ın çalışmalarında sorun odaklı analizlere ilişkin silik izlere rastlamak mümkündür; ancak belirtildiği gibi bu izler siliktir ve çalışmalara asla esas rengini veren öge değildir. Nitekim Berktaş da Köprülü ile Barkan'ın tarihçiliklerini karşılaştırırken, "Köprülü'nün 'annaliste'i (vakanüvis, kronikçi) Barkan'ın 'tarihçisi'sine, Köprülü'nün 'müverrih'i de Barkan'ın 'içtimaiyatçı'sına

⁶¹ "... Prof. Braudel, kitabının birinci kısmına (sf. 1-309), 'tarihi olaylar üzerinde muhitin hissesi' (La part du milieu) ismini vermiş ve orada XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz bölgesinde coğrafi muhit ve tabiat kuvvetleriyle insanların mücadelesinin umumi durumunu gözden geçirmiştir. İkinci kısımda, (sf. 309-716), ekonomi ve cem'iyet hayatı, ticaret ve münakale, fiyatlar, umumi bir tarzda harp şekilleri, imparatorlukların ve medeniyetlerin imkanları ve zaafı ilah... gibi kolektif ve isimsiz bir kader mevzuu olan olaylardan bahsetmiş ve ancak üçüncü kısımda (sf. 723-1089), umumiyetle tarih kitaplarında görmeye alışık olduğumuz şekilleriyle, mühim hadiselerden, yani siyasi ve askeri meselelerden ve devlet adamlarının icraatından bahsetmiştir."

Barkan, *a.g.m.*, s. 175-176.

yakındır”⁶² satırlarını yazarken, Barkan’daki sorun odaklı tarihçiliğin eksikliğine işaret eder. İşte tam da Braudel’in tarih anlayışının özünü oluşturduğunu söylediği meselenin yeterince kavranamayışı, belki de, Türkiye’de 1980’e kadarki tarihyazımının Annales’ten etkilenen taraflarının en önemli eksikliğidir. Nitekim Türkiye’deki Annales etkisinde, disiplinlerarası yaklaşım, sorun-odaklı tarihçilik, sosyal ve ekonomik tarih gibi Annales’in belli başlı özelliklerinin izlerini derinden görmek mümkünken; zamanda görecelik anlayışına bağlı olarak geliştirilen üç farklı zaman algısına tekabül eden üç farklı tarih türü anlayışının bir arada ele alındığı bir çalışma, daha da önemlisi bu perspektife kayda değer bir vurgu yoktur. Buradan devam edilecek olunursa, bu bakış açısının tam anlamıyla yakalanamamasının bir diğer sonucuna ulaşılabilir. Bu sonuç, Braudel’in çalışmalarında, “konjonktürel tarih” kavramsallaştırması altında incelenen derinlemesine nüfus hareketleri, devletlerin ve imparatorlukların genişliği yani coğrafi konjonktürler, endüstrileşmeler, devlet maliyeleri, savaşlar gibi devreler içerisinde en belirleyici olanı ve kendini diğerlerine dayatanı, ekonomik konjonktür olmasına rağmen; Barkan’ın çalışmalarında söz konusu konjonktürlerin tümünün birden bütünsel bir tarzda ele alınmayışıdır. Barkan’ın 1950’den sonra fiyat hareketleri ve nüfus araştırmaları üzerine yoğunlaşan ve Halil İncalcık’ın değerlendirmesiyle Annales ekolünün Türk tarihçiliği üzerindeki en önemli ve olumlu etkisi⁶³ olan araştırmalarında, Braudel’in ekonomik konjonktürün kendisini diğerlerine dayatmasından etkilenilerek esas olarak, ekonomik olan üzerinde durulmuştur.

Buradan, daha genel bir durumun nedenlerine ilişkin bazı ipuçları yakalanabilir. Annales hareketinin neden bir okul olarak okunması gerekliliğine ilişkin satırlarda, böyle bir okumayı gerekli kılanın, esas olarak yöntemsel etmenler olduğu vurgulanmıştı. Bu eksenle bir bakışın, Annales’i tek bir cümleyle ifade etmek gerektiğinde, bu nitelemenin “yeni yöntem ve yaklaşımlara açık bir ruh” olmasıyla da uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Annales’in Türkiye’deki tarihyazımına en önemli ve olumlu katkısının, yöntemden ziyade, İncalcık’ın saptadığı şekliyle, bir araştırma alanı doğrultusunda olduğunu söylemek; Annales’in

⁶² Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 84.

⁶³ İncalcık, “Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings”, s. 69-70.

Türkiye'deki tarihyazımına en olumlu katkısını tespit etmekten çok, Türkiye'de Annales'den etkilenen isimlerin öğrencilerinin neden yeni yöntem ve yaklaşımlara neredeyse tamamen kapalı olduğuna ilişkin fikir verici niteliktedir. Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına en olumlu etkisinin, tam da Berktaş'ın çok daha sağlıklı bir biçimde saptadığı, Köprülü'nün metodolojik atılımını beslemesi olduğu parantezinden sonra, işaret edilmeye çalışılan durum açıklanmaya çalışılabilir.

Barkan'ın özellikle, arşiv belgelerinin dokümantasyonu üzerine yaptığı çalışmaların, Türkiye tarihçiliğine yaptığı en önemli katkılardan biri olduğu pek çok yerde kaydedilir. Bu çabalar, çok büyük bir grup tarafından "Osmanlı tarihini aydınlatma", kimine göre ise "metodolojik darlık" olarak algılanmıştır. Bu yaklaşımlardan her ikisinin de belli ölçülerde geçerlilik payı taşıdığını söylemek mümkündür. Hangi yaklaşımın daha geçerli olduğu sorusunun cevabı ve dolayısıyla, Barkan'ın meslek hayatının büyük bir bölümünü oluşturan arşiv malzemelerini transkripsiyonu ve yeniden değerlendirilmesi uğraşının arkasında yatan sebep büyük oranda, Barkan'ın Braudel'in çalışmasından çıkardığı sonuçta ve ödevlerde gizlidir. Uzun olması pahasına, bir kez daha aktarmak gerekiyor:

Gerçekten, Prof. Braudel'in tetkik ettiği tarihi mevzular o kadar yenidirler ki, onları şimdiye kadar yazılmış olan tarih kitaplarından ve vesika neşriyatı koleksiyonlarından kolayca derlemek çok defa mümkün olamamaktadır. Bu vaziyette müellif, kendi görüş tarzı bakımından hakiki bir delil teşkil edebilecek kıymette olan bazı vesikaları Akdeniz memleketleri arşiv depolarından bizzat kendisi toplamak mecburiyetinde kalmış ve hayatının en verimli 20 yılını bu arşivlerde vesika aramakla geçirmiştir... Bu listelere nazaran Akdeniz memleketleri arşivleri içinden müellif, yalnız Türkiye arşivlerini gözden geçirmemiştir. Müellif bu hali kendi eseri için bir zaaf sebebi telakki etmekte ve Türk tarihçilerinin bu hazinelerin muhtevalarını kıymetlendirecek ve dünya ilim âlemine tanıtacak neşriyat yapmamış olmalarına üzülmemektedir... Müellifin izhar ettiği bu kabilden çok samimi temennilere can ve gönülden iştirak eder ve bu kitapta ortaya konan problemlerin 16. asır Türkiye tarihi için de, aynı ruh ve metotla işlenmesi işinin biz Türk tarihçileri için zevkli olduğu kadar şerefli bir vazife teşkil edeceğini de burada hatırlatmayı faydalı bulurum... Gerçekten Prof. Braudel'in Türk tarihçilerinden beklediği büyük hizmetler pek çoktur: Aynı devirde diğer Akdeniz memleketlerinde

yapılanlara benzer bir şekilde, XVI. asır boyunca Türkiye’de nüfusun nerelerde ve ne suretle artmış veya azalmış olduğunu gösteren istatistik tabloların tanzimi; bu devirde fiyatların Türkiye’de hangi tempo ile ne şekilde yükselmiş olduğunu, para kıymet ve ayarındaki değişmelerin ilmi metodlarla etüd edilmesi ve elde edilen neticelerin diğer Akdeniz memleketlerine ait bilinen hadiselerle mukayesesi; Afrika’nın cenubundan geçen deniz yollarının bulunmasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesirlerinin Türk arşivlerindeki vesikalara göre takibi; XVI. asrın sonunda Avrupa’da sebep ve tezahür şekilleri kendisi tarafından gayet iyi tetkik edilmiş olan eşkiyalığın ve serserilerin artmasının, büyük zirai işletmelerin kurulmağa başlanmasının Türkiye’de aldığı şekillerin mahiyetinin tetkiki... ilah. gibi meseleleri bizden beklenen hizmetler arasında sayabiliriz... Hülasa, Prof. Braudel’in büyük kitabı Türkiye tarihçileri için zengin ilhamlarla dolu muazzam bir çalışma programıdır. Bundan sonra aynı büyük meseleleri aynı şemalar içinde vaz’edip onları (müellifin kullanmak imkânından mahrum bulunduğu) Türk arşivlerinin zengin malzemesinden faydalanmak suretile işleyebilecek olan tarihçilerimiz, hem kendi tarihlerine hem de Akdeniz memleketlerinin umumi tarihine geniş ölçüde hizmet etmiş olacaklardır.”⁶⁴

Barkan’ın bundan sonraki akademik üretiminin bu ödevler toplamı üzerinden şekillendiğini söylemek mümkündür.⁶⁵ Ürünlerinin kapsamından da görülebileceği

⁶⁴ Barkan, *a.g.m.*, s. 177-192.

⁶⁵ Barkan’ın “Prof. Braudel’in Türk tarihçilerinden beklediği büyük hizmetler” nitelemesi altında topladığı başlıklara ilişkin eserlerinden bazılarının başlıkları şunlardır:

“XV. Asrın Başında Nüfusun Yayılışı (Harita)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 1949-1950.

“Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 1-26.

“Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, (Ekim 1953- Temmuz 1954), s. 238-250.

“H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, (Ekim 1953- Temmuz 1954), s. 251-329.

“Quelques observations sur l’organisation économique et sociale des villes Ottomanes des XVI e et XVII e siècles”, *Recueil de la Société Jean Bodin VII (La Ville – 2 e partie)*, Institutions économiques et sociales, Bruxelles, 1955, s. 289-311.

“Le servage existait-il en Turquie?”, *Annales*, 1956, s. 54-60.

“Essai sur les données statistiques régistres de recensement dans l’Empire Ottomane au XV e XVI e siècle”, *Journal of Economic and Social History of the Orient I*, August 1957, s. 9-36.

“Le déclin de Venise dans ses rapports avec la décadence économique de l’Empire Ottoman”, *Decadenza economia veneziana del secolo XVII. Atti del convegno 27 Guigno 2 Luglio 1957*, Venezia-Roma 1961, s. 275-279.

“Toprak Reformları ve İç Kolonizasyon Meselesi”, *Yeni Ufuklar Dergisi*, c.9, 1960, s. 101-102.

“L’Organisation du travail dans le chantier d’une grande mosquée à İstanbul au XVIe siècle”, *Annales*, 17/6, 1962, s. 1093-1106.

“Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2, Ekim 1962- Şubat 1963, s. 239-296.

gibi, Barkan'ın hedefi artık, Braudel'in işaret ettiği boşluğu doldurmaktır. Nitekim Toprak'ın da belirttiği “arşiv malzemelerini değerlendirerek, Annales geleneği doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin demografik, toplumsal ve ekonomik tarihine eğilmiş”⁶⁶ olması ve bu alanda çeşitli dergilerde sayısız makale yayımlamasının arkasında Braudel'in “tarihçilerin günün birinde kalabalık ekipler halinde bir nevi fabrika istihsalı yapabilecek şekilde teşkilatlanmaya doğru gidecekleri”⁶⁷ tespitinde kendisine biçtiği rol yatar. Aslında, kendisine yöneltilen “ultra-ampirisist” eleştirilerine zemin hazırlayan transkripsiyon çalışmaları bile bu doğrultudaki çabalarının neticesidir. Zira bu çalışmalarında Barkan'ın uğraşı, Annales geleneği doğrultusunda, sosyal tarihçilik için hazır olmayan kaynakları hazır hale getirmeye yöneliktir ve bu durumun göstergesi tam da bu arşiv çalışmalarının sergilendiği ürünlerde pek çoktur. Örneğin, Hüdavendigâr Livası Sayım Defterleri'nin girişine sözü edilen durum şöyle yansır:

Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerindeki çalışmaların kendilerinden beklenen feyz ve gelişmelere kavuşarak dünya tarihçiliği yanında bir yer tutabilmesi için, konu ve yöntemlerinin tamamıyla değiştirilmesi ve tarihi olayların yeni bir görüş açısından ve ayrı malzeme üzerinde çalışılarak incelenmiş bulunması gerekmektedir... Yüzyılların derinliklerinden kroniklerin sürükleyip getirmekte olduğu ve son zamanlarda elden-elden aktararak şahsi görüş ve tefsirlerle orijinal hüviyetlerini de kaybetmiş bulunan bu malzeme stokları içinden halk yığınlarının türlü tesirler altında gelişmekte olan hayatını aydınlatılabilecek olan, sosyal ve ekonomik kanunların tarih içinde değişik şartlara göre uygulanma şekillerine ait zengin örnekler ve tecrübeler bulup çıkarmak

“Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Yapısı”, *Barış Dünyası Dergisi*, 17-19, Ekim-Aralık 1963, s. 461-467 ve 602-608.

“Notes sur les sources de démographie historique existant en Turquie”, *Actes du colloque international de démographie historique liége*, 18-20 Avril 1963, s. 317-324.

“Les particularités du système financier Ottoman et son évolution du XVe au XVIIe siècle”, *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'Etat*, colloque international, 1966, s. 265-276.

“XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri”, *Bulleten*, XXXIV/136, Ekim 1970, s. 557-607.

“Contribution à l'étude démographique des villes balkaniques aux cours des XVe-XVIe siècles”, *Laville Balkanique*, Sofia, 1970, s. 181-207.

“Les mouvement des prix en Turquie entre 1490 et 1655”, *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, I. Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650*, Toulouse, 1973, s. 65-79.

“L'Empire Ottoman, face au monde chrétien au lendemain de Lépante”, *Il Mediterraneo nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto, a cura di G. Benzoni*, Firenze 1974, s. 95-107.

⁶⁶ Toprak, *a.g.m.*, s. 435.

⁶⁷ Barkan, *a.g.m.*, s. 177.

mümkün değildi. Osmanlı tarihi artık zamanımızın ilmi akımlarına uygun yenileşme imkanları bulamayan bir duruma sokulmuş, kaynaklarını tükenmiş ve dondurulmuş bir halde kalmış bulunmakta idi... Bu hususta beklenen gelişmelerin daha ziyade sosyal ve ekonomik olaylara yönelmesi gerektiği, bugün artık genellikle kabul edilmekte ve bu yönlerde umut verici çalışmalara da başlanmış bulunmaktadır. Fakat, bu alanlarda yapılacak çalışmaların verimli olabilmesi için, tarihinin sadece yön değiştirmesi ve konularını sosyal ve ekonomik meseleler arasından seçmiş bulunması yeterli değildir. Bu konuları modern tarih anlayışının icap ve örneklerine göre işleyebilmek için, Osmanlı tarihçiliğinin şimdiye kadar iltifat etmediği bir kısım arşiv malzemesi kaynaklarına sahip çıkılması ve bu kaynakları gereği şekilde işleyebilmek için de lüzumlu zihniyet ve formasyon özelliklerinin kazanılmış bulunması gerekmektedir... sosyal ve ekonomik yapı özelliklerinin tetkik ve izahına yönelmiş bir tarihçilik için, zamanımızda coğrafya, iktisat veya sosyoloji ilimlerinde olduğu gibi, istatistik rakamları ile ifade edilebilen ölçülerden ve yeni inceleme araçlarından faydalanmak, geçmiş zamanlarda belli bir insan topluluğunun o zamanki sosyal ve ekonomik düzenini bugünkü içtimai ilimlere özgü metodlarla incelemek ve adeta eski devirlerdeki toplulukların iktisadi ve beşeri coğrafyasını bugünkü örneklerle vücuda getirmek de icap etmektedir. Bu sebeple, bundan böyle bilhassa sosyal müesseselerin, idari örgütlenmelerin veya ekonomik ve mali meselelerin tarihi ile meşgul olmak lüzumunu hissedecek olan Türkiye tarihçileri için, basit kayıt ve gözlemler, yahut basma-kalıp tariflerle yetinmeyip, olayları rakamlarla ölçmek ve kıyaslamak, onların zaman ve mekan içindeki yerlerini, nispetlerini ve gelişim yönlerini tayin edebilecek şekilde tablo ve grafik gibi modern istatistik araçlarını kullanmak lazım gelmektedir.⁶⁸

Görüldüğü gibi, Barkan'ın arşiv çalışmalarının arkasında yatan temel amaç, Osmanlı tarihçiliğinin “konu ve yöntemlerini tamamıyla değiştirilmesi”, “halk yığınlarının türlü tesirler altında gelişmekte olan hayatını aydınlatabilecek olan sosyal ve ekonomik kanunların... bulup çıkartılması”, sosyal ve ekonomik konuların “modern tarih anlayışının icap ve örneklerine göre işleyebilmek”tir ve bu temel amaç doğrultusundaki araç da “Osmanlı tarihçiliğinin şimdiye kadar iltifat etmediği bir kısım arşiv malzemesi kaynaklarına sahip çıkılması”dır. Bu anlayışın, izlerine Barkan'ın bu yöndeki hemen hemen tüm çalışmalarında rastlanır. Örneğin, 954-955

⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I.*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s. 1-2.

(1547–1548) *Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi* çalışmasının başına şu not düşülmüştür: Bu seri neşriyat ile maksadımız, bütçe cetvellerinin en tipik olanlarından bazı örnekleri anlaşılabilir bir tarzda tesis ve tertip ederek, asli şekilleriyle ve tam olarak ortaya koyduktan sonra, bu cetvellerin ihtiva ettiği rakamlar arasından Osmanlı İmparatorluğu'nun mali nizam ve teşkilatını, gelir kaynaklarını tespit ve tabii bulunduğu iktisadi ve mali konjonktür ve buhranlarını seyir ve mahiyetlerini zaman içinde mukayese ve izah etmeye çalışmaktır.⁶⁹ Bunun yanında, söz konusu çaba, Annales ekolü ile paralel bir biçimde, pek çok alana yöneliktir. Bir örnek vermek gerekirse, Barkan “Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar” başlıklı makalesinde “Türk ülkelerini süslemekte olan cami, medrese, kervansaray, köprü ve çeşme... gibi abidevi san’at eserlerinin yaradılışlarının maddi şartları, teknik ve mali vasıtaları ancak bu etüdler sayesinde aydınlığa çıkabilecektir. Mimari san’at eserini olup bitmiş bir halde bulup temaşa ve tasvir etmek yerine, onun yaradılışının muhtelif safhalarında inşa edilirken hazır bulunmanın ve bu suretle san’atkarın karşılaştığı teknik ve mali meselelerle temasın; malzemeyi, usta ve işçileri tanımanın... türlü san’at tarihi problemlerini çözmek için büyük faydalar sağlayacağı aşîkardır.”⁷⁰ cümleleriyle söz konusu anlayışı yansıtır.

Bu çaba, deyim yerindeyse, Barkan’ı Annales Okulu’nun mutfağına sokmuştur ve Osmanlı tarihçiliğinin Annales’in temel özellikleri doğrultusunda yazılması için büyük bir mesaiyle yeniden düzenlenmesi organizasyonu uğraşı, Annales etkisinin derinleştiği yerdir. Ancak, aynı çabanın özünden ziyade biçimi, Barkan’ın Annales’den etkilenişinin pratikte yöntemden çok araştırma alanlarında yansımaları bulması ve gene pratikte durumun Barkan’ın “yerli” takipçilerince, gerçeklik yerine görüntü ile yetinilmesinin bir sonucu olarak, Annales’in Braudel sonrası serüveninden tamamen farklı bir şekilde, yeni yöntem ve yaklaşımlara tümünden kapalı olması türünden bir sonuç doğurmuştur. Tam da bu noktada, Berktaş’ın Barkan’a yönelttiği eleştirilerin, Barkan için çok da geçerli olduğu söylenemeyecek olsa da, Barkan’ın takipçileriyle neredeyse tümünden örtüştüğünü söylemek mümkündür ve bu

⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, “954-955 (1547-1548) Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, s. 219.

⁷⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4, Ekim 1955- Temmuz 1956, s. 3.

durum da etkinin tıkanışına işarettir. Barkan'ın açmaya çalıştığı yolun, “yerli tarihçiler”in çalışmalarındaki tezahürü, şüphesiz çok daha başka yapısal faktörlerin de etkisiyle,⁷¹ “19. yüzyıl Rankeci tarih yönteminin olabilecek en olumsuz yorumu” şeklindedir ve “bu anlayış yerli tarihçiliğimizde hayli köklü bir gelenek” oluşturmuştur.⁷² Barkan'ın mesaisinin, izleyicilerinin büyük çoğunluğunca yorumlanmış ve dolayısıyla takip edilmiş tarzı şudur:

... klasik dönem Osmanlı tarihini seçen tarihçi adayları genellikle Osmanlı devletinin miri toprak sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerdeki (Anadolu ve Rumeli) vergiye tabi insan unsuruyla ekonomik kaynakların/etkinliklerin geniş envanterlerini içeren tahrir defterleri üzerinde çalışmayı tercih eder. 17.-18. yüzyıllarda karar kılanlar ise genellikle iki ana belge koleksiyonu arasında seçim yaparlar. İlki, bölgesel ölçekte tutulan ve genellikle bu yüzyıllardan itibaren daha çok sayıda sahip olduğumuz kadı mahkeme sicilleri, ikincisi ise kişisel servet sahibi Osmanlı bürokrati, uleması ya da köklü ailelerce bu servetin bir kamu hizmetine ya da aile içinde muhafazası ve sultanın müsaderesinden kurtarılması amacıyla dönük olarak tahsisıyla oluşan vakıf kurumlarının ayrıntılı gelirleri ile bunların kimler tarafından nasıl kullanılacağına dair şartnameleri içeren vakfiyyeler'dir. Seçilen belge türü üzerinde yapılan bir transkripsiyon çalışmasıyla master tezi, yine seçilen belge türünün içerdiği verilerin belli bir bölge bazında bol tasnifli, bol tablolu, bol rakamlı tasvirinden ibaret bir çalışmayla da doktora tezi hazırlanır. Bu akademik araştırma ve yazma faaliyetinde tarihçi adayının önünde daha önceden yapılmış benzer çalışmaların varlığı işi daha da kolaylaştırır; bu durumda yapılacak şey, genellikle bunlardan birini önüne alıp kendi verilerini bu şablona göre düzenlemek ve yazmaktan ibarettir... sonuç olarak tarihçi adayları çok dar bir alanda, hayli sınırlı bir 'zanaat' icrasıyla yetinen bir uzman-teknisyen olarak karşımıza çıkmaktadır... Bu bağlamda, bu tür tarihinin ve tarihçiliğin ortaya koyduğu ürünün, yani 'bilgi'-tarihin temel özelliklerine baktığımızda bu çalışmaların neredeyse bütünüyle tasviri/betimsel olduklarını görürüz... bu özelliği ele aldığımız

⁷¹ Özel'e göre, “yerli tarihçiler”in zihinsel altyapısını oluşturan yapısal faktörleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, imparatorluğun çöküş sürecinde yüzyılın başlarına damgasını vuran devletin bekasına yönelik kaygıların tarihçilik üzerindeki etkisi; ikincisi, cumhuriyetin ilk dönemlerine damgasını vuran bir ulusal kimlik inşası çabasında tarihçiliğe biçilen misyon; üçüncüsü ise bu ikisiyle iç içe gelişen ve pekişen, Türk tarihinin kendine özgü ve diğerleriyle mukayese edilemez bir tarih olduğu düşüncesi, yani müzmin bir “biz bize benzeriz”çilik anlayışıdır.

Özel, *a.g.m.*, s. 149.

⁷² Özel, *a.g.m.*, s. 148.

tarihçilik örneğinde problematik kılan asıl nokta, bu tarihçiliğin belgelerin içerdiği verilerin bazen aynen, çoğunlukla da farklı tasnifler, tablolar ve grafiklerle tespit ve tasviriyle başlayıp, tarihsel/dönemsel/problematic bazda ciddi bir kavramsal analize girmeden, yine bu aşamada sona ermesidir. Bu, çıkış noktasında bir problematiği ya da kavramsal/kuramsal bir çerçevesi olmayan, yalnızca belli tür bir belgeden hareketle girilip o noktada takılıp kalan tarih çalışmasının kaçınılmaz akıbeti olarak görülebilir. Diğer bir ifadeyle, bu tarihçilik esas olarak büyük ölçüde işlenmemiş bir ‘belge’-‘bilgi’ tarihçiliğidir.”⁷³

Tüm bu açıklamaların ardından, Barkan’ın tarih anlayışının Annales ile olan etkileşimine dair bir toparlama yapılabilir. Her şeyden önce belirtilecek olan, Barkan’ın tarihçiliğindeki Annales etkisinin başlangıcını, Braudel’in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabına indirgeyişiyle idealist tonlar barındırdığı söylenebilecek olan yorumlara soru işaretiyle yaklaşılması gerekliliğidir. Belirtilmeye çalışıldığı gibi, Barkan’ın tarihçiliği, Fransa ve Türkiye’de yetiştiği ortamın etkisiyle, Annales’den, henüz ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren etkilenmiştir. Bu etkinin yansımaları, çeşitli düzeylerde olmak üzere Barkan’ın 1950’den önceki akademik üretiminde de kendisini gösterir. Bunun yanında, Braudel’in çalışmasının da Barkan’ın tarihçiliğinde oldukça önemli bir dönüm noktası oluşturduğu gözüküyor. Bu tarihten itibaren Barkan, Türkiye tarihinin, genelde Annales Okulu’nun özelde ise Braudel’in çizdiği doğrultuda yeniden yazılabilesi için deyim yerindeyse, bir büyük hazırlayıcılığa girişmiştir. Bu yoğun mesaisinin, kendisini bir anlamda Annales’in bir parçası haline getirdiğini söylemek mümkündür. Ancak, büyük ölçüde, Barkan’ın çabasının Annales’in kavramsallaştırdığı yöntemlerden ziyade, çalışma alanları üzerine yoğunlaşmasının bir sonucu olarak tarihçiliği üzerine yorumlar, birbiriyle arasındaki mesafe oldukça geniş olan iki kutup arasında bir salınım sergilemiştir. Sözü edilen salınım, Annales Okulu’nun Barkan’ın tarihçiliği üzerindeki etkisinin ikili karakteri hakkında da fikir verir. Barkan, özü “yeni yöntem ve yaklaşımlara açık bir ruh” olan Annales’in, bir anlamda, bir parçası haline gelerek ürünleriyle Türkiye’deki Annales etkisini derinleştirirken; tam da tarih disiplininin metodolojisi üzerine neredeyse doğrudan hiç yazmaması ve takipçilerinin çok daha derinlerdeki

⁷³ Özel, a.g.m., s. 153-155.

yapısal etmenlerin de etkisiyle, Barkan'ın çalışmalarının arkasında yatan sebeplerden ziyade salt biçimine odaklanmaları ve sınırlı bir taklitçiliğin ötesine gidemeyen çalışmaları, Annales etkisini bir tıkanmayla karşı karşıya getirmiştir. Sonuç olarak, Braudel'in takipçileriyle, Barkan'ın Türkiye'deki takipçileri arasındaki ilgi alanları, araştırma araçları ve kullanılan yöntemler çok farklı yönlere doğru evrilmiş ve belki de Barkan'ın adını sahiplenen öğrencileri arasından Annales'den tamamen bihaber bir "yerli tarihçiler" kuşağı yetişmiştir.

4. 4. Etkinin Flu Hali: Mustafa Akdağ

Hatırlatmak gerekiyor: Tarihyazımı, Türkiye tarihçiliğinin üvey evladıdır. Türkiye'de tarihin kendisine gösterilen ilgi, en az tarih kadar önemli olduğu söylenebilecek olan tarihyazımına gösterilmemiş; bu alan hemen tümünden boş bırakılmıştır. Türkiye'deki tarihyazımı literatürüne ilişkin sınırlılık durumunun yansımaları ve örnekleri ise pek çoktur. Burada, bu çalışmada ele alınan konuyla doğrudan ilgili olmadığı için ayrıntısına girilmeyecek; ancak, bu alanın bakir kalışının en somut göstergelerinden bir tanesi Mustafa Akdağ ve çalışmaları üzerine neredeyse hiç yazılıp çizilmemiş olmasıdır.⁷⁴ Bu durum, Akdağ'ın, Barkan ve Köprülü'den farklı olarak, tarih tahayyülü üzerine doğrudan uzun uzadıya yazmamasıyla birleşince de Türkiye'deki sosyal tarihçiliğin önemli isimlerinden birisi olan Akdağ'ın tarih anlayışının oluşumuna etkide bulunan faktörleri ortaya çıkarmaya çalışmak, bir yönüyle sisli havada iz sürmeye benzetilebilir.

Akdağ'ın çalışmalarında, Annales'le özdeşleşen hemen tüm belli başlı özelliklere rastlamak mümkündür. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* ve *Türk Halkının Dirlik*

⁷⁴ Mustafa Akdağ'ın tarihçiliği üzerine sadece bir tez yazılmış durumda. *Mustafa Akdağ'ın Tarihçiliği ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri* başlıklı, Bedi Gümüşlü tarafından yazılan yüksek lisans tezine, her nedense, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi'nden ulaşmak mümkün olmadı. Akdağ'ın tarihçiliğine, bu çalışmada incelenen ikinci el kaynaklarda da hemen hemen hiç değinilmemiştir. Bu konuda neredeyse tek önemli çalışma, Kurtuluş Kayalı'nın makalesidir. Kayalı'nın incelemesinin yer aldığı kitabının ismi ise işaret edilmeye çalışılan durumla enteresan bir ironi oluşturur.

Bkz. Kurtuluş Kayalı, "Mustafa Akdağ'ın Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı: Görüntüdeki Dinamizmin Gölgelediği Tıkanıklık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 75-95.

ve *Düzenlik Kavgası: Celali İsyamları* adlı kitaplarının salt isimlerinden bile anlaşılacağı üzere Akdağ ekonomik ve sosyal tarih üzerine çalışmıştır. Bu kısımda, esas olarak, Akdağ'ın çalışmalarındaki tarih tahayyülü üzerinde durularak, bu anlayışın Annales ile herhangi bir etkileşim içerisinde şekillenip şekillenmediği, Akdağ'ın düşünsel gelişimini biçimlendiren ortamın etkisi de gözden kaçırılmadan, sorgulanmaya çalışılacaktır.

Kayalı'nın da belirttiği gibi, Akdağ'ın amacı Osmanlı öncesinden Cumhuriyet dönemine kadar bir sosyo-ekonomik tarih yazma girişimidir. Kayalı'ya göre, Akdağ'ın doktora çalışmasına dayanan ilk makalesinde tarihe nasıl yaklaştığının, tarih çalışmalarının nasıl anlaşılması gerektiğinin izlerine rastlamak mümkündür. Denilebilir ki, Akdağ henüz akademik çalışmalarının başlangıç döneminden itibaren iktisadın, tarihin anlaşılması bakımından en temel belirleyen olduğunu düşünmektedir.⁷⁵ Akdağ, sözü edilen makalesinde, tarih anlayışını oluşturan temel öğelerden biri olan bu durumu şöyle özetler:

Tarihi olaylar üzerine iktisadi hadiselerin en birinci tesiri yapmış oldukları, modern tarihçilikte, artık herkes tarafından kabul olunmaktadır. Onun için Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini, bu yeni tarih görüşlerine uygun olarak, esaslı surette, tetkik etmek artık bir zarurettir. Bilhassa Anadolu karışıklıklarını anlamak için, İmparatorluğun iktisadi tarihini gözden geçirmek birinci şarttır. Hâlbuki bugün, henüz bu yolda tetkik eserleri mevcut değildir. Fakat, bütün Anadolu hadiselerinin iktisadi gelişme veya gerileme ile sıkı sıkıya bağlı olmaları, bizi, devletin iktisadi tarihi hakkında da, az çok, bilgi vermeye mecbur etti.⁷⁶

Bu anlayışın, Akdağ'ın meslek hayatındaki tüm çalışmalarına rengini veren unsur olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, burada daha sonra tekrar dönülmek üzere bir parantez açmak gerekiyor: Akdağ'ın makalesinin yayım tarihi 1945'tir ve Annales çevresindeki tarihçilerin çalışmaları için bu tarihlerde ekonomik determinizm yollu eleştirilere zemin hazırlayabilecek herhangi bir yaklaşım söz

⁷⁵ Kayalı, *a.g.m.*, s. 76-79

⁷⁶ Mustafa Akdağ, "Celali İsyamlarının Başlaması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 4, no.1, Kasım-Aralık 1945, s. 26.

konusu değildir. “İmparatorluğun iktisadi tarihini gözden geçirme”nin “birinci şart” olarak algılanması, Akdağ’ı Osmanlı iktisat tarihine yöneltir. *Belleten*’de 1949 ve 1950 yıllarında yayımlanan “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti” başlıklı makalesi, Akdağ’ın sözünü ettiği koşulu yerine getirme çabasının ürünüdür. Başlıca, “Umumi ekonomik durum”, “İmparatorluğun vergi sistemi”, “İktisadi darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri” ve “Zirai iktisadiyatta buhran” bölümlerinden oluşan incelemesine Akdağ, karşılaştırmalı bir perspektifle “devletin dünya iktisadi nizamı içindeki yeri ve kendi ekonomik bünyesinin teşekkülü”nü ele alarak başlar. İşaret edilmeye çalışılan anlayışı çerçevesinde Akdağ, çalışmasında esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunu, ekonomik faktörlerin bir sonucu olarak okur. “İçtimai nizamlamada siyasi müesseselerin değil, ekonomik müesseselerin önde gelmiş buldukları”; “iktisadi darlığın içtimai neticeleri”⁷⁷ gibi ifadelerle metnin tamamında yansımalarını bulan bu anlayış, içeriğindeki tüm zaaflarından bağımsız olarak, Akdağ’ın tarih çalışmalarının merkezine siyasal olanı yerleştirmeyişini ve disiplinlerarası eğilimini gösterir niteliktedir. Disiplinlerarası yaklaşım demişken, Akdağ’ın bu konuya bakışı aynı zamanda tarihçiye biçtiği görevle de iç içedir.

“Buraya kadar olan izahlarımızla Osmanlı rejiminin siyasi yükseliş devri olan ilk üç asrında, Türkiye’nin nasıl bir iktisadi hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise, doğrudan doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle, iktisadi darlığın içtimai neticelerini ölçmek istiyoruz. Böylece, bugünkü Türkiye’nin tarihi teşekkülü hakkında daha belirli bir bilgi ortaya çıkaracağımızı ümit etmekteyiz. İçtimaiyatçı, millileşmek zaruretini duyduğu gün, kendi bağlı bulunduğu cemiyetin tarihi hususiyetleri arasında dolaşmaya mecburdur. Bizde bunu, ilk defa, Ziya Gökalp tecrübeye başlamıştı. Bugün de, Türk içtimaiyatçıları arasında bu türlü çalışma gayretleri devam ediyor. Fakat, tarihçi onlara teferruatlı ve modern metotlarla yazılmış eserler vermedikçe, içtimaiyatçıların bu yolda büyük bir başarı

⁷⁷ İfadeler için bkz. Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleten*, cilt 13, 51, Temmuz 1949, s. 514. ve Akdağ, *a.g.m.*, *Belleten*, cilt 14, 55, Temmuz 1950, s. 319.

Ayrıca, genelde bu makalenin özelde ise Akdağ’ın sözü edilen yaklaşımının bir eleştirisi için bkz. Halil İnalıcık, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, cilt 15, 60, Ekim 1951, s. 629-684.

göstereceklerine biz kani değiliz. Onun için, cemiyetin tarihi teşekkülünü ve bünyesini esas hatları ile çizmek bize düşmektedir.”⁷⁸

Aynı anlayış, Akdağ’ın “Celali İsyancıları’nın Başlaması” adlı makalesinde de somutlaşır.

“Birçok ilim adamlarının ve hatta sosyologların bu alanda çalışmalarının zaruri olduğu kendiliğinden meydana çıkar. Bizim eserimizde, meselenin evvela ekonomik ve sosyal sebepleri araştırılmış, bu şekilde hadiselerin asıl mahiyetleri tespit olunduktan sonra, vakaların kronolojik bir şekilde izahına geçilmiştir... XVII. asrın büyük Celali İsyancıları XVI. asrın iç karışıklıklarını ve içtimai çözülmesini iyi anlamak hususunda, İmparatorluğun iktisadi durumunun bilinmesine büyük ihtiyaç vardır.”⁷⁹

Tarihin sosyolojik bir yorumu ya da tarihle sosyolojinin iç içe geçmiş şekilde anlaşılması olarak özetlenebilecek bu yaklaşımın ilk izlerine, Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin ortaya çıkış sürecinde rastlandığı daha önce belirtilmişti. Kayalı’ya göre Akdağ, ekonomik kriterleri öne almakla birlikte, sorunu sosyolojik boyutlarıyla beraber çözümleme denemesinde bulunur ve yazmayı tasarladığı sosyo-ekonomik tarihi de bu tür bir perspektifle kaleme alır.⁸⁰

Akdağ’ın beş cilt olarak planladığı ancak iki cildi yayımlanan, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* adlı kitabının 1243–1453 dönemini ele alan ilk cildi 1959 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmasının bütününde Akdağ, tarih boyunca Türkiye’nin sürdürdüğü ekonomi ve toplum hayatını, kendi deyişiyile cemiyetin geçmişten bugüne olan bağlantısı çerçevesinde ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. “Şimdiye kadar pek o kadar üzerinde çalışılmamış olan bu konu”nun kaynaklarını esas olarak, “askeri ve siyasi tarih konusundakinden farklı olarak”, arşiv vesikaları, vakıfnameler ve eski mahkeme defterleri oluşturmaktadır.⁸¹ Akdağ’ın çalışmasının başına düştüğü notlardaki, 19. yüzyılda tarihyazımının temel ilgi alanını oluşturan siyasi ve askeri

⁷⁸ Akdağ, *a.g.m.*, s. 319-320.

⁷⁹ Akdağ, “Celali İsyancılarının Başlaması”, s. 24-26.

⁸⁰ Kayalı, *a.g.m.*, s. 80.

⁸¹ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 1: 1243-1453*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999, s. 5.

tarihle arasına mesafe koyan, kaynak çeşitliliğini vurgulayan ifadeler, tarihi nasıl kavradığına ilişkin fikir vericidir. Akdağ, kitabının birinci cildinin “Selçuki Rejimine Son Veren Büyük Karışıklık Devrinde Türkiye” başlıklı ilk kısmına, sosyal tarihi tanımlamaya çalışarak başlar. “Onun için, burada, içtimai tarih denince, içtimai-iktisadi ve harsi-dini müesseseleriyle bir millet halinde vücut bulmuş Türk cemiyetinin kendi iç bünyesinde meydana gelen değişimleri tespit etmek, meselenin esasını teşkil edecektir.”⁸² Akdağ, çalışmasını sosyal tarihçiliğin başlıca amentüsüyle paralel bir biçimde, toplumsal olandan siyasal olana yönelen bir hat doğrultusunda yürütür ve kitabında sosyal tarihçiliğin disiplinlerarası yaklaşım, karşılaştırmalı yöntem, araştırma araçlarının zenginliği gibi temel özelliklerine yönelik izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin, tarihinin kullanabileceği kaynaklara ilişkin, Köprülü’nün *Anadolu Selçuklularının Yerli Kaynakları* adlı incelemesine göndermede bulunan “1071 zaferinden sonra, Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle burada başlayan içtimai gelişme ve iktisadi canlılığın, artık çökmeye yüz tutmuş bulunan eski Roma-Bizans harabelerinin üzerinde yeni ve daha ileri bir medeniyetin doğmasına imkân verdiğini gerek o günden bugüne kalan tarihi eserler ve gerek ilmi tetkiklerle anlaşılmış bulunmaktadır.”⁸³ satırlarındaki tahayyülü, tarihinin araştırmasında salt arşiv belgeleriyle yetinmesi yaklaşımı yerine, Febvre’in altını çizdiği “peyzaj ve kiremitlerle, jeologların incelediği taşlarla veya kimyagerlerin incelediği kılıçlarla” tarihçilik anlayışına çok daha yakındır. Akdağ’ın *Celali İsyamları* adlı çalışmasının bir diğer dikkate değer özelliği, tıpkı Köprülü’de olduğu gibi, incelemesinin başında, konunun daha önceki tarihçiler tarafından ne şekilde ele alındığını, nasıl yorumlandığını tartışmasıdır.⁸⁴

⁸² Akdağ, *a.g.e.*, s. 9.

⁸³ Akdağ, *a.g.e.* s. 97.

Gene aynı doğrultuda verilebilecek bir diğer örnek, Akdağ’ın dönemin genel zihniyetini anlayabilmek için yeri geldiğinde incelediği dönemin fıkralarından faydalanmasıdır. Bir örnek için bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 255.

Ayrıca, Akdağ, *Celali İsyamları* adlı kitabında da, aynı doğrultuda, “geleneksel” kaynaklarla sorunun çözümlenemeyeceğini kaydeder. Örneğin salt vakayiname ve risalelerle konunun aydınlatılamayacağına ilişkin bkz. Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyamları*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999, s. 28.

Akdağ’ın bu çalışmasında kullandığı diğer araştırma araçları için özellikle bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 30-32.

⁸⁴ Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 21-28.

Gene aynı doğrultuda olmak üzere, Akdağ'ın tarih anlayışının, sosyal tarihçilik tahayyülüyle ortak olan bir diğer tarafı, sorun odaklı yaklaşım meselesidir. Akdağ, *Celali İsyancıları* adlı çalışmasının hemen başında, bu konuya eğilir ve çalışmasının merkezinde yer alan ve çözmeye çalışacağı sorunları kaydeder.

“Celali İsyancılarının aslı nedir? Bu hareket siyasi ya da dinsel bir zümrenin mi ayaklanmasıdır, yoksa Türkiye’de halk, saray yönetimine karşı çıkmak mı istemiştir? Celali olayları yalnız Anadolu’da mı görülmüyordu? İmparatorluğun öteki bölgelerinde yaşayan Türk halkı arasında aynı türden hareketler hiç görülmemiş midir? Her ayaklanmaya ‘Celali’ deyimini kullanılıyor muydu? Bu büyük olayda sosyal, iktisadi, siyasi hatta hukuki etkenlerin payı nedir? İşte bütün bu sorulara araştırmamızda cevap vermeye çalışacağız.”⁸⁵

Akdağ'ın tarih anlayışının, sosyal tarihçilik yaklaşımıyla bir diğer ortaklığı incelenen konunun, salt kendi coğrafyasının ya da tarihinin içinde kavranılmaya çalışılmasının yerine, karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmaya gayret edilmesidir. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* adlı çalışmasında bu yaklaşımı yakalamak mümkündür.

“Kısacası, Avrupa’da büyük bir iktisadi ve içtimai gelişmenin başladığı, Bizans’ın Batı Hıristiyanlığı için artık alaka duyulan bir merkez olmaktan çıktığı, İtalyan tacir cumhuriyetlerinin de Batı dünyası hesabına Bizans’ı iktisadi alanda sömürmeye giriştiği, İmparatorluğun bütün servetini alıp götüren İtalyan ticaret kolonilerinin Bizans’ın her tarafında mahalleler kurdukları şu sıralarda, Bizans Rum halkının Anadolu’da doğmakta olan yeni Türk cemiyetine iktisadi bakımdan bir kurtarıcı gözüyle bakmamasına ve Türklerle kaynaşmamasına imkân yoktu... Türkiye’nin jeopolitik ve iktisadi-beşeri coğrafyasında ne kadar bir değişme meydana geldiğini anlamak için, XIII. asrın ilk yarısı ile XIV. asrın son yarısını bu bakımdan birbirlerine kıyaslamak yeter.”⁸⁶

⁸⁵ Akdağ, *a.g.e.*, s. 13.

⁸⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1*, s. 83-100.

Benzer bir şekilde Akdağ, *Celali İsyancıları* adlı çalışmasında da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik durumu ve iktisadi düzenini açıklamaya, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi içindeki konumunu saptamaya çalışarak başlar.

“Hulasa, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile çok bol ve hatta ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan şarkın arasında bocalayan aracı, olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor, fakat mukabilinde giden maddeler işeyi, iç sanayiye sarsıyordu.”⁸⁷

Sosyal tarihçilik anlayışıyla uyumlu bir biçimde, Akdağ'ın çalışmasında siyasal olanın, çok büyük ölçüde, ikinci planda olduğunu söylemek mümkündür. Daha doğrusu, siyasal olan Akdağ için, ancak sosyal ve ekonomik sonuçları itibariyle kayda değerdir. Örneğin, Türkiye'nin sosyo-ekonomik tarihini incelediği kitabının birinci cildinde ele alınan dönemin Osmanlı tarihi açısından en önemli siyasal gelişmelerinden biri olan 1402 Ankara Savaşı'nın nasıl okunacağı şöyle açıklanır: Köseadağı felaketinden 160 yıl sonra, Topal Timur'un Ankara'da Yıldırım Beyazıt ordularına indirdiği bu yeni Tatar darbesi, Anadolu Türklüğünün bu ikinci uygarlığını da sarstı. Mesele konumuzun dışında olmakla beraber, içtimai tarihimiz bakımından önemi olan bu uğursuz hadiseyi esas hatlarıyla izah etmek yerinde olacaktır.⁸⁸ Paralel bir şekilde ve daha önce dikkat çekilmeye çalışıldığı gibi, Akdağ'a göre, tarihteki siyasal olayları asıl belirleyen faktör ekonomik olandır. Bir örnek vermek gerekirse, klasik anlamdaki siyasal tarihin en gözde konularından biri olduğu söylenebilecek olan “taht kavgaları” esnasındaki sancılı dönemler bile, Akdağ tarafından daha çok “iktisadi sınıflar arasındaki dengenin bozulmasından dolayı şiddetli bir huzursuzluğun tesiri” ekseninde açıklanmaya çalışılır.⁸⁹

Akdağ'ın 1971'de yayımlanan, 1453–1559 yılları arasındaki dönemi incelediği; “XV. Yüzyılda Türk Toplumı”, “Osmanlı Rejiminde Hükümet Sistemi”, “Osmanlı İmparatorluğu Oluntusu Etkisinde Türkiye”, “Dünya Ticareti”, “Osmanlı Sınırlarının

⁸⁷ Akdağ, *Celali İsyancıları*, s. 36.

⁸⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1*, s. 250.

⁸⁹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 151.

Büyümesi Devrinde Türkiye'nin İktisadi Düzeni", "Toplumsal Bunalım" gibi altbölümlerden oluşan *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* kitabının ikinci cildi ise temel olarak, Osmanlı devlet yapısı, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısı, devlet-halk ilişkileri, köy ve şehir topluluklarının yönetim düzenleri üzerinedir. Akdağ'ın bu konuları ele alırken, anlatımının yer yer Marc Bloch'un *Feodal Toplum*'unu hatırlattığını söylemek mümkündür. Nitekim Kayalı'ya göre, bu serinin üçüncü kitabı olarak kabul edilmesi gereken *Celali İsyamları* başlıklı çalışmasında da Akdağ, "medrese öğrencilerindeki ruhsal bunalım", "medrese öğrencilerinin ahlak dışı eylemleri" gibi özellikle Lucien Febvre'in ilgi alanının merkezindeki zihniyet tarihi başlığı altına girebilecek konulara dair uzun uzadıya yazar.⁹⁰ Ayrıca, Akdağ'ın çalışmasında, medrese öğrencilerinin içine düştükleri "ruhsal bunalım"daki tek sebep olarak, işaret edilen durum gösterilmez. Akdağ, medrese öğrencilerinin psikolojilerini anlayabilmek için kaldıkları ortamın mimarisini dahi dikkate alır.

"XVI. yüzyıl medreselerini ve imaretlerini incelediğimizde, buralarda o kadar uzun yıllarını geçiren öğrencilerin ruhsal bunalım içine yuvarlanmaktan kendilerini kurtaramayacak koşullar içinde yaşadıklarını görüyoruz. Şöyle ki: Binalar, genel olarak, ortada bırakılan dörtgen biçimindeki bir açıklığı çevreleyen kale kalınlığında duvarların içeri yüzüne yapışık ve hepsinin de çoğu kez kemerli biçimde yapılmış kapıları orta açıklığa çıkan yan yana sıralı odacıklar biçiminde idiler. Hücre ya da

⁹⁰ Bir örnek verilebilir.

"Genç yaşta medrese hayatına atılış, yahut raiyetlikten levendliğe geçiş, köy delikanlılarını her şeyden önce aile hayatından ve evli yaşama imkanlarından mahrum ediyordu. 1550'de, köyde, şehirde, dağda ve bayırda çıkan bütün 'harami' levend ve suhte bölükleri tamamıyla bekâr insanlardan ibaretti. XVI. asır Osmanlı sosyetesinin ortasında, bu kadar kalabalık genç kitlenin toplu bir şekilde sonu gelmeyen bir bekârlık hayatı sürmeleri elbette bunların köydeki sağlam ahlaki vasıflarını devam ettirmelerine imkân bırakmıyordu. Ayrıca, Osmanlı devletinin büyük bir daimi harb makinesi halinde çalışması da 'bekârlık' hayatının fazlalığında amil oluyordu... Bu anormal vaziyet levendleri, suhteleri, hatta devletin ve ümeranın resmi askerlerini toplumun ahlak düzeni için muzır yapmıştı... 'Bekârlık' İstanbul, Bursa, Ankara gibi büyük şehirlerde ahlakın düşmesine sebep olmakta idi. 1553'te açılan kahvehaneler, levendlerin genç erkek çocuklarla içip eğlendikleri birer batakthane haline gelmişlerdi. Bu sırada Anadolu'nun her tarafında dolaşan 'gurbet ve çingeniyan taifesi' güzel kadınlar tedarik ederek levendleri çadırlarında topluyorlar, ... eğlenceler tertip ediyorlardı. Hemen Anadolu'nun her tarafından bunların ahlakı bozduklarına dair şikayetler duyulmakta idi... Celali mücadelesi başlarken, Celali bölüklerinin unsuru olan levendlerin yavaş yavaş içine düştükleri bu ahlaki soysuzlaşma, tabii olarak, hadiselerin oluş şeklinde şiddet tesir etmişlerdi. İleride, Celali vakalarını tasvir ederken, olup bitenlerin korkunçluğu ve vakaların cereyanı sırasında hiçbir ahlaki kayda riayet olunmayışını görünce şaşmamak için, levendlerin ve suhtelerin daha evvel bu bekâr ocaklarında maruz kaldıkları manevi sukutu burada açıklamak zorunda kalıyoruz "

Akdağ, *Celali İsyamları*, s. 73-74.

odacıkların dış bahçe veya sokağa bakan küçük boyutta pencereleri de vardı. Fakat, duvarların çok kalın olması yüzünden yeteri ışık girmiyordu. Ömürlerinin en genç ve kızgın çağını, bu dışa kapalı dar, karanlık ve kubbe biçiminde tavanından karanlığın hayalleri sarkan bu hücrelerde geçirmek zorunda bulunan öğrencilerin, ara sıra çıktıkları şehrin sokak ya da çarşı ve pazarları da onların gençlik ihtiyaçlarına kesinlikle kapalı bulunuyordu.”⁹¹

Annales Okulu ile ilgili bölümde, Febvre’in, halk kesimlerinde egemen olan duygu ve düşünceler anlamındaki zihniyet olgusunun maddi ve toplumsal çevre koşullarıyla olan ilişkisini vurguladığı ve dolayısıyla da ele aldığı dönemin düşünce sisteminde uygarlığın maddi ve toplumsal temellerine büyük önem verdiği kaydedilmişti. Bu yaklaşımın sonucunda da Febvre’in, düşünce tarihiyle uğraştığı olgunluk döneminde de günlük hayatın temel gerçeklerini hiçbir zaman gözden kaçırmadığı belirtilmişti. Örneğin Febvre, *Pour une Histoire à part entière* kitabında, soba henüz yaygın olarak kullanılan bir alet olmadığı için vakitlerinin büyük bölümünü dışarıda geçiren 16. yüzyıl insanların eve ve aileye olan bağlarının, bugüne nazaran çok daha gevşek olmasının kaçınılmazlığından bahsediyordu. Bu hatırlatmadan da görülebileceği gibi, Akdağ’ın aktarılan metniyle Febvre’in özetlenen yaklaşımı arasındaki mesafe çok geniş değildir.

Akdağ’ın XVI. yüzyılın ortalarında Türkiye’deki “dirlik ve düzenliğin bozulması” başlığı altında çok çeşitli toplumsal grupların gündelik yaşantısını anlatırken neredeyse tarihi aşağıdan yazma noktasına vardığı söylenebilir. Bunları yazarken de, neyi yazmadığını da özellikle belirtir.

“Şehzadeler arasındaki bu anlaşmazlıklar, hükümetin yalnız yüksek kesiminde kalsa idi bizim konumuz için sözü bile edilmeyecekti. Fakat, saltanat iddialarından İstanbul’u tutmakta geç kalan, daha doğrusu kapıkullarını ve vüzerayı elde etme fırsatını kaçıran taraf, Anadolu’nun çiftbozanlarını, yahut, levendatını başına toplayıp, birçok tumar sahiplerini, şehirlerin bazı ‘ayan ve eşrafı’nı, hatta, bir kısım kadıları ve beyleri de kendine uydurduktan sonra, hemen bir ordu teşkil edip, (o zamanki deyimle ‘yevmlü yazıp’), İstanbul üzerine yürümeye kalkıyordu. Görülüyor ki, şehzade

⁹¹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 154-155.

isyanları Anadolu'nun boş insanları için, bir taraftan yağma yapma, öte taraftan da, asi şehzade galip gelirse, sürekli bir iş bulma umutları için çok beklenen bir fırsattı. Celali isyanları bakımından bu siyasi olaylar çok önemli olmuş bulunmakla beraber, bunlardan, özellikle Kanuni şehzadelerince çıkarılan taht çekişmeleri, Anadolu'nun yalnız boşta olanlarını değil, işinden bunalan bütün çiftçi kütlelerini de, adeta bir arı kümesinin kovanından fırlaması şeklinde, isyan gruplarına koşturmuştur.”⁹²

Akdağ'ın tarihçiliğine ilişkin bu açıklamalardan da görülebileceği gibi, Akdağ'ın çalışmalarında 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı sosyal tarihçiliğinin ve ekonomik determinizminin özellikleri ağırlıklı bir yer tutar. Hatta Akdağ'ın araştırmalarında, biraz Febvre, biraz Bloch ve bir parça da Braudel izi görülebileceği söylenebilir. Ancak, hemen belirtilmesi ve altının çizilmesi gerekiyor: Akdağ'ın incelemelerinde, Febvre'in, Bloch'un ve Braudel'in tarih tahayyüllerinden izler görmek mümkünse de, ne Febvre ve Bloch'un çalışmalarına bir göndermeye, ne de Köprülü ve Barkan'ın yaptıklarının aksine Bloch ve Febvre'in tarih tahayyüllerine ilişkin olumlu ya da olumsuz bir satıra rastlamak mümkündür. Kısacası, sosyal tarihçilik yapma uğraşındaki Akdağ'ın çalışmalarında, yaşadıkları dönemde sosyal tarih anlayışının öncüsü haline gelen Febvre ve Bloch'u okuyup okumadığı, Annales'in iki kurucusunun çalışmalarından esinlenip esinlenmediğine ilişkin tek bir göstergeye dahi rastlanmaz. Braudel'e ise çok sınırlı sayıda olmak üzere, ekstrasdan herhangi bir önem atfedilmeden, diğer tarihçilerin çalışmalarından yararlanıyormuş gibi birkaç kez başvurulur.⁹³ Dolayısıyla, buradan Köprülü ve Barkan'dan farklı olarak, Akdağ'da Annales'e ayrı bir önem atfedilmediği sonucuna ulaşılabilmektedir. Bu durumun tüm sebeplerine rasyonel bir biçimde ulaşmanın yolları, Akdağ üzerine

⁹² Akdağ, *a.g.e.*, s. 108.

⁹³ Bkz. Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 2: 1453-1559*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999, s. 103, 111, 316.

Akdağ, *Celali İsyamları*, s. 96, 97, 98.

Akdağ 1967 yılında yayımlanan bir makalesinde ise Braudel'i görece olumlu bir şekilde anar.

“Hele günümüzün değerli tarihçilerinden F. Braudel'in ‘Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılda Akdeniz medeniyetlerinin Doğu kısmını hakkıyla temsil eden bir devlet olmuştur’ şeklindeki mütalaası kendinden önceki tarihçilerinkinden ne kadar farklıdır.”

Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 3, 4-5, 1967, s. 148.

Ancak belirtilmesi gerekiyor ki, Akdağ adıyla anılan çalışmalarını hem 1967'den daha önce yayımlamıştır hem de bu tarihten sonra yayımlanan çalışmalarının temel kurgusu çok daha önceye dayanmaktadır.

ayrıntılı çalışmaların eksikliğini de etkisiyle, büyük ölçüde kapalı. Ancak, Akdağ'ın düşünsel şekillenişinin olduğu ortamdan bazı ipuçlarına ulaşmak söz konusu olabilir.

1913'te Yozgat'ta doğan Akdağ, ortaöğrenimini İzmir Öğretmen Okulu'nda tamamladıktan sonra, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'ne girer. 1945 yılında *Celali İsyanlarının Başlaması* başlıklı doktora tezini vererek doktor unvanını kazanır. 1947 yılında fakülteden ayrılmak zorunda kalarak, önce Gazi Eğitim Bilimleri Enstitüsü asistanlığına, bir yıl sonra da Diyarbakır Öğretmen Okulu tarih öğretmenliğine atanır. Öğretmenliğini sürdürürken, *Celali Fetret: 1597-1603* başlıklı çalışmasıyla doçentlik tezini hazırlar ve 1951 yılında DTCF Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'ne atanır. 1958 yılında da profesör olur. 1960'lı yılların ortalarından itibaren, Kemalizmin bir ölçüde sosyalleştirilmiş yorumuyla yakınlaşarak 1966'nın sonlarında CHP'ye girer.

“... Türkiye'nin sosyal tarihi üzerine çalışırken kendi özgür kafasıyla yaptığı yorumların, onu ülkedeki düşünsel anlamdaki sola açılışla buluşturduğu da düşünülmelidir. Mustafa Akdağ'ın Türkiye'nin sosyal ve siyasal tarihiyle ilgisi onu ömrünün son yıllarında siyasetle buluşturmuştur... Mustafa Akdağ'ın partililiği, istifa ettiği 5 Ekim 1971 tarihine kadar sürmüştür. Bu altı yıllık süre içinde Mustafa Akdağ güncel siyasal sorunlara ilişkin, kimi zaman duygusal boyutları da olan makaleler yazmıştır. Ancak bu makaleler popüler yayın organlarında yer almaktan ziyade Cumhuriyet Halk Partisi'nin yarı resmi sayılabilecek yayın organlarında çıkmıştır... O dönemlerde parti içindeki ayrışmada Bülent Ecevit'in tarafını tercih etmiştir... Mustafa Akdağ'ın 1960'lı yılların başındaki yeri 'avam-havas' zıtlaşmasında 'avam'ın yakınındadır... 1960'lı yılların ortalarında etkin olan sosyalist terminolojiye yakın ve de yakın değildir. Kemalizmin düşünsel doğrultusu Mustafa Akdağ'ın yazdıklarını çerçevelemektedir.”⁹⁴

Akdağ'ın biyografisine ilişkin bu kısa anlatımın ışığında, Akdağ'ın düşünsel şekillenişinin gerçekleştiği ortamın, Köprülü ve Barkan'a göre çok daha yerel ölçekli

⁹⁴ Kayalı, *a.g.m.*, s. 90-91.

kaldığını söylemek mümkündür. Akdağ, şüphesiz, yabancı dil bilgisi sayesinde, diğer dillerdeki kaynaklara ulaşabiliyor ve çalışmalarında bu kaynaklardan faydalanıyordu. Ancak, yurtdışındaki tartışmalara ilgisinin çok yoğun olmadığını da söylemek gerekmektedir. Zira sosyo-ekonomik tarihçiliğe bu denli vurgu yaparken, Avrupa ve Amerika’da yüzyılın başından beri oldukça hacimli bir birikim oluşturan sosyal tarihçiliğin öncü isimlerine neredeyse hiç değinmemesi bu durumun bir göstergesi sayılabilir. Bunun yanında, erken dönem çalışmalarından olan *Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti* başlıklı makalesinde, tarih ve sosyolojiyi bir arada ele almak gerekliliği konusunda örnek olarak İstanbul Sosyoloji çevresini gösterir.⁹⁵ Ayrıca, Fuad Köprülü’nün Akdağ’ın tarih anlayışını doğrudan etkilemiş olması muhtemeldir. Nitekim Akdağ’ın bazı önemli çalışmaları Köprülü’nün vardığı sonuçlara dayanır. Bunun yanında, Akdağ’ın çalışmalarında Barkan’ın bulgularından da yoğun biçimde faydalanılır. Son olarak, Akdağ’ın hem tarihsel olayları ekonomik faktörlerin bir sonucu olarak okuması hem de daha sonraki politik görüşleriyle bir ölçüde uyum halinde olduğu söylenebilecek olan 1930’lı yıllardaki Kadro hareketinin Marx ve Sombart’ın gözlemlerinden esinlenmiş tarih görüşüyle etkileşim içerisinde olabileceğine işaret edilebilir.⁹⁶ Sonuç olarak, ömrünü kendi deyişiyile, “Türk toplumunun tarihinde kendine özgü bir devlet düzeni yaratmış olduğunu”⁹⁷ açıklamaya adanmış Akdağ, tarih anlayışının büyük ölçüde içsel faktörlerin etkisinde şekillenmesinden ötürü, kelimenin olumlu anlamıyla, kendine özgü bir sosyal tarihçilik anlayışıyla çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

4. 5. Etkinin Kristalizasyonu: Halil İnalçık

Buraya kadar ele alınan Türkiye’deki sosyal tarihçiliğin üç önemli ismine ilişkin olarak da Annales etkisi bağlamında çeşitli tereddütler söz konusuydu. Türkiye’deki tarihyazımına ilişkin literatürde Annales etkisinin Barkan’la başlaması işaretleri doğrultusunda, Köprülü’nün tarihçiliğinin Annales ile herhangi bir etkileşimin ürünü olup olmadığı; Barkan’ın çalışmalarını tam da Annales’in mahkûm ettiği ampirisist

⁹⁵ Akdağ, “Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, s. 320.

⁹⁶ Kadro Hareketi’nin tarih görüşü için bkz. Toprak, *a.g.m.*, s. 433-434.

⁹⁷ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*, s. 6.

yaklaşım doğrultusunda gerçekleştirip gerçekleştirmediği; Türkiye’deki sosyal tarihçiliğin bir diğer önemli ismi olan Akdağ’ın, incelemelerinde Annales’in geliştirdiği paradigmadan esinlenip esinlenmediği; sözü edilen üç tarihçinin tarihçiliklerinin, Annales hareketi ile olan etkileşimlerine dair temel tereddüt noktalarıydı. Halil İncalcık’ın ise bu incelemede ele alınan tarihçiler arasında, çalışmalarında ve dolayısıyla tarih anlayışında Annales etkisine ilişkin herhangi bir şüphe bulunmayan yegâne tarihçi olduğunu söylemek mümkündür. Bu kısımda, çalışmanın 1980 yılıyla sınırlandırılması nedeniyle, İncalcık’ın yarım yüzyılı aşkın bir sürede gerçekleştirdiği akademik üretiminin eksiksiz bir dökümüne girilmeyecek. Yapılmaya çalışılacak olan, daha ziyade, Türkiye’deki sosyal tarihçiliğin 1980’e kadar olan döneminde, bu sürecin önemli bir ismi olan İncalcık’ın, tarih anlayışının Annales’den etkilendiği noktaları ana hatlarıyla ortaya koymaktır. İncalcık’ın tarihçiliğindeki Annales etkisinin boyutlarını ve sınırlarını belirleyebilmek için, önce İncalcık’ın çeşitli kaynaklarda Annales’den ve sosyal tarihçilikten ne anladığını belirttiği metinlere, ardından da 1980’e kadar yaptığı incelemelerdeki sosyal tarihçilik anlayışının izlerine bakılabilir.

İncalcık, tarih anlayışını kısaca tarihe yeni bir bakış; kitlelerin, halkın tarihini yapmak olarak özetler.

“Ben doktriner bir tarihçi değilim, daha çok Annales Okulu’nun bakışını benimsiyorum... Benim tarih felsefemi tarif etmek gerekirse budur. Ben ulemayı tasvir ederken, medreseleri, ulemanın din görüşünü değil, ulema sınıfı içinde, evvelce anlattığım gibi kadılık bahsinde, sosyal çatışmayı araştırıyorum... Yeniçeriler, ulema, bütün bunlar statü gruplarıdır. Demek ki, İncalcık’ın tarihçiliğini oluşturan faktörler nedir? II. Dünya Harbi’nden sonra doğan akım; Annales Okulu, bir bakıma bunun devamıdır... Tarihçi, tarihi gerçeği bulabilmek için çeşitli teorileri kullanmalıdır. Braudel yeni bir kavram ortaya attı: Total History. Yani toplumun tarihini araştırırken her yönü ile çalışmalısınız... Tam topyekûn tarihçilik... Halkı, devleti, politikayı, nüfusu, hatta iklimi... Bu suretle bir ‘total history’ kavramı ortaya çıktı. Braudel’in bu fikri Amerika’da ancak yirmi sene önce yayıldı, eserini çok sonra tercüme ettiler. Eseri

1949'da çıktı, 1970'lerde tercüme etti Amerikalılar. Orada sosyolojiye de tesiri var Braudel'in."⁹⁸

Daha sonra dönmek üzere bir parantez açmak gerekiyor. Çok açık olarak görülmekte: İncalcık'ın gözünde Annales Okulu, Braudel ile özdeştir. Nitekim Türkiye'de Annales Okulu'nun etkisinin başlangıcıyla ilgili kısımda da açıklanmaya çalışıldığı gibi, İncalcık'ın, çoğu yerde başlangıcın Barkan'la ve Braudel etkisiyle olduğunu kaydetmesi de bu gözlemlerle uyum halindedir.⁹⁹ Vurgunun Febvre ve Bloch'tan çok, genelde Braudel'e ve özelde de Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabına yönelik olması; İncalcık'ın tarihçiliğine özelde Annales'in ve genelde de diğer faktörlerin tesirine ilişkin fikir verici niteliktedir. Buradan hareketle, İncalcık'ın tarih anlayışını şekillendiren, ilki şüphesiz Annales olan, üç sacayağına ulaşılabilir. Bu noktada, Berktaş'ın Türkiye'deki tarihçiliğin dört büyük isminin sosyal portresine ilişkin yazdıklarında İncalcık ile ilgili kısım ön açıdır.

⁹⁸ "Tarihçilerin Kutbu", s. 212–214.

⁹⁹ İncalcık, başka bir incelemesinde, Braudel-Barkan etkileşimini daha ayrıntılı bir şekilde açıklar. "Büyük Fransız tarihçisi Fernand Braudel, 16. yüzyılda Akdeniz'in bütünüyle bir tek tarih yaşandığını, nüfus hareketleri, ekonomisi, ticaret ve para sistemi ve savaşlarıyla bir bütün oluşturduğunu, bu içdeniz etrafında Osmanlı âlemi, İtalya, İspanya, Kuzey Afrika'nın ortak bir tarih yaşadığını parlak bir tablo çizerek göstermiş, usta tarihçi, İtalyan, İspanyol, Fransız arşivlerinin sağladığı zengin belge koleksiyonlarının ışığı sayesinde Batı Akdeniz'i her cephesiyle gözler önüne sermiş, Osmanlı Doğu Akdenizi'ne gelince, bu dünyaya ancak Adriyatik kıyılarında Dubrovnik (Raguza) arşivlerinde yapılan araştırmalar (özellikle Tadić'in araştırmaları) sayesinde bir pencere açabildiğini işaret etmiştir. Fransız tarihçi bununla beraber 'Doğu Akdeniz tarihinin karanlıkta kaldığını' itiraf eder. Braudel'in kapsamlı 'total' 'holistik' tarih görüşüyle, bir başka usta, Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı arşivlerine dalarak bu dünyayı aydınlatmıştır. Barkan, Osmanlı toprak ve tarım sistemi, nüfusu, ekonomisi, para ve fiyat hareketleri üzerinde derinliğine araştırmalarıyla Braudel'in dikkatini çekmiştir. Braudel'in eseri çıkar çıkmaz Barkan onun bütüncü tarih yaklaşımını Türk okurlarına tanıttı, sosyal düzen, para ve fiyat hareketleri konularını arşiv belgeleri ışığında günyüzüne çıkaran araştırmalarını peş peşe ortaya koymaya başladı... Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. 'Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş bir muhitte, yalnız kendi zati inkişafının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi' incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular... Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misaller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpyıcı siyasi olayların tarihi yerine 'halk yığınlarının her günkü hayatları' ve olayların 'devamlı neticeleri' üzerinde durmak gerektiğini işaret eder... Barkan önemle belirtir ki, ileri sürdüğü tanımlamaları, Braudel gibi, arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu metod, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur... 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir."

Halil İncalcık, "Akdeniz ve Türkler", *Doğu Batı*, 34, Kasım-Aralık-Ocak 2005–2006, s. 133–134.

“İnalcık’ın ise şansı, yeni Batılılaşma dalgasının başlangıcında bir bütün olarak, tarihçiliğinin daha yeni şekilleniyor olması. Bir kere, yüzü daima uluslararası akımlara dönük olmuş olan liberal-milliyetçi Köprülü’nün - üstelik düşünüşü her zaman derli toplu ve ne dediği anlaşılır bir tarihçi olan Köprülü’nün talebesi... İkincisi, 1945’ten sonra İnalcık tekrar yurtdışına çıkıyor: 1949’da Londra’da Wittek’in yanında çalışıyor; daha sonra Columbia’da (1953–54), Princeton’da (1967) ve Pennsylvania (1971) bulunuyor. Ankara Üniversitesi’nden 1972’de emekli olduğunda ise, Chicago’daki Osmanlı Tarihi kürsüsüne atanıyor ve bu tarihten itibaren esas olarak Amerika’da yaşıyor. Türk tarihçiliğinin bütün diğer büyük isimleri gibi, İnalcık’ın da bütün hayatı çalışmaya ve daha çok çalışmaya adanmış durumda; ancak onlardan bir farkı, muazzam üretiminin çok önemli bir bölümünün İngilizce olması. Özetle, İnalcık çok daha ferah bir çağda yaşıyor olmasının beraberinde getirdiği fırsat bolluğunu sonuna kadar değerlendirmiş; selefleri açısından asla söz konusu olamayacak ölçüde dünya tarihçiliğinin ana mecrasına girmiş görünüyor.”¹⁰⁰

Görülüyor: İnalcık, kendisinden yaklaşık 30 yıl önce doğan Köprülü’nün öğrencisi ve bu durum, Berktaş’ın da altını çizdiği gibi, İnalcık’ın tarihçiliğini şekillendiren unsurların belki de en önemlisi. Ancak, bir noktanın daha görülmesi gerekiyor: İnalcık, kendisinden aşağı yukarı 15 yaş büyük olan ve bir ölçüye kadar çağdaşı da sayılabilecek Barkan ile de etkileşim halinde ve dahası kendi deyişiyle tarih anlayışının en yakın olduğu tarihçi Barkan.

“Doktora tezinde tespit ettiğim sosyal tarih konuları beni cezbetti, çalışmalarım sosyal tarih üzerinde yoğunlaştı. O zaman birisi bu konuda ufuk açan büyük araştırmalar neşretmeye başlamıştı: Ömer Lütfi Barkan... Bizim tarihimizi incelemek o kadar güçtür, çünkü, arşiv kaynakları neşredilmemiştir. Onun için Türk tarihçisi bir yere varmak için hem mühendis, mimar olacak, hem de amele gibi çalışacak. Belgeleri bulacaksınız, doğru neşredeceksiniz. Sonra ondan çıkacak genel bakışı, genel sonuçları formüle edeceksiniz. Bizim vardığımız tarihçilik bu, benim en yakın olduğum kimse Barkan’dı... Barkan, Strasbourg’dan dönmüş, köylünün tarihte toprak meseleleri ve sosyal şartları üzerine makaleler yazıyor. Ben de *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*

¹⁰⁰ Berktaş, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, s. 43.

kitabımda bu konuları incelemiştim. Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü, köylünün yaşam şartları, sosyal meseleler üzerine yoğunlaşmaya başladım.”¹⁰¹

Görüldüğü gibi, İnalçık'ın tarihçiliğinde, hocası Köprülü'nün tarih anlayışının tesiri yanında, Barkan'ın tarih çalışmalarını şekillendiren eksen son derece belirleyicidir. O kadar ki, İnalçık kendi tarihçiliğini tamamen “Braudel-Barkan okulunun” ürünü olduğunu kaydeder. “Bu satırları yazan 1950'de Paris'te toplanan *Tarih Bilimleri Kongresi*'nde Braudel'in eseriyle tanışmış, Belleten'de bir makalesinde onun buluşlarından genişçe yararlanmış ve zamanla Braudel-Barkan okulunun takipçisi olmuştur.”¹⁰² Özetle, İnalçık'ın tarihçiliğini Annales'den etkilenen Köprülü ve Barkan'ın tarihçilik anlayışlarının yanı sıra, genelde Annales hareketi ve özelde de Braudel'in tarihçiliği biçimlendirmiştir. Peki, İnalçık, Braudel'i ve dolayısıyla Annales'i nasıl algılar? Uzun olması pahasına aktarmak gerekiyor:

Bunu F. Braudel tarih araştırıcılığının temeli olarak almıştır. Onun bir nazariyesi var, 'long durée, uzun süre' nazariyesi; diyor ki, 'Toplumlar tarihte genellikle üç nesil içinde değişikliğe uğrar, yani bu 90–100–120 sene olabilir ve bir toplum bu zaman zarfında temelli değişir.' Bilhassa nüfusu esas alıyor; yani tarihi tayin edici faktör olarak nüfus değişiyor; yeni bir nesil geliyor; ekonomi değişiyor vb. Longue durée, Annales Okulu'nun en önemli faraziyelerinden biridir. Osmanlı tarihi bizim mekteplerde yükseliş-duraklama-çöküş devri diye üçe ayrılır. Bu antropomorfik bir sınıflamadır. Yani bir insan nasıl gençlik, olgunluk, ihtiyarlık devrine geçer, bu şekilde

¹⁰¹ “*Tarihçilerin Kutbu*”, s. 85–354.

İnalçık başka bir metninde söz konusu etkiyi daha ayrıntılı bir biçimde anlatır.

“Bu alanda Ömer Lütfi Barkan'ın çığır açan öncülüğünü ve kitaplıklarımızı dolduran anıtsal eserlerini anlamadan geçemeyiz. O zamandan beri içeride ve dışarıda, Osmanlı tarihi uzmanları araştırmalarını, imparatorluk demografisi, ekonomisi ve maliyesi, toplum hayatı ve sosyal ilişkiler üzerinde yoğunlaştırmışlardır. İmparatorluğun idare, nüfus ve vergi kütük defterleri niteliğindeki Tahrir Defterleri, Divan-ı Hümayun kararlarını içeren Mühime Defterleri, maliye idaresi ve vergilerin temel kaynağı olan Mukata'a ve Muhasebe Defterleri, hukuki muameleleri ve toplum hayatını yansıtan şer'iyye Sicil defterleri, ilmiye sınıfına ait Kadıasker Ruznamçeleri, diplomatik ilişkileri ve antlaşmaları kapsayan Name-i Humayun Defterleri ve bunun gibi imparatorluk bürokrasisinin ürettiği yüzlerce belge serileri araştırmacıların hummalı çalışmalarına konu olmuştur. Bu alanlarda ilk önemli belge yayınlarını ve çığır açan incelemeleri Ö. L. Barkan'a borçluyuz. Genç kuşak tarihçiler, Barkan'ın açtığı çığırdan yürüdüler ve ne kadar eksik olursa olsun, şimdiye dek muazzam bir belge ve inceleme koleksiyonu vücuda getirdiler.”

Halil İnalçık ve Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1: 1300-1600*, (2. Baskı), Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 27.

¹⁰² İnalçık, “Akdeniz ve Türkler”, s. 134.

toplum da üç dönemden geçer. Antropomorfik değişim Kâtip Çelebi’de bulduğumuz eski bir nazariyedir. İşte Annales Okulu bunu reddediyor, her toplum üç nesil içinde, ‘longue durée’ denilen sürede değişir, deniyor. 1959’da Londra konferansında dönemler konusunu ele aldım... Dönemlemede Annales Okulu’nun tesiri altındaydım; şöyle planladım konuyu: Evvela padişahın, yani siyasi sistemin başında olan insanın otoritesindeki değişiklikleri inceledim... Bundan sonra o devletin başka devletlerle olan ilişkilerinde çeşitli dönemlerde varılan dengeyi ele aldım. Üçüncüsü, toplumsal sınıfların durumunu belirleyen en önemli şey mülkiyettir, toprak tasarrufu bilhassa; tarıma dayanan bir konudur bu. Nüfusu % 90’dan fazlası köylü olan bir ülkede toprağın tasarruf ve işlenmesi ne gibi değişiklikler geçirdi? Sosyal sınıflarda farklılaşma, sosyolojik verilerden hareket ederek ne zaman oldu? Mesela 18. yüzyılda devletin mali kaynaklarına mukataa yoluyla hâkim ayanlar, vilayetlerdeki güçlü aileler, Karaosmanoğulları, Tepedenli Ali Paşa, Mehmet Ali Paşa vb. İmparatorluğun tüm yapısında değişiklik getiriyor, devlet merkezîyetçilikten uzaklaşıyor, bu önemli bir değişiklik... Tarihi gelişimi açıklamak için toplum yapısını belirleyen iklim-nüfus-ekonomi-zihniyet değişikliklerini incelemek gerekir; Braudel diyor ki, ‘bir toplum bu faktörlerdeki gelişmelere uyumlu olarak üç nesil sonra değişir: Çünkü nüfus artar, belki iklimde değişiklik olabilir. Ekonomi de, mesela enflasyon olabilir, bütün ekonomik sistem değişebilir.’ Üç yahut dört kuşak sonra bir toplum tanınmayacak şekilde yeni bir şekle intikal eder, buna bir formül de buldu, ‘longue durée’, uzun süreç diye bir teori ortaya attı. Diyor ki, ‘100 ya da 120 yıl sonra bir toplumu yeniden tetkik ederseniz, onun nasıl bir değişikliğe girdiğini görürsünüz.’ Longue durée, total history, bunlar hep Annales Okulu buluşları...¹⁰³

Baştan belirtmek gerekiyor. Herhangi bir dizgi hatası söz konusu değil. İnalçık, genel okuyucu için hazırlanan bu söyleşi kitabında, Braudel’in geliştirdiği *uzun süre* yaklaşımını üzerine basarak iki ayrı yerde uzun uzadıya açıklamaya girişiyor. Belki, genel okuyucuya yönelik hazırlandığı için eleştiriden muaf tutulabileceği düşünülebilir; ancak, söyleşinin öznesi, doğrudan doğruya ele alınan tarihci olduğunda durum değişiyor ve İnalçık *uzun süre* yaklaşımını iki kere altını çizerek yanlıış bir biçimde açıklıyor. Annales Okulu ile ilgili bölümde ele alındı. Tarihsel zamanın, mekân, toplumsal yapı ve birey eksenli koordinat sistemlerine göre

¹⁰³ “Tarihçilerin Kutbu”, s. 150–216.

incelenmesinin Braudel'in çalışmalarında somutlaşan kökenlerine Berr ve Febvre'de rastlanıyordu. Hatırlanacağı gibi, Berr ve Febvre, tarih için "rastlantı", "zorunluluk" ve "mantık" olmak üzere, üç farklı nedensellik kategorisi belirlemişlerdi ve Berr ve Febvre'e göre, bu düzeyler kuramsal olarak birbirlerini tamamlamalı ve karşılıklı etkileşim içerisinde bulunmalıydılar. McLennan'ın da altını çizdiği gibi, metodoloji konusunda anahtar niteliği taşıyan pasajlarında Braudel, bu üçlü bölmeyi devralıyor ve "rastlantı" kategorisi Braudel'in bölümlenmesinde olay-tarihte karşılığını buluyordu. Berr ve Febvre'deki "zorunluluk" kategorisi, Braudel'in konjonktürel tarihine, "mantık" kategorisi de jeo-tarihe tekabül ediyordu. Buradan hareket eden Braudel'e göre, tarihsel değişimlerin hızları birbirinden farklı olmakta ve farklı hızlara sahip üç çeşit zaman kesiti bulunmaktaydı. Bu zaman kesitlerinden ilki, hemen hemen hareketsiz bir tarihi, insanın kendisini çevreleyen ve kendisiyle ilişkileri içindeki tarihini gündeme getirmekteydi. Bu tarih, hareketsiz denebilecek nitelikte yavaş akmakta ve değişmekte, sıklıkla ısrarlı geri dönüşlerden ve sürekli olarak yenilenen devrelerden oluşmaktaydı. Zaman kesitlerinden ikincisi ise toplumsal yapıların incelenmesine ayrılmıştı ve Braudel tarafından konjonktürel tarih olarak adlandırılıyordu. Bu kavramsallaştırma altında ele alınan, birbirini izleyen derinlemesine nüfus hareketleri, devletlerin ve imparatorlukların genişliği yani coğrafi konjonktürler, endüstrileşmeler, devlet maliyeleri, savaşlar gibi devreler içerisinde en belirleyici olanı ve kendini diğerlerine dayatanı ise, altı çizilerek belirtilmesi gerekiyor, ekonomik konjonktürdü. Bunların yanında, Braudel özellikle *Maddi Uygarlık* çalışmasının uzun süre yaklaşımıyla kaleme aldığı ilk kitabını, İnalçık'ın belirttiği gibi üç ya da dört kuşak veya yüz ya da yüz yirmi yıl gibi değil, dört yüz yıllık bir süreçte, insanların gündelik hayatlarına, yani yaşamın en yavaş değişen ögesinin incelenmesine ayırmıştı. Braudel'in deyimiyle, yeterli bir tarihsel belgelemenin yokluğu nedeniyle bu alan çoğu zaman gözlenmesi güç olan bir donukluk alanıydı ve bu donuk bölge, tıpkı *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nda jeo-tarihin konjonktürel tarihle olan ilişkisinde olduğu gibi, *Maddi Uygarlık*'ın ikinci katındaki ekonominin üzerine yayılmış, daha eksiksiz bir ifadeyle onun hareket alanını ve mümkün olanın envanterini belirlemişti.

Anlatım çok özetle buydu ve görüldüğü gibi, hem uzun süre ve hem de buna bağlı olarak ortaya konulan jeo-tarih yaklaşımlarının, İncalcık'ın tarifleriyle arasındaki mesafe çok geniştir. Dolayısıyla da, İncalcık'ın, Braudel'in uzun süre yaklaşımının etkisiyle gittiğini belirttiği Osmanlı tarihi dönemlendirmesinde yanılısama söz konusudur. Zira uzun süre yaklaşımının özünü, belirtildiği ve tekrarlandığı gibi, tarihsel zamanın mekân, toplumsal yapı ve birey kategorilerine göre incelenmesi oluşturur ve bu tahayyülden hareketle de önce “padişahın otoritesindeki değişiklikler”, sonra “devletin başka devletlerle olan ilişkilerinde çeşitli dönemlerde varılan denge” ve son olarak da “toplumsal sınıfların durumunu belirleyen en önemli şey mülkiyet” in ele alınmasına varılamayacağı açıktır. Bunun yanında, daha önce de kaydedildi, bizzat Braudel, yaptığı tüm tarih çalışmalarının merkezindeki temel sorunsalın tarihsel zamanın farklı hızlarda ilerleyişi olduğunu belirtirken; Barkan bu temel noktayı, deyim yerindeyse ıskalıyordu ve İncalcık da Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına en önemli ve olumlu etkisi noktasında yöntemsel herhangi bir faktörden ziyade, bazı araştırma sahalarını işaret ediyordu. Tam da bu nedenlerden ötürü, İncalcık'ın tarihçiliğindeki Annales etkisi oldukça yoğun olmakla birlikte, söz konusu etkinin aranması gereken yer, uzun süre gibi açılım noktalarında değildir.

Öyleyse etki nerelerde aranmalıdır? Bu sorunun cevabı, İncalcık'ın çalışmalarında gizlidir. İncalcık'ın Kırım Hanlığı, Fatih Devri konulu ilk çalışmalarına bakıldığında, bu incelemelerde siyasal ve sosyal tarihçiliğin iç içe olduğu görülür. Bu durumun, bir ölçüde, Türkiye'de çağdaş tarihçiliğin ortaya çıkışındaki süreçle paralellik oluşturduğu söylenebilir. Nitekim İncalcık da, Akdağ'ın *Belleten*'de yayımlanan makalesine 1951 yılında yazdığı eleştiriyi, “sosyal ve ekonomik tarihimiz üzerine” yazdığı ilk önemli çalışmalarından bir tanesi olarak niteliyordu. Gene de, İncalcık'ın 1951'den önceki incelemelerinde de sosyal tarih anlayışının öğeleri varlığını yoğun bir biçimde hissettirir. Örneğin, *Belleten*'de 1944 yılında yayımlanan “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi” başlıklı makalesinde sözü edilen öğelere rastlamak mümkündür. “Kırım'da Batu'nun kardaşı Tuga-Timur'un torunları idaresinde ayrı bir Hanlığın kuruluşu işte bilhassa bu amiller, yani, bir yandan bölgenin buraya eskiden beri muhtar bir durum sağlayan müstakil, kuvvetli coğrafi-iktisadi durumu, öbür yandan

faal muharip kabile kuvvetlerinin bu tarafa kayması sayesinde mümkün olmuştur. Bu suretle ilk Kırım Hanı sayılan Hacı Giray Hanın (?-1466) güdeceği siyaset tamamıyla belli idi ve bu ilk kuruluş devri için bu siyasetin anahtarı hiç değişmeyecekti.”¹⁰⁴ Görüldüğü gibi, İnalçık’ın incelemesinde siyasal olanın sınırları, coğrafi ve iktisadi olan tarafından belirlenmektedir. Gene aynı doğrultuda olmak üzere, İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Kırım’la ilişkilerinin hangi sebepler doğrultusunda şekillendiğini şöyle açıklar:

Şimdi doğrudan doğruya bu hadiselere girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu’nun Kırım’la alaka ve münasebetlerinin nasıl ve ne gibi sebepler tesiriyle başladığını inceleyelim. her şeyden önce coğrafi ve iktisadi şartlar Kırımı, en eski çağlardan beri Akdeniz memleketlerine ve bilhassa İstanbul’a sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Bu, geçici bir vakia olmaktan ziyade buranın coğrafi mevkiine bağlı ve kavimlerin, devletlerin değişmesine rağmen bütün tarih boyunca asiliğini saklayarak bizzat tarihi gelişmelerin seyrine tesir eden esaslı bir amil mahiyetinde görünmektedir. Evvela bilindiği üzere Kırım limanları, eski Yunan kolonileri tarafından kurulduğu günden beri Akdeniz memleketlerinin Şarki Avrupa ve Asya ile yaptığı beynelmilel ticaretin merkezleri haline gelmiş ve Akdenizliler bu limanlara daima hayati bir önem vermişlerdir. Diğer taraftan gözden kaçırılmaması lazım gelen bir nokta, Boğazlar’ın ve İstanbul’un Karadeniz ve o arada Kırım ticaret limanları için haiz olduğu hâkim durumdur. İstanbul’da kuvvetli bir devlet yerleşince hemen her zaman bu limanların ve Kırımın mukadderatı bu devlete tabi olmuş görünüyör.¹⁰⁵

İnalçık’ın erken dönem ürünlerinde sosyal tarihçilik açısından bahsedilmesi gereken bir diğer önemli çalışması, doktora tezidir. İnalçık’ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* başlıklı incelemesi kendi ifadesiyle, esas olarak, Vidin’de ağalarla köylülerin devlet toprakları üzerindeki rekabet sorunu üzerinedir ve İnalçık çalışmasına, izlediği yöntemi özetleyerek başlar.¹⁰⁶ İnalçık’ın çalışmasının omurgasını, büyük köylü

¹⁰⁴ Dr. Halil İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Bellekten*, 8, 29, 1944, s. 192.

¹⁰⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁰⁶ “Tanzimatla yeni bir muhteva kazandırılmak istenen İmparatorluğun temel müesseselerinde ve devlet anlayışındaki inkişaf ve büyük köylü kitlelerinin zirai-içtimai durumunu tayin eden toprak meseleleri dikkatle araştırılacak olursa, bunların bir Bulgar reayası meselesini çoktan ortaya atmış bulunduğu görülür. Biz, Tanzimat’ın ilanından Kırım Harbi’ne kadar Bulgarların durumunu

kitlelerinin sosyal durumunu belirleyen toprak meselelerinin araştırılması, köylü kitlelerinin isyanının sebeplerinin bütünsel bir şekilde ele alınması, hem İmparatorluk hem de Bulgar köylülerinin sosyal tarihi açısından hayati nitelikte olan Gospodarlık rejiminin incelenmesi oluşturur ve sosyal tarihçilik anlayışının derin izlerine tezinin hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Örneğin İnalçık, Tanzimat'ın ödevlerini açıklarken konuya tamamen bu açıdan yaklaşır.

“Tanzimat, devlet teşkilatının yeni baştan tanzimi kadar ve belki ondan çok daha ehemmiyetli içtimai bir inkılâbı başarmak zorunda idi: İmparatorluk içtimai bir muvazenesizlik içinde bocalıyordu. Devlet müttehid Osmanlı camiasını, yeni müsavacı Osmanlılığı tahakkuk ettirmek için her şeyden önce Anadolu ve Rumeli’de hala kuvvetle yaşayan vücut ve ayanı, büyük arazi sahibi ağa ve beyleri ortadan kaldırmak zorunda idi. Reayayı tatmin ve teskin etmenin ilk şartı bu idi. Tanzimat, hala en iptidai göçebe hayatından en koyu bir feodalizme kadar her türlü içtimai zümrenin yaşadığı vasi İmparatorluk dâhilinde, merkeziyetçi, muntazam devlet kadrosunu kurmak için muazzam meseleler karşısında bulunuyordu. Netice görülüyor ki İmparatorluğun içtimai-iktisadi noktadan doğru bir tablosu vücuda getirilmedikçe, Tanzimat'ın toprak ve iskân siyaseti hakkında tam ve etraflı etüdler yapılmadıkça bizim için bu hareketin mahiyeti hakkında hakiki bir fikir edinmeye imkân yoktur.”¹⁰⁷

incelerken Tanzimat ıslahatı ve toprak meselesi ile derinden bağlı olarak bir Bulgar meselesinin daha o zamanlar, İmparatorluk için nasıl vahim bir safhaya girdiğini göstereceğiz... Mevzuu işlerken evvela Bulgar reayası meselesinin İmparatorluğun umumi hayatı ile sıkı ilgisini göstermek üzere Tanzimat'tan sonra kati surette yeni bir istikamete yönelen devletin umumi durumunu, büyük meselelerini inceledik. Bundan sonra 1850 Vidin isyanına kadar Bulgarların bir varlık olarak ortaya çıkmasına, faaliyet ve mücadelelerine geçerek bunları ayrı bir bölümde anlattık... Nihayet bu bahsin sonunda Bulgaristan'da bir isyan havası yaratan amilleri toplu bir şekilde göstermeye çalıştık. Bundan sonra tamamıyla orijinal vesikalara göre 1850 Vidin isyanını anlattık ve isyan sebeplerinin ve bunlarla sıkı sıkıya bağlı olan ıslahatın tahliline ve bilhassa, gerek umumiyetle imparatorluğun içtimai tarihi, gerekse Bulgar reayası meselesi bakımından çok dikkate değer bir mahiyet gösteren Gospodarlık rejiminin tetkikine geçtik.”

Dr. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, s. viii-x.

¹⁰⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s. 10-11.

Salt bununla sınırlı değil. Aynı doğrultuda, Tanzimat'a ilişkin sorunlarının kaynakları da sosyal olanda aranır.

“Tanzimat'ın Osmanlı Devleti için yeni bir isyan ve kargaşalık devri açtığını ileri sürenler şu cihetten haklıdır ki, bir taraftan durumun sür'atle iyileşmesini isteyen reaya, diğer taraftan müktesep içtimai vaziyetleri dolayısı ile yeni rejime uyamayan sınıflar ve zümreler, daima hoşnutsuzluk göstermekten ve bazen bunu isyana kadar götürmekten çekinmiyorlardı.”

İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Bunun yanında, İnalıcık'ın çalışmasında, ele alınan konuların sadece siyasal yanına odaklanılarak anlaşılamayacağı sık sık tekrarlanır.

“Fakat asrın ikinci yarısında bütün Avrupa Bulgarları Balkanların en kalabalık milletlerinden biri olarak tanıyacak, siyaset âleminde gittikçe yükselen bir tonda Bulgar halkının haklarından bahsedilecek ve nihayet 1878’de Berlin muahedesi ile Bulgar milletine müstakil siyasi bir varlık tanınacaktır. Bunu, sırf bazı büyük devletlerin siyasi maksat ve kombinezonlarıyla izaha kalkışmak şüphesiz yanlış bir hareket olur. Bu netice, daha ziyade, Osmanlı siyasi, ictimai nizamındaki inhilal ile beraber tarihten silinmeye mahkûm gibi görünen bu halk arasında doğan hakiki bir milli kalkınma hareketine bağlıdır.”¹⁰⁸

Politik olanın sebeplerinin, toplumsal alanda ve iç dinamiklerde aranması uğraşında da, söz konusu çaba için araştırmanın çeperlerinin toplumun neredeyse her alanını kapsayacak şekilde tutulması İnalıcık'da karakteristiktir. “Bellibaşlı şahsiyetlerine kısaca dokunduğumuz bu ilk uyanış tezahürleri, yeni Bulgar maarif ve edebiyatının kuruluşu ile beraber kuvvetli bir cereyan halini almış ve bunda bilhassa Bulgar tacirlerinin büyük rolü olmuştur. Bir Bulgar tarihçisinin ifadesi ile Bulgarların ticaret ve edebiyatı aynı zamanda doğmuş ve gelişmiştir.”¹⁰⁹ Milliyetçilik ve ulus-inşası gibi konularda hacimli bir literatürün olduğu bugünden bakıldığında oldukça olağan karşılanabilecek bu saptamaya, İnalıcık, 1943 yılı gibi erken bir dönemde, toplumsal tarih tahayyülüyle ulaşmıştır. Tarihsel olayların gerçek sebeplerinin iktisadi ve sosyal arka planda aranmasının yanında, İnalıcık'ın çalışmasında bir diğer dikkat çekici yön, incelemenin sorun odaklı bir analizle yapılmasıdır.

Gene aynı şekilde, İnalıcık'ın 1940-41 yıllarında yayımlanan “Tanzimat Nedir?” başlıklı makalesinde de, Tanzimat meselesini tam anlamıyla kavrayabilmek için “evvela, onu mücerret muhakemelerle gazete sütunlarından gelen telakkilerin elinden kurtarmak ve onu doğmuş bulunduğu cemiyetin tarih içindeki yürüyüşünü ictimai kadronun geçirdiği asli değişiklikleri ve bizzat bu hareketin safhalarında göstermek” gerektiğinin altı çizilir.

Halil İnalıcık, “Tanzimat Nedir?”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, (1940-1941).

Bu çalışmada bu makaleden faydalanılan kaynak için bkz. Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (2. Baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 13.

¹⁰⁸ İnalıcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 17-18.

¹⁰⁹ İnalıcık, *a.g.e.*, s. 21.

“Vidin bölgesinde hemen bütün arazinin, menşeleri çok gerilere giden feodal karakterde mahdut bir Müslüman ağalar zümresinin eline geçmiş olması; buna karşı reayanın, asırlardan beri işlediği topraklar üzerinde iktisaden gittikçe daha fena şartlar altına düşmüş bulunması, isyanın hakiki ve en mühim sebebidir. Gerçekten burada, daha ziyade, angaryaya tabi topraksız bir reaya kitlesinin, Müslüman büyük arazi sahiplerinden mürekkep bir ağalar zümresine karşı ayaklanışını görüyoruz. Fakat bu tipik durum nasıl meydana gelmiştir? Bu ağalar zümresini doğuran amiller nelerdir? Bunu anlamak için evvela, umumiyetle İmparatorluk arazi rejiminde husule gelen inkişafı kısaca gözden geçirmek zarureti vardır.”¹¹⁰

Bunların yanında, İnalçık’ın incelemesi esas olarak Osmanlı Devleti vesikalarına dayanmakla birlikte, çalışmada o devirde yaşamış aydınların, rahiplerin hatıratlarından, gazetelerden ve seyyahların notlarından oldukça yoğun bir biçimde istifade edilir. Ayrıca, köylülerle ağaların rekabetinde her iki kesimin de şikâyetleri, talepleri bir arada ele alınmaya çalışılır.¹¹¹ Buradan hareketle de, incelenen sorun tekrar sosyal ve ekonomik olan çerçevesinde analiz edilir.

“İşte bütün bu ifadeler gösteriyor ki Bulgaristan’da mali ve içtimai birçok bozukluklar hala devam etmekte ve bu yüzden reayanın hiçbir zaman eksilmeyen hoşnutsuzluğu Devleti daimi bir endişe içinde bulundurmaktadır... İşte Vidin havalisinde bu zahiri ıslahat teşebbüsünden on sene sonra baş gösteren ayaklanma, doğrudan doğruya bu toprak meselesine bağlıdır... Bizzat ayaklanmış olan reayanın ağzından naklettiğimiz

¹¹⁰ İnalçık, *a.g.e.*, s. 83.

Aynı perspektifle İnalçık’ın “Tanzimat Nedir?” başlıklı makalesinde de karşılaşılır.

“Tanzimat, iktisadi-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir, bu içtimai temel ne idi, nasıl bozuldu, yeni vaziyet karşısında imparatorluğun yaptığı hareketin mahiyeti nedir? Aşağıda bunu göstermeye çalışacağız.”

İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, s. 14.

¹¹¹ “Şimdi bizzat reayayı dinleyelim. Vidinliler 1850’de padişaha sundukları bir arizede şöyle demektedirler: Memalik’i Mahrusa-i Şahanede bir Tanzimat-i Hayriye icra buyrulduğu mesmu-ı acizanemiz olmuş ise de bunun hakk-ı abidanemizde icraat-ı fiiliyesine asla mübaşeret olunmamıştır... Reaya ‘bazı muamelat-ı anife ve şedide cihetile sıkıldıklarında o makule halat zihinlerini başka suretlere meyil ettirmeye istidat vermekte bulunduğundan bu hususlardan dolayı dahi sıkılıp mecburiyet merkezlerine götürülmemesine himmet olunması şayan-ı dikkat umur-i mühime-i nazike-i mülkiyeden’dir.”

İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 37.

bu ifadeler, onların daha ziyade ağaların iktisadi-içtimai istismar ve tahakkümlerine karşı isyan ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir.”¹¹²

İnalcık'ın Braudel'in kitabıyla ve dolayısıyla Annales ile tanışmadan önce yaptığı çalışmaların, ağırlıklı olarak Köprülü ve Barkan etkisiyle sosyal tarih anlayışıyla paralellik gösteren öğeleri belirtildikten sonra; kendi deyişiyle, Annales ile tanışmasından sonra iyiden iyiye takipçisi olduğu sosyo-ekonomik tarih tahayyülü ile inşa ettiği incelemelerine geçilebilir. İnalcık'ın 1954 yılında yayımlanan *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar* kitabında da belirleyici olan toplumsal olandır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin 1444 Savaşı sonrasındaki durumu için İnalcık şöyle der: Gerçekten, ilk devirde o kadar ağır tecrübelerden daima muvaffakiyetle çıkabilmiş olan Osmanlı devletinin bekasını, ancak bir savaşın az çok tesadüfî neticesine bağlamak doğru olmaz. Ankara muharebesinden sonra devletin tekrar kalkınabilmesini sağlamış olan ictimai-siyasi bünyenin sağlamlığını daima hesaba katmak lazımdır.¹¹³ Kitabın özellikle “Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na: XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri” kısmında ise tahrir defterlerinin incelenmesi ile Rumeli'de Osmanlı öncesi Balkan askeri feodal sınıf mensuplarının Osmanlı tımar rejimine katılarak nasıl Osmanlılaştırıldığı açıklanmaya çalışılır.¹¹⁴ Gene 1954 yılında yayımlanan, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* adlı kitabında da II. Murat devrine ait en eski tımar defteri üzerine çalışılır. İnalcık, çalışmasının başında da amacını açıklar.

“Arşivlerimizdeki malzeme kısmen tanındıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hakiki yapısını, sosyal bünyesini ve müesseselerini meydana çıkarmak için Sancak tahrir defterlerinin ne kadar zengin ve ehemmiyetli bir kaynak teşkil ettiği anlaşılmıştır. Bizim bu defteri neşirde götüğümüz esas maksat, tarihçinin elinde emniyetle ve kolaylıkla kullanılabilir vesika malzemesi vermektir ve neşir esasları buna ve defterin mahiyetine göre düşünülmüştür.”¹¹⁵

¹¹² İnalcık, *a.g.e.*, s. 37-100.

¹¹³ Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954, s. 2.

¹¹⁴ İnalcık, *a.g.e.*, s. 137-184.

¹¹⁵ Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. vii.

Görüldüğü gibi amaç, en baştan itibaren, “Osmanlı İmparatorluğu’nun hakiki yapısını, sosyal bünyesini ve müesseselerini meydana çıkarmak” olarak tarif ediliyor. İnalçık’a göre, devletin resmi defterleri olan tahrir defterlerinin yanında sosyal hayatın dinamiğın yansıtan kaynakların bir diğeri önemli kalemi şer’iyye sicilleridir ve İnalçık sözü edilen kaynakların önemini ve ne amaçla bu kaynaklar üzerine çalıştığını şöyle açıklar:

Sosyal tarihin bir kaynağı olarak kadı sicillerinin en önemli kaynak olduğu düşüncesine vardır. Kadılar İslam hukukuna göre herkesin miras meselelerini hallederler; tüccarların aralarındaki mukaveleler oraya gelir, her türlü hukuki ve içtimai mesele orada zapt edilir. Bundan fazla olarak hükümetin idareye ait emirlerini de kadılar takip eder; mesela ordu için buğday, arpa toplanacak, buna avarız derler, bu iş kadılara ermediler. Kadı dolaşır, bunları toplar, arabalar temin eder ve mahalline gönderir. Eşkiya çıktı, bunların cezalandırılması için sancakbeyi ile işbirliği yapar. Demek istiyorum ki kadı aynı zamanda bir idare adamıdır; bunun için kadıların defterleri, sicil diyoruz buna, Osmanlı sosyal ve idari hayatının en mühim kaynaklarından biridir... Sicil malzemesinden ilk makalelerim de Fatih devrinde Bursa’daki sosyal hayat, sınıflar üzerine oldu. Mesela ölen kimselerin mirasını taksim için kadıya geliyorlar, kadı bütün eşyanın listesini tespit ediyor, resimler alındıktan sonra varisler arasında şeriat kanunlarına göre taksim ediliyor; oradan mesela ölen kimselerin servet miktarını öğreniyorsunuz. Eşyasını liste halinde görüyorsunuz; para mı, ipek mi... Askeri olanlarda silahlar, halılar, lüks eşyalar var. O zaman yaşayan sosyal grupların tercih ettikleri malları öğreniyorsunuz... sicillerdeki servetleri tespit ettim ve buna göre zengin sınıf, orta sınıf ve fakir sınıf olarak bir tasnif yaptım. Zenginler toplumun kaçta kaçını oluşturuyor? En zengin sınıfın askeri sınıf olduğunu gördüm. Sancakbeyi, tımar sahipleri filan en zengin... Bursa bir sanayi merkezi aynı zamanda, ipekçilik var. Buna rağmen sivil sektördeki servetler askeri sınıfın servetleriyle mukayese edilemez. Görüyorsunuz bu vesikaları kullanarak Bursa şehir toplumunun sosyal yapısını ortaya çıkarabilirsiniz.¹¹⁶

¹¹⁶ “Tarihçilerin Kutbu”, s. 126–129.

Bütün sosyal, ekonomik ve hukuki meselelerin ortaya çıkartılabilmesi için araştırma araçlarının son derece zengin tutulması ve tüm çabanın esasen toplumsal yapının tahlili doğrultusunda seferber edilmesi İncalcık'ın meslek hayatındaki tüm ürünlerinde yansımalarını bulur. Bu doğrultuda, 1964 yılında yayımlanan “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” başlıklı makalesi, adından da anlaşılabilceği gibi, ele alınan olayın, hem bütünsel bir biçimde toplumun tüm alanlarında uygulamasını nasıl bulduğunu hem de halk kitlelerinin söz konusu uygulamalara ne şekilde reaksiyon gösterdiğini sorunsallaştırır. “Aşağıda Gülhane Hattı'nın ilanı üzerine Bulgaristan'da reaya arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv vesikalarına göre incelediğimiz zaman, bu hareketlerin Müslüman toprak ağalarına, gospodarlara karşı içtimai bir hareket mahiyeti taşıdığını yakından görmüş olacağız. Burada derhal belirtmek isteriz ki, Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorluk içine geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.”¹¹⁷ İncalcık makalesinde, sorun-odaklı bir yaklaşımla, toplumsal yapıda bunalıma neden olan faktörleri ve dolayısıyla da kitlelerin yapılmaya çalışılan reformlara muhalefetlerinin sebeplerini belirlemeye çalışır. Bir örnek vermek gerekirse, din adamlarının Tanzimat'a muhalefetleri şöyle açıklanır: Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren ayan ve çorbacıların ve vergiden muaf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tabi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınıflandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhban sınıfını ıslahat aleyhine çevirmiştir.¹¹⁸ Aynı şekilde, çeşitli toplumsal gruplar

¹¹⁷ Halil İncalcık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, 28, 112, 1964, s. 624.

¹¹⁸ İncalcık, *a.g.m.*, s. 632.

Aynı makalede, diğer toplumsal grupların uygulamaya konulan vergi reformuna ilişkin şikâyetleri de açıklanır.

“Reformun uygulanmasına girişildiği zaman önceden tahmin edilemeyen güçlükler meydana çıktı. Evvla reaya tahrirde servetlerinin iki misli gösterildiğinden sızlanmaya başladılar; sonra, o zamana kadar vergi ödemeye alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar, ‘Tanzimat-ı Hayriyye’yi adem-i kabul daiyesiyle’ reforma karşı koydular. Bunların başında Niş kalesindeki Müslümanlar geliyordu. Bu serhat şehrindeki Müslüman ahali evvelce sultanlar tarafından verilen muafiyetnamelerle vergi ödemekten muaf tutulmuşlardı. Şimdi vergiye tabi tutulmayı bir haksızlık sayıyorlardı... Diğer taraftan şimdye kadar fakir reaya kadar vergi ödeyen zengin Hıristiyanlar, çorbacılar da vergi nispetlerinin servetlerine göre artması üzerine harekete geçtiler... vergi reformu aleyhine propagandaya giriştiler ve başka türlü iddialarla reayayı tahrir ederek ayaklanmalarına sebep oldular. Reayanın başlıca şikâyetlerini, reaya vekili sıfatını takınan iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çotkovik, Nişli Pazarbaşı İstasyon Marinkovik şöyle hülâsa ediyorlardı...”

İncalcık, *a.g.m.*, s. 641.

arasında reformdan kaynaklı çatışmalar da karşılaştırmalı bir perspektifle incelemenin kapsamındadır.

“1839 Gülhane Hattı ile angaryanın kaldırılması üzerine Vidin reayası, başka bölgelerde olduğu gibi, arazi kirası olarak artık ağalara angarya çalışmayacaklarını bildirdiler. Buna karşı ağalar da toprak sahibi sıfatı ile haklarını ileri sürdüler. Toprak devletin değil, bizindir demeye kadar gitmekte idiler. Hükümet, Padişah’ın bir iradesiyle Vidin’de angaryanın kalkmış bulunduğunu bir daha kesin bir şekilde teyit etti. Fakat bu hükmü uygulayacak olan mahalli idareye, Vidin Meclisi’ne, köy ağaları hâkimdi. Onlar da, yine Gülhane Hattı esaslarına sığınarak bütün tebaa emlak ve arazisine serbestçe malik ve mutasarrıftır, kimse kimsenin toprağını karşılıksız zaptedip işleyemez, iddiası ile itiraz ettiler. Babıali, eshab-i çiftlikata gadrolmamasını da haklı bulduğundan meseleyi mal sahibi ile kiracı arasında bir mesele olarak telakki etti ve kendi aralarında anlaşmaları gerektiğini bildirdi. Reayanın mümessilleri olan knezler ile çiftlik sahipleri bir araya geldiler... Angarya kalkmış olmakla beraber meselenin aslına, yani köylü ve toprak meselesine ilişilmemişti... Rumeli’de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu’daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir. Tahriklere ön ayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemadır. Fakat Hıristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu fark vardır: Rumeli’de Gülhane Hattı’nın doğurduğu kaynaşma derhal milli-siyasi bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli’de reaya, çorbacıların idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu’da ise eski Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel müesseselerini temsil edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda milli uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politik hayatına, uzun zaman taşraya hâkim ayan-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.”¹¹⁹

İnalcık’ın 1980 öncesi çalışmaları arasında, burada üzerinde kısaca durulacak bir diğeri, 1965 yılında yayımlanan “Adâletnâmeler” başlıklı makalesidir. “Ortadoğu devletinde adalet kavramı ve adâletnâmelerin menşei”, “Genel olarak Bid’at’lerin

¹¹⁹ İnalcık, *a.g.m.*, s. 647-649.

Menşei”, “Kanun-i Osmanî ve Bid’atler” alt bölümlerinden oluşan bu çalışmasına İnalıcık, Adâletnâmenin ne olduğunu tanımlayarak başlar. “Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, reaya’ya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir Padişah hükmüdür.”¹²⁰ İnalıcık, henüz ilk satırlarından, halk kitleleriyle devleti temsil eden sosyal gruplar, dolayısıyla da yönetilenlerle yönetenlerin arasındaki ilişkileri düzenleme gayretindeki kurallara ilişkin olduğu anlaşılan bu çalışmasında, karşılaştırmalı bir yaklaşımla ve Annales hareketinin kavramların tarihçesine verdiği önemi anımsatırcasına Ortadoğu devlet geleneği içerisinde adalet kavramının ve adâletnâmelerin tarihsel izlerini sürer. Devamında da izini sürdürdüğü kavramın ve kurallar bütünüünün sözü edilen devlet geleneği içerisinde somutlaştığı kurumları ve bu kurumların işleyişlerini açıklamaya girişir.¹²¹ Ardından bu kurumlardaki başlıca şikâyet konuları aktarılması üzerinden halk kitlelerinin çeşitli düzeylerde devlet kademeleriyle olan ilişkilerindeki sorunlar aydınlatılmaya çalışılır.

“Bu divan toplantılarında idareye ve sorumlulara karşı her çeşit şikâyet yapılabilir ve hükümdar usul ve formalitelere bağlı olmadan hemen orada kesin hükmünü vererek derhal terine getirir. Hükümdarlık sembollerinde güneş ve arslan hükümdarı, bıçak derhal yerine getirilen adaleti temsil eder. Bu toplantılarda başlıca şikâyet konuları (mezalim) şunlardır: 1. Kamu hizmetlerinin işleyişlerine dair şikâyetler, yani memurların otoritelerini kötüye kullanmaları ve kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında reaya için meydana gelen zararlar, Genellikle şikâyetler vergi konusundadır. 2. Divan kâtiplerinin, muhtesiplerin vazifelerinin ve vakıfların kontrolü ve bunlarla ilgili bozukluklar. 3. Şahıslar arasında adi davalar dolayısıyla, kadılar aleyhindeki şikâyetler veya kadı hükümlerinin yerine getirilmemesi hakkında şikâyetler. Bu nevi şikâyetler, yine bir kere daha kadıya havale edilir ve onun soruşturmalarından sonra son hüküm verilir.”¹²²

¹²⁰ Halil İnalıcık, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, (2. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 75.

¹²¹ “Bu devlet anlayışı bir seri kuruma vücut vermiştir ki, bunların başlıcaları Dârü’l-adl, Dîvânü’l-mezalim, Dîvân-i a’lâ, teftiş-i memâlik ve adâletnâme ilanıdır. Eski İran Sasani imparatorluğunda her ayın ilk haftasında raiyetten herhangi bir kimse, hükümdarın maiyetinde toplanan yüksek divana çıkmak ve şikâyetini doğrudan doğruya hükümdara sunmak hakkına sahipti.”

İnalıcık, *a.g.m.*, s. 75-76.

¹²² İnalıcık, *a.g.m.*, s. 76.

Bu iz sürmeden sonra ise meselenin tarihsel süreçte ne şekilde evrildiği ve Osmanlı'da aldığı şekil incelenir. Sonrasında ise “Kadı ve Naiblerin yolsuzlukları”, “bâdihavâ resimleri ve cerimeler dolayısıyla görülen suistimaller”, “zorla nikâh ve gerdek resmi”, “tefeciler” gibi alt başlıklar üzerinden çeşitli soysal gruplar arasındaki çatışma konuları ortaya konulur ve bu yapılırken de adâletnâmelerin hangi tarihsel koşullar altında yayınlanmış olduğu gösterilmeye çalışılır.¹²³

İnalcık'ın 1980 öncesi çalışmaları açısından üzerinde durulması gereken bir diğer eseri *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*'dür. Özbaran'ın deyişiyle, Osmanlı devlet ve imparatorluğunun ilk yüzyıllarına ilişkin tek elden çıkmış ve bir kitap hacminde olan tarihler arasında öncüllerinden çok daha farklı olan bu çalışma, sonradan kaleme alınanlar için de ön açıcı bir kılavuz niteliğindedir.¹²⁴ 1973 yılında yayımlanan bu çalışma “Osmanlı İmparatorluğu Tarihine Genel Bir Bakış”, “Devlet”, “Ekonomik ve Toplumsal Yaşam”, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Din ve Kültür” bölümlerinden oluşur. İnalcık'ın da belirttiği gibi, bu incelemede esas olarak İmparatorluğun klasik dönem kurumları ele alınmıştır. Bunun yanında, İnalcık çalışması için periyodizasyona giderken, 19. yüzyıldaki geleneksel tarihyazımının varsayımlarının aksine, dönemlendirmeyi esas olarak karşılaştırmalı bir yaklaşımla iç dinamikler ekseninde gerçekleştirmiştir.

“İmparatorluğun yapısıyla kurumları, bu dönemlerin farklılaşan koşulları ile değişmiştir. İçyapısı ve politik gelişimindeki değişiklikler, 16. yüzyıl sonunda, sınır beyliğinden nasıl Sasani, özellikle de Abbasi İmparatorluğu gibi eski Ortadoğu devletleri geleneğinde bir imparatorluğa dönüştüğünü gösterir. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, devlet ve hükümet gelenekleri, maliye politikaları, toprak düzeni ve askeri örgütüyle Ortadoğu imparatorluklarının en gelişmiş örneği idi... Ortadoğu devletine özgü kurumları Osmanlıların nasıl uyarladıklarını vurgulayan bu

¹²³ Bkz. İnalcık, *a.g.m.*, s. 124-128.

¹²⁴ Salih Özbaran, “Osmanlı Tarihi Yazmak”, *Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarihi Tasarlamak*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 178.

kitap, ilk dönemi ve bu kurumların yeni Avrupa karşısında nasıl dağılmaya başladığını betimliyor.”¹²⁵

Söz konusu uğraş da ele alınan sosyal ve siyasal kurumların tarihsel süreç içerisinde üzerinde yeşerdikleri toplumsal ve kültürel temel merkeze alınarak verilir.¹²⁶ İlk etapta popüler bir dille genel okur için yazılması planlanan bu incelemede, konuların ele alınış tarzı ise özellikle buna müsait olan ilk bölümlerde bile genel okurun daha çok ilgisini çekebileceği varsayılabilecek olan siyasi olayların anlatımından ziyade, İnalçık’ın genel tarihçilik anlayışıyla uyumlu bir biçimde sosyal tarih yaklaşımıyla paraleldir ve açıklanan siyasal olaylar da mutlaka ama mutlaka sosyo-ekonomik yönleriyle birlikte analiz edilir.

“II. Beyazıt’ın hükümdarlık yılları, istikrar ve güvenlik koşulları içinde büyük bir ekonomik gelişme ve şehirleşme dönemi olmuştur. Edirne, İstanbul ve Bursa camilerin yanı sıra kervansaraylar ve külliyelerle imparatorluk başkentlerinin özelliği olan başka büyük yapılar kazanarak hızla gelişmeyi sürdürdüler... Osmanlı yöneticilerinin bu yeni bilincinin sonuçlarından biri, İslam din hukukun devlet yönetiminde öne çıkarılmasıdır. Selim’in fetihlerinin önemli bir başka sonucu da dünyanın en zengin ticaret yolunun bundan böyle Osmanlıların denetimine geçmiş olmasıydı.”¹²⁷

Aynı doğrultuda, İmparatorluğun gerilemesine ilişkin nedenler de esas olarak sosyo-ekonomik süreçler içerisinde aranır.

“Nedenlerden biri nüfus artışıydı. Arşiv araştırmaları, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun köylerde yüzde 40, kentlerde yüzde 80 arttığını göstermiştir. Hükümet, binlerce topraksız ve işsiz Anadolu köylüsünü, 1570’ten sonra Kıbrıs’a gönderdiği zaman nüfus fazlasının farkındaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki devlet kayıtlarında, ‘levent’ ya da ‘gurbet taifesi’ diye bilinen topraksız ve işsiz gençlerden

¹²⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300–1600)*, (7. Baskı), Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9.

¹²⁶ “Osmanlı ve öteki sınır beyliklerinin kuruluşu, bu genel toplumsal ve kültürel temel üzerinden gerçekleşmiştir. Gaza ve yerleşme, Osmanlı fetihlerinin etkin öğeleriydi. Fethedilen yerlerde benimsenen yöntem ve kültür biçimleri ise, Ortadoğu uygarlığı ve politika geleneğinden kaynaklanır.” İnalçık, *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s. 37-39.

gittikçe daha sık söz edilir. Yeni fetih alanlarına gönderilemeyen leventlerin artan sayısıyla Anadolu'daki eşkıyalık artışı arasında açık bir ilişki vardır. Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel kurumu, kul ve tımar sistemleriydi. Bunlar, devletin askeri ve politik düzenini, vergi sistemini ve toprak kullanma biçimlerini tanımlayarak, devletin bütün toplumsal ve politik yapısını belirliyordu. 16. yüzyılın sonuna doğru bu kurumlar hızla bozulmaya başladı.”¹²⁸

Görüldüğü gibi, İnalçık'ın bu çalışmasında, merkezine siyasal olanı alabilmesine en elverişli olan ilk bölümlerdeki anlatım dahi toplumsal olana odaklanmış bir yaklaşım tarzıyla kaleme alınmıştır. Kitabın, “Osmanlı İmparatorluğu ve Uluslararası Ticaret” ve “Osmanlı Kentleri ve Ulaşım Ağı, Kentli Nüfus, Lonca ve Tüccarlar” alt bölümlerinden oluşan “Ekonomik ve Toplumsal Yaşam” ve “Öğretim, Medreseler ve Ulema”, “Osmanlı İlmi Çalışmaları”, “Bağnazlığın Zaferi”, “Halk Kültürü ve Tarikatlar” alt başlıklarından oluşan “Osmanlı İmparatorluğu'nda Din ve Kültür” başlıklı, hukuktan ekonomiye uzanan çeşitlilikte disiplinlerarası bir yaklaşımla kaleme alınan bölümlerini ise tam da sosyal tarih tahayyülüyle inşa edilmiş tarihyazımı örnekleri olarak nitelemek mümkündür.

İnalçık'ın 1980'e kadarki akademik üretiminin diğer bazı örneklerinden birer cümleyle bahsetmek gerekirse, 1950'de yayımlanan “İslam Arazi ve Vergi Sistemi” başlıklı makalede, Osmanlı toprak tasarrufunun kaynakları incelenir. İnalçık'ın 1951 yılında Akdağ'ın ileri sürdüğü tezlerin gözden geçirilmesi vesilesiyle yayımlanan makalesinde esas olarak, Osmanlı ekonomik gelişiminin imparatorluğun kuruluş süreci ile paralelliği sorunu, imparatorluğun dünya ekonomisi içindeki yeri, Osmanlı fiyat devrimi ve yabancı gümüş paraların istilası, Osmanlı para tarihi, İran'la ticaret mücadelesi gibi konular ele alınır. 1953 ve 1954 yıllarında İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası ve Belleten'de yayımlanan “XV. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları” ve “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar” başlıklı makaleleri Bursa kadı sicilleri ve terekelerine dayanan iki incelemedir. Bu yazılarda, Osmanlı ekonomik gelişimi ve zenginliğinin kaynaklarından olan Bursa'daki toplumsal sınıflar, ipek sanayi ve uluslararası ticaret ilişkileri üzerinde

¹²⁸ İnalçık, *a.g.e.*, s. 52.

durulmuştur. İnalçık bu yazılarda, Bursa'nın 14. yüzyıldan beri bütün Akdeniz bölgesi ve Avrupa için İran ipeğinin başlıca bir pazarı haline geldiği, Bursa'daki yerli Türk ipek tüccarı ve ipekli kumaş dokuyucularının zengin bir girişimci sınıf oluşturduğu, şehirde ticaret yöntemleri ve vergi kaynaklarını belgelemeye çalışmaktadır. Gene aynı doğrultuda olmak üzere, 1979'da yayımlanan "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü" çalışmasında da Osmanlı ekonomisinin tahıldan sonra en mühim maddesi olan pamuk ve önemli bir ihracat kapasitesi olan pamuklu sanayi ayrıntılı olarak incelenmekte, 1750'ye kadar pamuklu ihracatında dünya pazarlarına hâkim durumda bulunan Hindistan'dan ince pamuklu ithalatının Osmanlı ticaret dengesindeki önemi ve akabinde de İngiltere'de Sanayi Devrimi ve pamuklu makine sanayinin kuruluşunun Osmanlı ekonomisi üzerindeki yıkıcı tesirleri sorunsallaştırılmaktadır. 1958'de yayımlanan "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları" başlıklı incelemesinde de, Osmanlı örfi-sultani hukukunun en çok üzerinde durduğu konulardan olan köylü reaya ile askeri sınıf arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar ve tarım sektörü ile ilgili vergiler üzerine çalışılır.¹²⁹

Özetle İnalçık, zamanla muazzam bir boyut kazanacak olan üretimin ilk yıllarından itibaren çalışmalarını çok büyük ölçüde, sorun odaklı bir perspektifle, disiplinlerarası bir yaklaşımla, insan faaliyetlerinin tüm alanlarını kapsayacak şekilde, betimleyiciden ziyade açıklayıcı bir yöntemle ve şüphesiz karşılaştırmalı bir metodolojiyle gerçekleştirmiştir. Çalışmalarını şekillendiren tarihçilik anlayışı, Annales ile tanışıncaya kadar, büyük ölçüde Annales'den etkilenen hocası Köprülü ve Barkan'ın etkisindedir. Braudel'in çığır açıcı çalışmasıyla tanışmasından sonra ise artık iyiden iyiye incelemelerini sosyal tarihçiliğin amentüleriyle kaleme almıştır ve kendi deyişiyle "Braudel-Barkan okulunun" bir mensubu haline gelmiştir. Bu mensubiyet halinin ürünleri ise Barkan'ın çalışmalarında ağırlıklı olarak görülen Osmanlı tarihinin Annales'in prensipleri doğrultusunda yazılabilmesi için hazırlayıcılıkla sınırlı değildir. Şüphesiz İnalçık'ta da Barkan'ınki türünden bir hazırlayıcılık söz konusudur. Fakat İnalçık'ın Osmanlı tarihinin hemen her dönemini

¹²⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, (2. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. x-xi.

ele alan çalışmalarında asıl dikkati çeken, incelemelerin Annales ekolü doğrultusunda yapılmış olmasıdır ve bu nedenle de İnalçık'ın tarihçiliğinde Annales etkisi deyim yerindeyse kristalize olmuş halini bulur. Ancak, Annales Okulu'nun neredeyse salt Braudel ile özdeş görülmesi ve Annales'in yöntemsel açımlarından ziyade, bu yöntemsel açımlar sayesinde Okul'un yöneldiği araştırma sahalarına daha çok önem verilmesinin, Annales etkisi bağlamında teorik bir zaafa işaret ettiğini söylemek mümkündür.

4. 6. Bir Sorunsallaştırma Denemesi

Türkiye'deki sosyal tarihçiliğin dört önemli isminin tarih anlayışlarını Annales Okulu ile etkileşimleri bağlamında ortaya koyma amacını güden bu satırların ardından, burada genel bir toparlamaya gitmenin ötesinde ucu açık bırakılacak olan son bir parantez açılabilir. Zira sözü edilen dört tarihçinin çalışmalarının, Annales ile etkileşimlerinin çeşitli ölçülerdeki boyutları, sınırlılıkları ve kazanımları yeterince açıklanmaya çalışıldı. Burada formüle edilmeye çalışılacak ve cevabı daha ziyade bundan sonraki çalışmalara bırakılacak soru şudur: Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına yönelik azımsanmayacak etkisinde, Braudel'in büyük ağırlığına karşın, Köprülü dışında, hem Braudel'in öncülleri olan Bloch ve Febvre'e fazlaca ilgi gösterilmemesi ve dolayısıyla vurgu yapılmaması hem de Annales'in Braudel sonrası kuşaklarına neredeyse hiç değinilmemesi nedendir ve nasıl açıklanabilir?

Çoğu soru gibi, şüphesiz bu sorunun da tek bir cevabı bulunmuyor. Ancak, soruyu başka sorularla zenginleştirmek, bir yönüyle, cevaplar arasındaki bir seleksiyonu da beraberinde getirmekte. O halde, böyle bir seleksiyonu söz konusu hale getirebilecek diğer sorulara geçilebilir. İlk soru şu: Türkiye'de, ülkeleri geçelim, neden Güney Amerika tarihi üzerine çalışan tarihçi bulunmaz? İkincisi: Türkiye'de Afrika tarihi üzerine çalışan tarihçi var mıdır? Bunlara ilaveten üçüncüsü: Türkiye'deki tarih bölümlerinden yetişme herhangi bir tarihçinin Çin tarihi üzerine bir incelemesi bulunur mu?

İlk bakışta, merkezdeki soruyla arasındaki mesafenin çok geniş olduğu düşünülebilecek olan ortaya atılan yardımcı soruların cevaplarının, merkezdeki soruya verilebilecek cevapla ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada, söz konusu soru gruplarının cevapları arasındaki ilişkiyle doğrudan alakalı bir tespite yer vermek ön açıcı olacak. Mehmet Genç, Türkiye’deki tarihçiliğin sorunlarına ilişkin çeşitli değerlendirmelerde bulunduğu bir sunumunda, Türkiye tarihçiliğinin eksiklerinin başında, kendisini milli sınırlara hapsedmiş olmasının geldiğini belirtir.¹³⁰ Bu tespit, Braudel’in *Annales*’in çalışmalarında bir şekilde Türkiye tarihiyle ilgili yazan ilk ve şimdiye dek neredeyse tek mensubu olduğu bulgusuyla birlikte okunursa, ilk baştaki soruya ilişkin, bir ölçüde tatmin edici olduğu söylenebilecek bir cevaba ulaşılabilir.

Bunun haricinde, Türkiye’de *Annales* Okulu’nun etkisindeki tarihçilerin çubuğu *Annales*’in yöntemsel açımlarından çok, araştırma sahalarına doğru bükmesi ise, Türkiye’de hem tarihyazını literatürünün, tarih disiplininin kapsamındaki diğer alanlara göre, nispeten güdük kalışının, hem de tarih metodolojisi üzerine neredeyse hiç çalışılmıyor oluşunun ve bir örnek vermek gerekirse Özel’in tasvirini yaptığı “yerli tarihçilerin” yöntemsel formasyonlarının çok büyük ölçüde hala daha Zeki Velidi Togan’ın 1950’de yazdığı kitabıyla sınırlı oluşunun sebepleri üzerine ipucu verir niteliktedir.

¹³⁰ Genç, *a.g.m.*, s. 444.

Sonuç

Bu çalışmanın giriş bölümünde, incelemeyi ayakta tutan omurganın her bir parçasında ne yapılmaya çalışılacağı ana hatlarıyla özetlenmişti. Çalışmanın sonuç bölümünde de yapılan inceleme neticesinde varılan sonuçların temel özellikleri belirtilebilir. Ancak, başlarken ve artık bitirirken, bir son uyarı yerinde olacak. Öz, çok büyük ölçüde, ayrıntıda gizlidir ve burada kaydedilecek olan ayrıntıdan ziyade ana hattır.

En temelde tarihyazımını, genelde Annales Okulu'nu ve özelde de Türkiye'deki tarihçiliğe Annales Okulu'nun etkisini sorunsallaştıran ve bu sorunsallaştırma ile birlikte sözü edilen etkiyi araştıran bu tez çalışmasının ilk bölümünde, Annales'in hangi ortamın ürünü olduğunu anlayabilmek için Annales Okulu'ndan önceki tarihçilik ele alındı. İnceleme esnasında, 19. yüzyılda gelişen sosyal bilim anlayışına göre, gerçekliğin bir bütün olarak kavranabilmesinin yolunun, toplumsal gerçekliği oluşturan parçaların tek tek ve derinlemesine tetkikinden geçtiği görüldü. Bu doğrultuda, 19. yüzyıl, bilginin disiplinlere ayrıldığı ve profesyonelleştiği bir dönem olmuştur ve toplumsal bilgiye ilişkin diğer dallar gibi tarih de, 19. yüzyılın başlarında profesyonel bir disiplin haline gelirken kendisinden önceki araştırmaların oluşturduğu gelenekten, dönemin bilim anlayışı pozitivistten ve toplumsal siyasal koşullardan derinden etkilenmiştir. Bu dönemde tarih disiplini, disiplin nosyonunun ruhu gereği, kendi çalışma alanını, yöntemini ve araştırma araçlarını belirlerken, hangi konuların kendi yetki alanının dışında olduğunu da sebepleriyle tanımlama gayretindedir. Bu kurma ve kurumsallaşma sürecinde, tarih disiplininin geçmişteki tarih araştırmalarına ve çağdaşı olan toplumsal bilginin diğer dallarına olan bakışı derinden bir kırılmaya uğramıştır. Geçmişteki tarihçilikle ve dönemin diğer sosyal bilim disiplinleriyle aradaki açı farkının altının çizilmesi, profesyonel tarihçiliğin merkezine alacağı araştırma alanlarının belirleniminde etkili olmuş; bu dönemdeki tarihçilik esas olarak siyasal olana odaklanmıştır.

19. yüzyılın başlarında başlayan süreç, yüzyıl dönümüne gelindiğinde, tarihçiliğe

ilişkin temel varsayımların, yöntemlerin ve çalışma alanlarının evrensel düzeyde kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak, tam da bu dönemde, Ranke'nin adıyla özdeşleşen profesyonel tarihyazımı paradigmasına karşı önemli eleştirilerin yükselişine tanık olunmuştur. Söz konusu eleştirilerin çekirdeğini, 19. yüzyıl tarihyazımına özünü veren yaklaşıma muhalefet oluşturur. Yani, yeni filizlenen tarih tahayyülünün eleştirisinin temelinde, Rankegil yaklaşımın salt siyasal olana odaklanması ve dolayısıyla, ekonomik ve toplumsal olanı dışlaması yatar. Ancak, tıpkı 19. yüzyıldaki tarih anlayışının ortaya çıkarken birden fazla faktörün etkisinde şekillenmesi gibi, bu dönemdeki eleştiriler de birbiriyle iç içe olan bir dizi sebebe dayanır.

Sözü edilen muhalefet, 1929 yılında Annales dergisinin Lucien Febvre ve Marc Bloch öncülüğünde yayın hayatına başlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bloch ve Febvre'in attığı temeller, zaman içerisinde Braudel'in katkılarıyla kuvvetlenmiş ve Annales'in geliştirdiği tarih anlayışıyla birlikte, tarihin içeriği ve öznesinin kim olduğu gibi sorulara verilen yanıtlar büyük ölçüde değişmiştir. Dolayısıyla, Annales ile birlikte, 19. yüzyıldaki tarih tahayyülü köklü bir biçimde dönüşüme uğramıştır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde, bütün büyük dönüşümlerin, doğal olarak çeşitli alanlarda büyük yansımaları olduğu kaydedilmiştir. Annales'in 20. yüzyıl tarihyazımında neden olduğu dönüşümlerin ve bu dönüşümlerin yansımalarının bir envanterini çıkarmaya çalışmak bile oldukça uzun bir liste oluşturmayı gerektirir. Ancak, Annales'in çevresinde yer alan tarihçilerin, tarihçiliğe tüm kavramsal ve metodolojik katkıları arasında ve şüphesiz bu katkılar sayesinde, yarattıkları en büyük ve önemli transformasyon, tarihçiliği hapseden duvarları yıkışlarına ilişkindir. Annales, Rankegil yaklaşımın tarihin ekonomik ve sosyal olanı hapsedtiği duvarları yumruklamaya başlayan 19. yüzyıl sonundaki yeni tarih tahayyülünü geliştirmiş ve deyim yerindeyse söz konusu duvarları tümenden ortadan kaldırmıştır. İşte tam da Annales'in tarihçiliğe ilişkin bu özgürleştirici işlevi nedeniyle, 20. yüzyılda ortaya çıkan çok çeşitli tarihçilik anlayışlarının kök salıp filizlenmesine uygun ortamı hazırladığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın dayandığı omurganın ilk iki omurunun anlaşılması ve açıklanması tamamlandıktan sonra, sonraki iki omura geçilmiştir. Çalışmayı oluşturan serinin, ilk dizisini oluşturan ilk iki bölümdeki açıklama yaklaşımıyla aynı doğrultuda olmak üzere, Annales'in Türkiye'deki tarihyazımına olan etkisinin tetkikini daha sağlıklı kılabilmek için, öncelikle, Türkiye'de Annales'den etkilenen tarihçilerin içine doğdukları ortamın analizi gerekli görülmüştür. Buradan hareketle de çalışmanın üçüncü bölümünde Türkiye'de çağdaş tarihçiliğin ortaya çıkışı ele alınmıştır. Çalışmanın birinci bölümüyle karşılaştırmalı bir perspektifle incelenmeye gayret edilen Türkiye'de modern anlamda tarihyazımının doğuşu süreci, büyük ölçüde Avrupa'dakiyle benzer faktörlerin etkisi altında gerçekleşmiştir. Avrupa'daki süreçle paralel bir şekilde, Türkiye'de de tarihçilik, kendisinden önceki tarih araştırmalarının oluşturduğu gelenekten devraldığı miras, Osmanlı aydınını derinden etkileyen pozitivist düşünce ve Türk milliyetçiliğinin etkilerinin birleşiminden doğmuştur. Ancak, Türkiye'de tarih disiplini, yöntemine, araştırma araçlarına ve dolayısıyla mesleki standartlarına kavuşma sürecini, modern anlamda tarihyazımının ortaya çıktığı coğrafyayla benzer etkenlerin sonucunda yaşamış olsa da, toplumların maddi koşullarının her coğrafyaya farklı özgünlükler kazandırmasının etkisiyle, benzer faktörlerle etkileşim birebir aynı şekillerde yaşanmamış; dolayısıyla benzerlikler, benzemezlikleri de beraberinde getirmiştir.

Bu benzemezliklerin, Türkiye'deki tarihyazımına Annales etkisi bağlamında kayda değer olanları iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki, pozitivist düşünceyle etkileşim noktasındaki farklılıktır. Pozitivizm, tarih disiplininin profesyonelleşmesi sürecinde, Avrupa'da genel olarak, tarih disiplininin mesleki standartlarına kavuşmasının yanı sıra, hangi konuların yetki alanının dışında olduğunu da tanımlamada belirleyici rol oynamıştır ve disiplinin pratiklerini sınırlama yönünde bir etkide bulunmuştur. Türkiye örneğinde ise pozitivism, ulus-devlete giden yolda, modernleşme girişiminin pozitivist bir dünya değiştirme projesiyle elele yol alması bağlamında, daha çok, ulusu inşa sürecinin kavramsal sözlüğü işlevini görmüştür. Temel amacın Türk milliyetçiliğinin bir doktrin olarak oluşturulması ve geliştirilmesi olduğu bir süreçte, pozitivist düşüncenin kuramsal çerçevesi, dönemin aydınlarına ulusal kolektif tasavvurlarının yeniden üretilerek milliyetçi ideolojinin hizmetine

sunulması noktasında rehberlik etmiş ve dolayısıyla da Türkiye’de sosyal bilim anlayışı, erken dönemlerinde ulusçu ve idealist bir eksenle biçimlenmiştir. Tüm enerjinin ilerlemenin yegane yolu olarak algılanan uluslaşma doğrultusunda sarf edilmesi ise sosyal bilim disiplinlerinin bir bütün olarak bu amaç için seferber edilmesini beraberinde getirmiştir. Benzemezliklerin ikinci boyutu, bir yönüyle, eşitsiz gelişim kuramıyla ilgilidir. Bu çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde gösterilmeye çalışıldığı gibi, Avrupa’da tarihçiliğin hem 19. yüzyılın başlarında, metodolojik temellerine ve vazgeçilmez varsayımlarına kavuşması hem de 20. yüzyılda Annales hareketi ile birlikte yeni bir tarih tayahhülüne yelken açılması süreçleri, deyim yerindeyse bir tür devrim yıllarıdır. Her iki süreç de kendisinden önceki düzeni kesin olarak tasfiye etmek ve kendi düzenini tam anlamıyla yerleştirebilmek için çetin bir mücadele vermiştir. Türkiye örneğinde ise bilimsel tarihçiliğin doğuş sürecinde hem söz konusu olgunun ortaya çıkış biçimine ve hem de kendisini kabul ettirdikten sonraki dönüşümüne kopuş ve devrim kavramlarından daha çok, reform ve geçiş nosyonları uygun düşer. Bu noktada, Türkiye’de tarih disiplininin modern anlamda doğuşunun, kurumsal olarak 1908’den itibaren yaşanmaya başlaması ve bu konjonktürdeki temel amacın ulus inşasını gerçekleştirmek olması ayrıca anlamlıdır. Zira bu dönem, hem temel amaç için pragmatik bir biçimde Avrupa’daki tarih kurum ve araştırmalarının doğrudan alındığı hem de unutulmamalı Avrupa’da sosyal tarihçilik anlayışının temsilcilerinin seslerini yükselttikleri bir dönemdir. Bu ikili etki nedeniyle de Türkiye’de sosyal tarihçiliğin yansımaları çok erken bir dönemde görülmeye başlamış, deyim yerindeyse sosyal tarihçilik anlayışı Türkiye’de tarihyazımının henüz doğum evresinde genlerine yazılmıştır.

Söz konusu benzemezliklerin yarattığı sonuçlar ise daha çok son bölümün kapsamındadır. Şöyle ki, hem Türkiye’de sosyal bilim disiplinlerinin birbirlerinden ayrışmaları noktasında en baştan itibaren Avrupa’dakine benzer bir hesaplaşma yaşamamaları hem de sosyal tarihçiliğin, Türkiye’deki tarihyazımının henüz doğum evresinde bir ölçüde billurlaşması; şüphesiz sonraki geçişlere de yumuşak bir nitelik kazandırmıştır. Öyle ki, Türkiye’de Annales Okulu’nun üretimlerinden ilk esinlenen isimler olan Köprülü ve Barkan, Fransa ve diğer ülkelerdeki öncüllerinin ve

çağdaşlarının aksine, Türkiye'deki modern tarihçiliğinin ilk dönemleriyle çok da kökten bir mücadeleye girişmemişlerdir. Örneğin, Bloch'un, Febvre'in ve Braudel'in, isimleri kişiliklerinden de izler taşıyan ve *Tarihin Savunusu ve Tarihçilik Mesleği*, *Tarih İçin Kavgalar* ve *Tarih Üzerine Yazılar* olarak Türkçe'ye çevrilebilecek olan kitaplarını yazmalarına yol açan koşulların, Türkiye'de zemini yoktur ve dolayısıyla bu türden bir ihtiyaç pek de yakıcı değildir.

İşaret edilmeye çalışılan durumun bir diğer göstergesi, tarih anlayışının beslendiği kaynaklar çok büyük ölçüde yerli olduğu görülen Mustafa Akdağ'ın tarihçiliğidir. En baştan itibaren, sosyal tarih anlayışı doğrultusunda çalışmalarını inşa eden Akdağ, çok büyük ölçüde, sosyal tarihçiliğin bayraktarlığını yapan Bloch ve Febvre'den neredeyse tamamen bihaberdir ve incelemelerinde, Braudel'den, ciddi bir biçimde etki olarak nitelenemeyecek türden izler taşır. Bu çalışmada ele alınan isimler arasında, Türkiye'de 1980'e kadarki tarihyazımında, çalışmalarında Annales etkisinin derinden görüldüğü tarihçiler ise Köprülü, Barkan ve İncalçık'tır. Çok kısaca özetlemek gerekirse, Köprülü, Türkiye'deki modern tarihçiliğin erken dönemlerinde bir büyük öncüdür ve Annales Okulu'nun kuruluş evresinde, Febvre ve Bloch tarafından ortaya konulan, birbirine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı temel ilkelerini, milliyetçi ideolojinin yarattığı bazı zaafllara rağmen, deyim yerindeyse özümsemiştir. Köprülü etkinin başlangıcıdır ve Annales'in Türkiye tarihçiliğindeki 1980'e dek etkisinin, metodolojik anlamda doruk noktasıdır. Köprülü'nün takipçilerinden Barkan ise bir büyük hazırlayıcıdır. Barkan ömrünü, Annales Okulu'nun mutfağında, Osmanlı tarihçiliğinin Annales'in temel özellikleri doğrultusunda yazılabilmesi için, tarihçinin kullanacağı malzemenin yeniden düzenlenmesi uğraşısıyla geçirmiş ve mesaisinin büyük bölümünü buna ayırmıştır. İncalçık ise, hem Barkan'ın açtığı yoldan ilerleyerek, Barkan'ın mesaisini sürdürmüş hem de Braudel'le özdeş gördüğü Annales Okulu'nun tarihçiliğin kapsamına soktuğu alanlara yönelik muazzam bir üretimi ortaya koymuştur. İncalçık'ın yarım yüzyılı aşkın bir süredir gerçekleştirdiği akademik üretimin önemli bir bölümü, bu çalışmanın kendisini sınırlandırdığı 1980 yılından sonradır. Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına etkisinin bir başka boyutu olan 1980'den sonraki süreç ise, diğer çalışmaların konusudur.

Kaynakça

Kitaplar:

Alkan, Mehmet Ö. (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Akbayrak, Hasan, *From Court History Recorder to an Official History Writing Society in Turkey: The Case of Ottoman Historical Society*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1987.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 1: 1243-1453*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 2: 1453-1559*, Barış Yayınevi, Ankara, 1999.

Atauz, Sevil (der.), *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Hayatım*, yay. haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998.

Barkan, Ömer Lütfi, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I.*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.

Barkan, Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerinde Tetkikler-Makaleler*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer, Cilt 1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, İstanbul, 2000.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Bentley, Michael (ed.), *Companion to Historiography*, (2. Baskı), Routledge, London and New York, 2001.

Berktaş, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Berman, Marshall, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, (9. Baskı), Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Bloch, Marc, *Apologie pour L'Histoire ou M tier D'Historien*, Armand Colin, Paris, 1944.

Bloch, Marc, *Feodal Toplum*,  ev. Mehmet Ali Kılıçbay, (4. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005.

Bloch, Marc, *Les Caract res Originaux de l'Histoire Rurale Française*, Armand Colin, Paris, 1964.

Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu ya da Tari ilik Mesleği*,  ev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

Bora, Tanıl (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Bora Tanıl, Sökmen, Semih ve Şahin, Kaya (yay. haz.), *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, (2. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul, 2001

Boratav, Ali (der.), *Tarih ve Tari i: Annales Okulu İzinde*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, (2. Baskı),  ev. Ahmet  iğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

Bottomore, Tom (der.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Braudel, Fernand, *Civilisation Mat rielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Si cle*, Cilt 1, *Les Structures du Quotidien: Le Possible et L'Impossible*, Armand Colin, Paris, 1979.

Braudel, Fernand, *Civilisation Mat rielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Si cle*, Cilt 2, *Les Jeux de L'Echange*, Armand Colin, Paris, 1979.

Braudel, Fernand, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Cilt 3, *Le Temps du Monde*, Armand Colin, Paris, 1979.

Braudel, Fernand, * crits sur l'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969.

Braudel, Fernand, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen A L'époque de Philippe II*, cilt 1, (2. Baskı), Armand Colin, Paris, 1966.

Braudel, Fernand, *La M diterran e et Le Monde M diterran en A L' poque de Philippe II*, cilt 2, (2. Baskı), Armand Colin, Paris, 1966.

Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt 1, *Gündelik Hayatın Yapıları*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm: XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt 3, *Dünyanın Zamanı*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Brumfitt, J. H. (ed.), *Voltaire: The Age of Louis XIV and Other Selected Writings*, NEL, London, 1966.

Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (2. Baskı), Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Burke, Peter, *History and Social Theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1992.

Burke, Peter, *Kültür Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, (8. Baskı), Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Carr E. H. ve Fontana, J., *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, Özer Ozankaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992.

Chickering, Roger, *Karl Lamprecht: A German Academic Life 1856-1915*, Atlantic Highlands, New Jersey, 1993.

Cohen, Gerald A., *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, (Expanded Edition), Princeton University Press, New Jersey, 2001.

Duby, Georges, *Erkek Ortaçağ*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, (3. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Febvre, Lucien, *Au Coeur Religieux du XVIe Siècle*, (2. Baskı), Sevpén, Paris, 1968.

Febvre, Lucien, *Combats pour L'Histoire*, Armand Colin, (2. Baskı), Paris, 1965.

Febvre, Lucien, *La Terre et l'Évolution Humaine: Introduction Géographique à L'Histoire*, Albin Michel, Paris, 1949.

Febvre, Lucien, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle: La religion de Rabelais*, Albin Michel, Paris, 1968.

- Febvre, Lucien, *Pour une histoire à part entière*, Sevpen, Paris, 1962.
- Febvre, Lucien, *Rönesans İnsanı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- Febvre, Lucien, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- Fink, Carole, *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge University Press, New York, 1991.
- Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- Giuliana Gemelli, *Fernand Braudel*, Editions Odile Jacob, Paris, 1995.
- Gooch, G. P., *History and Historians in the Nineteenth Century*, (4. Baskı), Beacon Press, Boston, 1968.
- Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılandırılması Üzerine Rapor*, (5. Baskı), Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hobsbawm, Eric, *On History*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1997.
- Hobsbawm, Eric, *Tarih Üzerine*, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- Horkheimer, Max, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hughes-Warrington, Marnie, *Fifty Key Thinkers on History*, Routledge, London and New York, 2000.
- Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, Middletown, 1987.
- Iggers, Georg G., *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Press, Middletown, 1975.

Iggers, Georg G., *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, (2. Baskı), Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Iggers, G. G. ve von Moltke, Konrad (eds.), *Theory and Practice of History*, Bobbs-Merrill, Indianapolis-New York, 1973.

İnalcık, Halil, *Doğu-Batı Makaleler I*, (3. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954.

İnalcık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, (2. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300–1600)*, (7. Baskı), Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, (2. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

İnalcık, Halil ve Quataert, Donald (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1: 1300-1600*, (2. Baskı), Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

İnalcık, Halil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), (2. Baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

İnalcık, Dr. Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı: Görüntüdeki Dinamizmin Gölgelediği Tıkanıklık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Keat, Russel ve Urry, John, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, (2. Baskı), Çev. Nilgün Çelebi, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Kocabaşoğlu, Uygur (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, (3. Baskı), İstanbul, 2004.

Köprülü, Ord. Prof. Dr. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Köprülü, Ord. Prof. Dr. M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, (4. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler 1830–1980*, Cilt 1, (3. Baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

Le Goff, Jacques, *History and Memory*, Translated by Steven Rendall ve Elizabeth Claman, Columbia University Press, New York, 1992.

Lewis Bernard ve Holt, P. M. (ed.), *Historians of the Middle East*, Oxford University Press, London, 1962.

Marwick, Arthur, *The Nature of History*, (3. Edition), Macmillan, London, 1989.

Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Yanıt*, (5. Baskı), Çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Ankara, 1999.

Marx, Karl, *Kapital*, Cilt 1, (7. Baskı), Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2004.

Marx, Karl, “Önsöz”, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, (6. Baskı), Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2005.

Momigliano, Arnaldo, *Studies in Historiography*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1966.

Oral, Doç. Dr. Mustafa, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik (1910–1940)*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, (11. Baskı), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2006.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, (15. Baskı), İstanbul, 2003.

Özbaran, Salih, *Osmanlı’yı Özlemek ya da Tarihi Tasarlamak*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum: Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler*, (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Palabıyık, Doç. Dr. M. Hanefi, *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü’nün İlmi Hayatı ve Tarihçiliği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Parenti, Michael, *Gizem Olarak Tarih*, Çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (3. Baskı), Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, E. J. Brill, Leiden, 1968.

Skocpol, Theda (ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, (2. Baskı), Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Stoianovich, Traian, *French Historical Method: The "Annales" Paradigm*, Ithaca, 1977.

Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

"*Tarihçilerin Kutbu*": *Halil İnalcık Kitabı*, söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (3. Baskı), İstanbul, 2005.

The Misuse of History, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2000.

Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, (4. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, (2. Baskı), Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Tosh, John, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, (Revised 3. Edition), Pearson Education, Essex, 2002.

Trigg, Roger, *Sosyal Bilimleri Anlamak: Sosyal Bilimlere Felsefi Bir Bakış*, Çev. Beyza Sümer-Filiz Ülgüt, Babil Yayınları, İstanbul, 2005.

Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Wallerstein, Immanuel, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, (2. Baskı), Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Wallerstein, Immanuel, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, (2. Baskı), Çev. Ender Abadoğlu, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Yalansız, Nedim, *1960'lı Yıllarda Türkiye'de Tarihçilik*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996.

Makaleler:

Açıkel, Fethi, "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, Tanıl Bora (ed.), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 117-139.

Akdağ, Mustafa, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4, 1, Kasım-Aralık 1945.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten*, 13, 51, Temmuz 1949, s. 497-571.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten*, 14, 55, Temmuz 1950, s. 319-418.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 3, 4-5, 1967.

Akman, Ayhan, "Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2003, s. 81-90.

Alkan, Mehmet Ö., "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 377-407.

Andrews, Richard Mowery, "Some Implications of the Annales School and Its Methods for a Revision of Historical Writing About the United States", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 165-180.

Aylmer, G. E., "From the Renaissance to the Eighteenth Century", *Companion to Historiography*, Michael Bentley (ed.), (2. Edition), Routledge, London and New York, 2001, s. 249-280.

Aymard, Maurice, "Impact of the Annales School in Mediterranean Countries", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 53-64.

Barkan, Ömer Lütfi, "954-955 (1547-1548) Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4, Ekim 1957-Temmuz 1958, s. 219-276.

Barkan, Ömer Lütfi, "Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12/1-2, Ekim 1950-Ocak 1951, s. 173-192.

Barkan, Ömer Lütfi, "Les Problèmes Fonciers dans l'Empire Ottoman, au temps de sa fondation", *Annales d'Histoire économique et sociale*, XI, Paris, 1939, s. 233-238.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Menşeleri”, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 58, II. Kanun, 1936, s. 54-61.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 281-290.

Barkan, Ömer Lütfi, “Prof. Barkan’ın Akademik Hayat Hikayesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 9-10.

Barkan, Ömer Lütfi, “Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 2, 1-4, 1940-1941, s. 288-329.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 291-375.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 1-101.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4, Ekim 1955- Temmuz 1956, s. 3-26.

Bayrı, M. Halit, “Türk Tarih Encümeni”, *Tarih Dünyası*, III, 30-31, Şubat 1952, s. 1211-1216.

Berktaş, Halil, “Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylüye Bakışının Temel Deformasyonları”, *Toplum ve Bilim*, no: 48-49, Kış-Bahar 1990, s. 61-78.

Berktaş, Halil, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, 54-55, 1991, s. 19-45.

Berktaş, Halil, “Tarih Çalışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1983, s. 2455-2474.

Boratav, Ali, “Sunuş”, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 7-9.

Bozarslan, Hamit, “M. Ziya Gökalp”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 314-319.

Braudel, Fernand, “Braudel Destanı: Yavaş İlerleyen Tarihin Ustasıyla Yapılan Son Söyleşi”, Çev. Şirin Tekeli, *Tarih ve Toplum*, 25, 1986, s. 46-52.

Braudel, Fernand, “Dans le Brésil Bahianais: Le Témoignage de Minas Velhas”, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 14, 1959, s. 325-336.

Braudel, Fernand, "Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 13, 1958, s. 725-753.

Braudel, Fernand, "Histoire et Sociologie", *Écrits sur l'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969, s. 97-122.

Braudel, Fernand, "La Démographie et les Dimensions des Sciences de l'Homme", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 1960, s. 493-523.

Braudel, Fernand, "Personal Testimony", *Journal of Modern History*, 44 / 4, 1972, s. 448-467.

Braudel, Fernand, "Positions de L'Histoire en 1950", *Écrits sur L'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969, s. 15-38.

Braudel, Fernand, "Pour une Histoire Sérielle: Séville et l'Atlantique (1504-1650)", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 1963, s. 541-553.

Braudel, Fernand, "Sur une Conception de l'Histoire Sociale", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 14, 1959, s. 308-319.

Braudel, Fernand, "Unité et Diversité des Sciences de l'Homme", *Écrits sur l'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969, s. 85-96.

Burguière, André, "The New Annales: A Redefinition of the Late 1960's", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 195-205.

Burke, Peter, "Modern Avrupa'nın İlk Dönemlerinde Toplum ve Ekonomiye Giriş", *Tarih ve Tarihi: Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 11-19.

Chirot, Daniel, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası", *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Theda Skocpol (ed.), (2. Baskı), Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 22-46.

Çulhaoğlu, Metin, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 170-188.

Deren, Seçil, "Kültürel Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 382-402.

Dubuc, Alfred, "The Influence of the Annales School in Quebec", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 123-146.

Durukan, Kaan, “Modern Türk Tarihçiliğinin/Tarihyazımının Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, 91, Kış 2001-2002, s. 295-307.

Ersanlı, Büşra, “Bir Aidiyet Fermanı: ‘Türk Tarih Tezi’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, Tanıl Bora (ed.), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 800-810.

Faroqhi, Suraiya, “Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır: Lucien Febvre’in Yapıtları”, *Toplum ve Bilim*, 28, 1985, s. 149-163.

Febvre, Lucien, “Kapitalizm ve Reformasyon”, *Uygurluk, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 89-108.

Febvre, Lucien, “Rönesans Çağı İnsanı”, *Rönesans İnsanı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 31-56.

Febvre, Lucien, “Vers une Autre Histoire”, *Combats pour L’Histoire*, Armand Colin, (2. Baskı), Paris, 1965, s. 419-438.

Filipoviç, Prof. Nedim, “Müellif Hakkında Not”, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Fuad Köprülü, (4. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 33-39.

Forster, Robert, “Achievements of the Annales School”, *Journal of Economic History*, 38, 1978, s. 58-76.

Frappier, J., “Sur Lucien Febvre et son interprétation psychologique du 16 ème siècle”, *Mèlanges Lebègue*, 1969, s.19-31.

Genç, Mehmet, “Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sevil Atauz (der.), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 439-446.

Gümüş, Fatih, “Yeni Yöntem ve Yaklaşımlara Açık Bir Ruh: Annales Okulu”, *Toplum ve Bilim*, 91, 2001–2002, s. 308-322.

Harris, Laurence, “Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri” maddesi, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, der. Tom Bottomore, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 608-610.

Iggers, Georg, “Historiography in the 20th Century”, *The Misuse of History*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2000, s. 9-21.

İnalcık, Halil, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, (2. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 75-191.

İnalcık, Halil, “Akdeniz ve Türkler”, *Doğu Batı*, 34, Kasım-Aralık-Ocak 2005–2006, s. 133-170.

İnalcık, Halil, “Impact of the Annales Scholl on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 69-90.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Problemi”, *Doğu-Batı Makaleler I*, (3. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 121-138.

İnalcık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Bellekten*, 28, 112, 1964, s. 623-690.

İnalcık, Halil, “The Rise of Ottoman Historiography”, *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis and P. M. Holt (ed.), Oxford University Press, London, 1962, s. 152-167.

İnalcık, Halil, “Türk İlimi ve Fuad Köprülü”, *Türk Kültürü*, 65, Mart 1968, s. 289-294.

İnalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Bellekten*, cilt 15, 60, Ekim 1951, s. 629-684.

İnalcık, Halil, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), (2. Baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 13-36.

İnalcık, Dr. Halil, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Bellekten*, 8, 29, 1944, s. 185-229.

Jones, Gareth Stedman, “Tarih: Ampirisizmin Sefaleti”, Çev. Ali Boratav, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 179-194.

Kahraman, Hasan Bülent, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 125-140.

Karpat, Kemal H., “Ziya Gökalp’in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 328-334.

Kayalı, Kurtuluş, “Annales Hareketinin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı Ki...”, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Peter Burke, (2. Baskı), Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 7-20.

Kayalı, Kurtuluş, “Mustafa Akdağ’ın Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı: Görüntüdeki Dinamizmin Gölgelediği Tıkanıklık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 75-95.

Kerestecioğlu, İnci Özkan, “Milliyetçilik ve Modernleşme İlişkisi Üzerine”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 23-24, Ekim 2000-Mart 2001, s. 195-200.

Koloğlu, Orhan, “Tarih çalışmaları: 1980-95”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul, 1995, s. 1351-1360.

Köprülü, Fuad, “Başlangıç”, *İslam Medeniyet Tarihi*, W. Barthold, (6. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. xiii-xxiv.

Köprülü, Dr. Orhan F., “Ön Söz”, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 17-21.

Kuran, Ercüment, “Ottoman Historiography of the Tanzimat Period”, *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis and P. M. Holt (ed.), Oxford University Press, London, 1962, s. 422-429.

Lai, Cheng-Chung, “Braudel’s Concepts and Methodology Reconsidered”, *The European Legacy*, 5/1, 2000.

Mandel, Ernest, “Eşitsiz Gelişme” maddesi, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, der. Tom Bottomore, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 216-217.

McLennan, Gregor, “Braudel ve Annales Paradigması”, Çev. Deniz Erksan, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 109-127.

McNeill, William, “Fernand Braudel, Historian”, *The Journal of Modern History*, 73 / 1, 2001, s. 133-146.

Ortaylı, İlber, “Kurumların Tarihçisi Henri Pirenne Hakkında”, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Henri Pirenne, Çev. Şadan Karadeniz, (3. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 7-10.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı Tarihçiliğinin Evrimi Üstüne Düşünceler”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sevil Atauz (der.), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 419-429.

Ortaylı, İlber, “Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine”, *Gelenekten Geleceğe*, (11. Baskı), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2006, s. 39-46.

Özbaran, Salih, “Osmanlı Tarihi Yazmak”, *Osmanlı’yı Özlemek ya da Tarihi Tasarlamak*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 169-180.

Özden, Barış Alp, “Ahmet Rıza”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 120-123.

Özel, Oktay, “Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliği”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, (2. Baskı), Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin (yay. haz.), Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s. 147-160.

Özel, Oktay ve Çetinsaya, Gökhan, “Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi”, *Toplum ve Bilim*, 91, Kış 2001-2002, s. 8-38.

Özlem, Doğan, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 452-464.

Pomian, Krysztof, “Impact of the Annales School in Eastern Europe”, *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 101-118.

Stoianovich, Traian, “Social History: Perspective of the Annales Paradigm”, *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar, 1978, s. 19-48.

Şakiroğlu, Mahmut, “Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları 1”, *Tarih ve Toplum*, no. 36, Aralık 1986, s. 361-366.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, “Türk Ocağının Tarihçesi ve İftiralara Karşı Cevaplarımız”, *Türk Yurdu*, 5-25, 36-230, 1930, s. 1-23.

Tilly, Charles, “Antropology, History and the Annales”, *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar 1978, s. 207-214.

Toker Nilgün ve Tekin, Serdar, “Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten ‘Kamusuz Demokrasi’ye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), (3. Baskı), İstanbul, 2004, s. 82-106.

Toprak, Zafer, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 310-327.

Toprak, Zafer, “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908–1970)”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sevil Atauz (der.), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 431-438.

Ünüvar, Kerem, “Ziya Gökalp”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, Tanıl Bora (ed.), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 28-35.

Wallerstein, Immanuel, “Annales Okulu” maddesi, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, der. Tom Bottomore, (4. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 30-31.

Wallerstein, Immanuel, “Braudel’den Hareketle Güncellik Olarak Tarih”, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Tarih ve Toplum*, 25, 1986, s. 54-56.

Wallerstein, Immanuel, “History in Search of Science”, *Review*, 19, no.1, Kış 1996, s. 11-22.

Wesseling, H. L., “The Annales School and Writing Contemporary History”, *Review*, I, 3/4, 1978, s. 185-194.

Yapıcı, Merve İrem, “Bir Akdeniz Tarihçisi: ‘Fernand Braudel’”, *Doğu Batı*, 34, 2005–2006, s. 183-202.

Yinanç, Mükremin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 573-595.